

Szociológiai

SZEMLE

2018/2

28. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELÉNYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, BERÉNYI ESZTER (FŐSZERKESZTŐ), HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA,
MEDGYESI MÁRTON, ROSTA GERGELY, SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETH KRISZTINA

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levél cím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levél cím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Mújdricza Ferenc:**
*A kognitív kérdőívtesztelés módszertana:
Mintaválasztás és toborzás*
- 28 Bodor-Eranus Eliza Hajnalka – Letenyey László
– Pápay Boróka:**
*Mennyi az Ön havi nettó jövedelme?
Anyagi helyzetre vonatkozó kérdések érvényessége és a
válasz megtagadás problémája rugalmas kérdőívezés alapján*
- 52 Habsz Lilla Dorina – Radó Márta:**
*Ez egy gyönyörű barátság kezdete?
Iskolai ellenkultúra hiánya a magyarországi roma tanulók körében*
- 75 Kisfalusi Dorottya:**
*Az exponenciális random gráf modellek bemutatása:
Egy iskolai osztály baráti hálózatának modellezése*
- 89 Tóth István György – Branyiczki Réka:**
Anyagi válság-sokkok és vélemények a társadalmi előrejutásról
- 110 Havas Ádám:**
*A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói:
„cigány jazz” és zenei habitus*

Beszámolók

- 136 Hajdu Miklós:**
*Neves közgazdászok köszöntötték előadásaikkal Budapesten
Kornai Jánost a 90. születésnapján –
beszámoló a Kornai90 konferenciáról*
- 139 Gergely Sára:**
*Közösség és autonómia
Szalai Erzsébet 70. születésnapjára rendezett
társadalomtudományi konferencia*

Recenzió

- 150 Kovács Bernadett**
Játzsza tanulás – a tér hatása az oktatásra

A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: mintaválasztás és toborzás¹

Mújdricza Ferenc

Ferenc.Mujdricza@ksh.hu

Beérkezés: 2017. 10. 13.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 03. 13.

Elfogadás: 2018. 04. 04.

Összefoglaló: A kognitív interjúzás a kérdőíves válaszadás mentális folyamatainak megfigyelése és elemzése révén lehetővé teszi a kérdőív hibáinak feltárását és a jobb kérdésmegfogalmazást. A teljes tesztfolyamat a tervezést, a tesztalanyok kiválasztását, az interjúzást, elemzést és a következtetések levonását foglalja magában. E tanulmány a kognitív teszt speciális mintaválasztási és rekrutációs elveinek bemutatására vállalkozik. A téma időszerűségét jelzi, hogy alaposabb tárgyalása nemzetközi szinten is csupán a közelmúltban kezdődött meg. A kvalitatív módszertan okán a célpopuláció (szub)kulturális változékonyságára érzékeny, célzott, kisméretű (5–50 fős), tervezett, nem reprezentatív és nem valószínűségi, kvótás mintát alkalmazunk. Az ideális dinamikus, iteratív, az elemzéssel részben paralel mintaalkotás ritkán megvalósítható, de a tanulmányban foglaltak követésével elérhető a megfelelő mintaválasztás. A mintából kizárandó csoportok kérdése, majd a tesztalanyokat nyilvántartó adatbázisra vonatkozó megfontolások kifejtése után a releváns toborzási módok jellegzetességeit, előnyeit és hátrányait tárgyalom. Általánosságban kijelenthető, hogy az egycsatornás toborzás ritkán indokolható, megfelelő minőségű minta jellemzően többcsatornás rekrutáció útján érhető el.

Kulcsszavak: kognitív teszt, interjú, mintaválasztás, tesztalany-nyilvántartás, toborzás

Bevezetés

A *kognitív kérdőívtesztelés* módszere az 1980-as években megjelent, észak-amerikai kutatók több tudományágon átívelő együttműködéséből kinőtt technika. A módszer elvi háttéréül szolgáló CASM-paradigma (*Cognitive Aspects of Survey Methodology*, pl. Jabine et al. 1984; Snijkers 2004) fókuszában a kérdőíves kutatások során a kérdések megválaszolásakor lezajló kérdezés–válaszadás kognitív folyamatai állnak. E folyamatok megértésére alapozva más kérdőív-előtesztelési módszerek mellett (pl. fókuszcsoportos tesztelés, szakértői értékelés és véleményezés, válaszadók magatartásának elemzése stb.) a kognitív tesztelés eredményei alapján optimalizált kérdőív a nagyobb érvényességű adatok produkálásán túl egyebek mellett kisebb terhet ró a válaszadókra és a kérdezőbiztosokra is. Többek között ezek miatt is terjedhetett el mára nem-

¹ Köszönettel tartozom Dr. Földvári Mónikának, aki szakmai és stílisztikai javaslataival nagy szerepet játszott a tanulmány végleges szövegének kialakításában.

zetközi szinten széles körben a survey típusú adatfelvételek általánosan romló válaszadási hajlandósága és gyengülő adatminősége elleni küzdelem egyik kulcselemként.

A kognitív kérdőívtesztelés során az ún. *kognitív interjú* módszerét alkalmazzák. Ez a – nemzetközi szinten mára kiemelkedő jelentőségre szert tett – módszer lehetőséget biztosít a szakértők által összeállított kérdőív esetleges hibáinak, hiányosságainak a válaszadói oldalról történő felderítésére és fejlesztési irányvonalak kijelölésére. A kognitív interjú mint kvalitatív módszer a kinyerendő adatokat jellemzően nem számok, hanem a kevésbé absztrakt szavak, mondatok, jelentések formájában rögzíti. A kérdőívből fakadó hibák torzító hatása minimalizálható általa, így a kutatás validitásának maximalizálásában fontos szerepe van. A kognitív interjú fogalmát Beatty és Willis (2007: 288 – kiemelés az eredetiben) a következőképpen definiálják: „kérdőívvázlat kérdéseinek alkalmazása a kérdőív válaszairól további szóbeli információ gyűjtésével egyidejűleg, ami a válasz minőségének becslésére használható, illetve annak meghatározásában segít, hogy a kérdés a kérdőív szerzőjének szándéka szerinti információt generálja-e.”

A kognitív interjú tehát elsősorban a kérdőív potenciális válaszadóinak mentális folyamataira fókuszál, „így lehetővé téve úgy rejtett, mint nyilvánvaló problémák azonosítását” (Collins 2015a: 14). A kognitív interjús előteszt során azt vizsgáljuk, ahogyan a kérdezős–válaszadás folyamatában a válaszadó saját érzékelése, tapasztalatai fényben interpretálja, megítéli, megválaszolja a kérdéseket, így lehetőségünk van a mérőeszköz válaszadót érintő hatáskomplexumának minél teljesebb direkt megfigyelésére.

Ugyan a *kognitív interjú* és a *kognitív teszt* fogalmait gyakran szinonimákként használják, azok nem azonos tartalmúak. Míg előbbi kizárólag a szűk értelemben vett interjúfolyamatra, utóbbi a kognitív interjú köré épülő egész projektre vonatkozik. A kognitív teszt fogalma tehát magában foglalja a teljes folyamatot a kérdezők kiválasztásától és speciális képzésétől a résztvevők (tesztalanyok²) kiválasztásán, az interjútervezetek elkészítésén át a tesztalanyokkal való szerződés-kötésig és esetlegesen kutatásetikai engedélyek beszerzéséig stb. (Willis 2015).

A kognitív kérdőívtesztelés magyarországi gyakorlata a Központi Statisztikai Hivatalban immár másfél évtizedes múltra tekint vissza. Nemzetközi szinten egyre gyorsuló szakirodalmat felvonultató, sajátos módszertanának kérdéseire ezzel együtt a hazai szakirodalom mindeddig kevésbé reflektált. Jelen munka egyebek mellett az e hiátus megszüntetését is célzó tanulmányok egyike. A kognitív interjúzás és interjúelemzés módszertanának bemutatását az értelmezést segítő példákkal terjedelmi okokból további két tanulmányban adtuk közre (Földvári–Mújdricza 2018, illetve Mújdricza–Földvári 2018), így e helyütt csupán rendkívül szűken kívánok e témákra kitérni.

2 Willis (1994: 2) megkülönbözteti a „laboratóriumi” jellegű kognitív interjú résztvevőjét a terepmunka lekérdezettjétől. Előbbit „alanynak” (subject), míg utóbbit „válaszadónak” (respondent) nevezi. E terminológiai megkülönböztetés használata indokoltnak tekinthető, annyi kiegészítéssel, hogy a magyar nyelven túlságosan általánosan is értelmezhető, és ezért akár félreértésekre is okot adó „alany” helyett a „tesztalany” terminus alkalmazása javasolt. (Gordon B. Willis a kognitív kérdőívtesztelés sok tekintetben úttörő szerepű, nemzetközileg elismert szaktekintélye, mára alapműveknek számító útmutatók, tanulmányok és könyvek sorának szerzője.)

A kognitív interjú egyfajta ernyőfogalomnak tekinthető, mivel többféle technika ötvözését igényli (Collins 2015). A tesztelt kérdőív lekérdezését szimuláló interjúszituációban így – a kérdések felolvasásán túl – fő eszközeink a passzívabb *think aloud* (a válaszadót megkérjük, hogy „hangosan gondolkodva” magyarázza el válaszadásának folyamatát), illetve az aktívabb *verbal probing* (a kérdőív egyes kérdéseinél előre megírt vagy spontán tesztkérdéseket teszünk fel) technikák. Ezek mellett további kiegészítő eszközökkel is élhetünk, például megkérjük a válaszadót, hogy saját szavaival fogalmazza meg a kérdőív kérdéseit (*paraphrasing*), becsülje meg, mennyire biztos a válaszában (*confidence rating*), vagy éppen megfigyeljük a válaszadó nem tudatos viselkedését az interjúszituációban (*observation*) és így tovább (Willson–Miller 2014; Willis 1999, 2015; Collins 2015a; D’Ardenne 2015 stb).

Az interjútapasztalatok összegzésének, az interjúk elemzésének alapvetően kétféle megközelítése alakult ki: *reparatív*, kizárólag a kérdőívvel kapcsolatosan jelentkező problémákra összpontosító, és *deskriptív*, ami a kérdezés–válaszadás folyamatának teljes spektrumát magába öleli. Az adatokat kódolatlan, egyszerű szöveges összefoglalók formájában és kódolt, valamilyen módszertani szempont alapján redukált formában összesíthetjük. A kódolás történhet deduktív logika mentén, valamilyen elméleti keret alapján kialakított, előre meghatározott kódok alkalmazásával, vagy induktív kutatási logikát követve. Utóbbiban az adatredukciót és az összefüggések azonosítását lehetővé tévő kódok nem előre meghatározottak – magukból az interjúszövegekből emelkednek ki (Willis 2015). A konkrét elemzési modellek részletes bemutatására területi és tartalmi okokból e helyütt nem térünk ki. Az elemzés eredményeire alapozva a tesztfolyamat zárásaképpen kidolgozzuk fejlesztési javaslatainkat, így például fogalmazásbeli változtatásokat, válaszlehetőségek megváltoztatását, „javíthatatlan” kérdések teljes törlését, a kérdőív struktúrájának módosítását, vagy akár az adatgyűjtés módjának radikális megváltoztatását, esetleg további tesztelést (D’Ardenne–Collins–Blake 2015).

Mindent összevetve joggal mondhatjuk tehát, hogy egy megfelelően elvégzett kognitív teszt – már amennyiben eredményei implementálásra kerülnek – a tárgykérdőívet, az azzal gyűjtendő adatokat és így a kutatás egészét is a vizsgálati populáció számára releváns valósághoz, illetve annak a kutató számára fontos szeletéhez közelíti. E valóság percepciója, az érzékelés értelmezése, valamint megfogalmazásának módja a legritkább esetben azonos a szakértőével: lehet mélyebb, felületesebb vagy attól bármilyen más módon különböző.

Mint a legtöbb empirikus megfigyelésre épülő (társadalom)tudományos vizsgálati módszer, a kognitív tesztelés is valamilyen mintán történik. A teszt kvalitatív jellege és speciális célja miatt azonban a mintaválasztás maga is sajátos irányelveket követnie kell, hogy történjen. A megfelelő tesztalanyok kiválasztásának fontosságára a témával foglalkozó szakirodalom felhívja ugyan a figyelmet (lásd pl. Willis 1994, 2005, 2015; Beatty–Willis 2007; Willson–Miller 2014; Collins 2015b; Collins–Gray 2015 – stb.), de a téma alaposabb tárgyalása inkább a közelmúltban kezdődött. Korábban az

alanyok kiválasztásának problémaköre meglepően kis figyelmet kapott a vonatkozó irodalomban (Beatty–Willis 2007; Collins 2015b). A továbbiakban a kognitív teszt mintaválasztásának irányelveit mutatom be a rendelkezésre álló szakirodalom áttekintésével és továbbgondolásával.

Mintaalkotás a kognitív teszthez

A kognitív interjú tesztalanyainak kiválasztása egyfajta implicit etnográfusi szerep felvételét is igényelheti a kutatótól, amennyiben a kiválasztás a sokaság bizonyos sajátos jellemzők által meghatározott csoportjait célozza (Gerber 1999; Willis 2005). A résztvevők kiválasztása jellemzően olyan kiválasztási stratégiákra támaszkodva történik, melyek elsődleges célja nem csupán valamilyen szempontok szerinti változatosság elérése a kiválasztott egyének jellemzői tekintetében, de annak biztosítása is, hogy a tesztalanyok a kutatás célpopulációjának megfelelően széles tartományát fedjék le (Willis 2005). A célpopuláció egyes alcsoportjai közötti kisebb vagy nagyobb, ezen alcsoportok sajátos kultúrájától függő különbségek (jelentések, értelmezések, hangsúlyeltolódások stb.) feltárása és az e különbségeket a lehetőségekhez mérten legjobban kezelni képes kérdőív összeállítása Willis (2005) szerint tehát olyan etnográfiai szemléletű kognitív interjúzást igényel, ami érzékeny a (szub)kulturális változékonyságra. A sikeres interjúzás érdekében tehát már a kiválasztás fázisában figyelmet kell szentelnünk ennek. A kérdőív témája mentén kifejezetten megcélzott csoportok tesztalanyok révén történő beemelésén túl (pl. dolgozók és munkanélküliek) lehetőleg törekednünk kell arra, hogy mintánk lefedje a populáció demográfiai és kulturális eltéréseinek természetes kiterjedését. Ezt nevezi Willis (2005: 141) *kulturális szemléletnek*.

A kognitív tesztek sajátosságai közé sorolható tehát, hogy a vizsgálati populáció kiválasztása ahhoz a populációhoz kötött, melyen a teszt révén fejleszteni kívánt kérdőívet le fogják kérdezni. Annak meghatározása pedig igen gyakran kívül esik a kognitív tesztelést végző kutatók hatáskörén.

A mintával kapcsolatos fenti igényeknek egy relatíve kisméretű, tervezett, nem reprezentatív és nem valószínűségi, kvótás minta felel meg leginkább (vö. pl. Willis 2005; Beatty–Willis 2007; Willson–Miller 2014; Collins–Gray 2015 – stb.). A mintaválasztás során arra törekszünk, hogy képesek legyünk „*a populáció lehető legnagyobb keresztmetszetét meginterjúvolni problémák széles skálájának azonosítása céljából*”³ (Willis 2005: 140, kiemelés az eredetiben). A mintaválasztás módszere azonban ezen túlmenően nem határozható meg általánosságban. A kiválasztandó minta mérete és jellegzetességei a kérdőív jellemzőitől és a kutatás céljától függenek, és bizonyos, a mintát érintő döntések akár az interjúk elemzése során, a már megvalósult kérdőívek kiértékelésének hatására

3 Ez azonban nem biztosít semmiféle értelemben vett reprezentativitást, csupán azt, hogy amennyiben hálónkat a lehető leg szélesebben „vetjük ki” a változó körülményekre, azzal maximalizáljuk a hatékony problémafelfedés esélyét (Beatty–Willis 2007).

is felmerülhetnek. Ezért Willson és Miller (2014) azon az állásponton vannak, hogy a kognitív tesztek mintái ritkán tervezhetők meg előzetesen, a kognitív interjú vizsgálat kezdetén. A kognitív tesztek mintaválasztása tehát e tekintetben is határozottan különbözik más típusú kvalitatív interjúk mintaalkotásától.

Ha mindezek alapján általános sztenderdek kidolgozása nem is lehetséges, a kognitív interjúzás mintavételének egyfajta keretrendszere azonban felvázolható, mint azt több-kevesebb részletességgel a jelen tanulmányban hivatkozott szakirodalmak igyekeznek is megtenni.

Mintaválasztás és mintaméret

A Willson és Miller (2014: 16–17) által „tradicionálisnak” nevezett megoldás elsősorban a kérdőív kérdéseiből, céljából és szerkezetéből kiindulva határozza meg a kiválasztandó személyeket, a fent említett kultúraközi szemlélet alapján minél nagyobb lefedettséget elérve. Ez a kérdőívhez kötött jelleg, mint fent ugyancsak említettem, eltér a más kvalitatív kutatásokban megszokottaktól. A sok kvalitatív interjú adatgyűjtést érintő probléma mindazonáltal ezzel a megoldással kapcsolatban is felmerül: valójában nem tudjuk meghatározni, milyen mértékű demográfiai diverzitás tekinthető elegendőnek. Nem lehetséges ugyanis meggyőzően alátámasztani, miért (és milyen arányban) emelünk be bizonyos csoportokat, mások pedig miért nincsenek (megfelelően) reprezentálva a mintában. A szükséges eredményeket ezért túlzottan nagyszámú alannyal történő interjúzás révén nyerhetjük csak ki.

A teszталanyok sokféleségével szemben alternatív megoldás azok kiválasztása, akikkel az interjúzás révén valószínűsíthetően a legtöbb probléma tárható fel (e szempont ugyancsak a kvalitatív kérdőívtesztelés mintaválasztásának sajátossága). Ez esetben érdemes a kérdőív témája szerint érintett és nem érintett csoportokat is megcélozni (pl. alkoholfüggők esetén nem csupán alkoholistákat, de – bármilyen – szerfüggőség által nem érintetteket, illetve más típusú függőségben szenvedőket is), hogy a hibás negatív és a hibás pozitív válaszok is kiszűrhetőek legyenek (National Center for Health Statistics 2006). Emellett a megfelelő mintaválasztás fontos kritériuma a geográfiai heterogenitás elve is. Eszerint tanácsos kerülni a teszталanyok bizonyos meghatározott földrajzi területekről történő kiválasztását, azaz a minta geográfiai homogenitását (Willis 2005). Egy adott minta geográfiai heterogenitása/homogenitása természetesen a vizsgálati populáció földrajzi elhelyezkedésének függvénye is.

Fontos kérdés továbbá a megfelelő mintaméret meghatározása. Habár Willis (2005) szerint 12–15 interjúnál ritkán szükségeltetik több, egy ismert kognitív teszt-kísérletben még 90 elvégzett interjú után is azonosítottak egyedi problémákat (Blair et al. 2006; Blair–Conrad 2011). Noha ez utóbbi esetben a nagy fontosságúnak kategorizált problémák több mint fele alacsonyabb mintaelemszámok esetén (N=10–15) is azonosítható volt, a mintaelemszám növelésével további nagy fontosságú problémákra derült fény. Nem is beszélve arról, hogy a kevésbé fontos problémák negyede még N=50-es mintaelemszámnál is észleletlen maradt.

Kisszámú kognitív interjú tehát arányaiban több nagy fontosságú problémát tár fel. Mindazonáltal nagyszámú interjúval összességében lényegesen több problémát tárhatunk fel, fontosabbakat és kevésbé fontosakat egyaránt. Beatty és Willis (2007) ezért az iteratív, 5–15 fős körökre osztott kognitív tesztek tekintetében a legmegfelelőbbnek. A tesztkörök ideális ismétlésszámának meghatározásához a *kategoriatelítettség* elve kínál megoldást, aminek lényege, hogy addig a pontig ismételjük a tesztkört, ahol már csak relatíve kevés új probléma azonosítható (Beatty–Willis 2007).

Willson és Miller (2014) a megalapozott elmélet (*Grounded Theory* [Glaser–Strauss 1967; Charmaz 2006]) alapján az *elméleti telítettség* és az *elméleti relevancia* elveit követik a mintaválasztásról való döntés során. Elméleti telítettség akkor valósul meg, ha a problémák, interpretációk és értelmezések teljes skáláját képesek vagyunk azonosítani és magyarázni. Amennyiben akár csak egyetlen interpretáció nem magyarázható a többi interjú kontextusában, több adatra van szükségünk. Az „egymásból magyarázhatóság” kritériuma tehát segíthet meghatározni azt a pontot, ahol biztonsággal tekinthetjük elegendőnek az elvégzett interjúk számát. Ez a pont azonban előzetesen nem megjósolható, csupán az interjúzás folyamatával párhuzamosan zajló elemzés révén azonosítható. Az elméleti relevancia a mintába kerülők változatosságára vonatkozik. Kiindulópontnak megfelelő lehet a demográfiai, illetve a kérdőív témájához kapcsolódó jellemzők szerinti kiválasztás, ahogy azonban az interpretációs minták elkezdenek kirajzolódni, a mintaválasztásnak is követnie kell azokat. Ez jellemzően egymáshoz hasonló és egymástól különböző csoportokból származó tesztalanyokkal történő kognitív interjúzás eredményeinek összehasonlításával valósítható meg.

Az optimális mintaválasztás tehát nem érhető el csupán egy előzetes elemzést követő döntés által. Az egyfázisú, az interjúzást megelőző egyszerű mechanikus kvótás mintaválasztás helyett tehát – az optimális eredmények érdekében – célszerű egy többfázisú vagy akár folyamatos, progresszív, az interjúzással jórészt párhuzamosan is zajló, organikus (ti. a zajló interjúkból kiemelkedő mintázatokra érzékenyen és rugalmasan reagáló), dinamikus mintaválasztási folyamat megvalósítása. Ez a hagyományos módon választott kiinduló mintából és az elméleti telítettség eléréséig további alanyok folyamatos bevonásából vagy több lépésben választott újabb mintákból álló mintaalkotási folyamat nyilvánvalóan nagyfokú rugalmasságot és gyors, intuitív reakciókészséget igényel mind a kutatók, mind a kutatást koordináló intézmény részéről. Ideális esetben egy – akár többkörös – kognitív teszthullám tapasztalatainak a kérdőívbe való beépítése után az egész tesztfolyamat maga is addig volna újra és újra ismétlődő (a javított kérdőív hibáinak kiszűrése és javítása céljából), amíg egy igazán robusztus kérdőívet nem alkothatunk. Az itemek módosítása miatt az adatgyűjtés és adatelemzés ilyen, több hónapos vagy akár többéves időtartamon át történő kombinált alkalmazására és végül igazán alapos, átgondolt elemzés szolgáltatására azonban a gyakorlatban csak igen ritkán van lehetőségünk a statisztikai adat-előállítás szokásos keretei között (Willis 2015). A kognitív tesztek mintaalkotása tehát nem csupán mintaösszetételének meghatározottságában, de a mintaalkotási-mintavéte-

li folyamat lezárhatóságában is a kérdőívhez kötött. Ez megkülönbözteti más, akár ugyancsak a Grounded Theory módszerét alkalmazó kvalitatív interjú módszerek mintavételi jellegzetességeitől.

Mindezekkel együtt azt se felejtjük el, amire az ESCAP projekt 2010-es kognitív és pilot tesztelési irányelveiben (ESCAP Statistics Division 2010: 16) hívják fel a figyelmet: a teszt egésze és hatékonysága szempontjából kisebb számú, de részletes, alapos interjú és elemzés hasznosabb, mint több, de alacsony minőségben elvégzett és elemzett interjú. Ez a szempont különösen a teszt megkezdése előtt rögzített pénzügyi keretek között dolgozó kutatók számára fontos, amennyiben a tesztelés fent írt dinamikus mintabővüléséhez nincs pótlólagos fedezet. Bár szakértői vélemények szerint „[e]gy kognitív interjú vizsgálat szükségszerű eleme egy jól átgondolt és *folytatólagos* mintavételi terv” (Willson–Miller 2014: 30, kiemelés tőlem), az analízissel részben paralel módon zajló dinamikus mintaalkotási folyamat helyett a gyakorlatban a jellemzően egykörös, előre tervezett tesztalanszámmal operáló kognitív tesztek dominálnak. A tesztelésre rendelkezésre álló idő és az elemzés szempontjai függvényében az ilyen tesztekhez 5–50 fős mintaelemszám javasolható (Snijkers 2002). Ennek felső határa a szükséges erőforrások birtokában (anyagiak, idő, elemző szakértők stb.) felfelé – mint láthattuk, akár 90-ig is – módosítható, az alsó határt képező 5-ös mintaelemszámnál kisebb minta azonban szakmailag indokolhatatlan. Nagyobb tervezett mintaelemszám és megfelelő időkeret esetén indokoltnak tűnik az 5–15 fős csoportok több körben történő tesztelésének tervezése (Beatty–Willis 2007), hogy legalább közelítőleg szimulálható legyen a dinamikus, iteratív, az elemzéssel párhuzamos mintaalkotási folyamat.

A minta tervezésénél ne feledjük azonban a teszt egészének minőségére vonatkozó általános igényt. Egy kisebb, akár az alsó határ közelében lévő mintán elvégzett, jól átgondolt és szakmailag-módszertanilag kitűnően kivitelezett teszt sokkal nagyobb eséllyel segít érvényes problémafelfedéshez, mint egy túlzottan ambiciózus méretű mintával operáló teszt gyengén kivitelezve. Az erőforrások bölcs felhasználása tehát a minta tervezésekor is fontos tényező: a teszt végeredményének megfelelő minőségéhez és a tesztelésre rendelkezésre álló erőforrásokhoz kell igazítanunk a választandó mintaméretet és mintavételi módszert (statikus, az interjúzást-analízist megelőző, vagy dinamikus, az interjúzással és elemzéssel részben párhuzamosan zajló). Az esetlegesen szűkös anyagi keretek okozta mintaválasztásbeli korlátok részben ellensúlyozhatók a magas minőségű interjúkivitelezéssel és -elemzéssel. Számolni kell azonban azzal, hogy minél közelebb vagyunk az elfogadható mintaméret nemzetközi szakirodalom és gyakorlat alapján meghatározott alsó határához (ti. 5 fő), annál nagyobb eséllyel maradnak feltáratlanul kisebb és akár nagyobb fontosságú problémák (Blair et al. 2006; Blair–Conrad 2011).

A mintaalkotás gyakorlatának a nemzetközi szakirodalomban is egyedülállóan alapos és átfogó bemutatását olvashatjuk Collins és Gray (2015) tanulmányában, ami összhangban van a fent bemutatott általános elvekkkel. A továbbiakban ezt a vázlatot

továbbgondolva mutatom be az egyes részfeladatokat és a feladatonként szükséges lépéseket.

A populáció meghatározása

A mintaalkotás első lépése a *felmérés alapsokaságának meghatározása*. E populáció bizonyos jellemzőinek mérésére szolgál a kognitív interjú módszerrel tesztelendő kérdőív/mérőeszköz.

A mintaalkotás kritériumainak meghatározása

Ezután a *sokasági distinkciók feltárása* következik, vagyis annak vizsgálata, valószínűsíthető-e olyan különbségek a felmérés által érintett alapsokaságon belül, melyek hatással volnának arra, hogy a résztvevők hogyan válaszolnak a kérdőív kérdéseire. Amennyiben igen, mintánknak tükröznie kell a populáció ilyenét diverzitását.

A kritériumok meghatározásához mindenekelőtt *háttér-információk gyűjtésére* van szükségünk. Feltárjuk, összegyűjtjük a tesztelendő kérdőívvel/kérdésekkel kapcsolatosan elérhető meglévő kvalitatív vagy kvantitatív adatokat, információkat, és ezek alapján azonosítjuk a mintaválasztási kritériumokat. Az ismeretek forrása hatféle lehet. Elsőként említendő a kérdőívvel vizsgálandó témáról elérhető szakirodalom vagy meglévő ismeretek, melyek rámutathatnak, milyen meghatározott jellemzőket és/vagy csoportokat kell tükröznie a mintának. Forrásként felhasználhatjuk továbbá az adatgyűjtők (kérdőbiztosok) és esetlegesen korábbi válaszadók visszajelzéseit a sokaság bizonyos alcsoportjai esetében „rosszul teljesítő” kérdések vonatkozásában. Harmadik lehetséges forrásunkként szolgálhatnak az adatok másodelemzésével nyerhető releváns eredmények, melyek a válaszmintázatoknak bizonyos alcsoportok esetében jellemző változékonyságát mutatják. Ugyancsak a mintaalkotás kritériumaihoz szükséges háttér-információk forrásául szolgálhatnak, többkörös kognitív teszt esetében, a korábbi interjú/körök tapasztalatai. Az utánuk következő interjú/körök tesztalanyválasztásának kritériumait a korábbi tapasztalatok figyelembevételével kell meghatározni.

A mintaalkotási kritériumok meghatározásához az úgynevezett hozzáértő feltételezés (*educated guess*) az ötödik lehetséges információforrás. Amennyiben ugyanis nem áll rendelkezésünkre elegendő releváns információ, szükséges lehet szakértői feltételezéseket alkotni afelől, milyen jellemzők lehetnek hatással a kérdőív kérdéseinek megértésére vagy megválaszolására. Itt a szakértők adott felméréshez közvetlenül nem köthető megelőző ismeretei, tapasztalatai, szaktudása képezhetik azt az információs bázist, amire építve robusztus és nagy valószínűséggel (bár e valószínűség konkrétan nem meghatározható) valid mintaalkotási kritériumhipotéziseket alkothatnak. E hipotéziseket mindazonáltal nagy körültekintéssel és megfelelő indoklással kell megalkotni, ugyanis az egész tesztelési folyamat eredményességére kritikus hatással lehetnek.

Végül, de nem utolsósorban megemlítendő az esetleges kérdésverziók tekintetbevétele is, mint a mintaalkotás háttér-információinak forrása. Ha ugyanis a

kognitív interjú célja bizonyos kérdések különböző változatainak is a tesztelése, az egyes kérdésverziók maguk is mintaalkotási kritériumokként veendőek tekintetbe. Biztosítani kell tehát mindegyik változat elegendő számú interjúval történő tesztelését.

A háttér-információk összegyűjtését a prioritizálás lépése követi. Bár a lehetséges tényezők alapos elemzésével akár nagyszámú mintaalkotási kritérium határozható meg, érdemes prioritási sorrendet felállítani közöttük, hogy elkerüljük a toborzás túlbonyolítását és a projekt egészének kezelhetetlen méretűvé duzzadását. A prioritizálás folyamata során elsődleges és másodlagos kritériumcsoportokat alkotunk. Előbbi a toborzás során mindenképpen szem előtt tartandó kritériumokat tartalmazza, utóbbi pedig a kevésbé fontos, opcionális szempontokat.

Kvóták és mintaméret meghatározása

Noha ideális esetben az elméleti telítettség, ill. „adattelítettség” eléréséig dinamikusan bővülő mintával kellene dolgoznunk, a gyakorlatban a mintaalkotás hat fő tényező mentén alakul. Ezek a következők: a kiválasztási kritériumok száma; a rendelkezésre álló anyagi keret nagysága; a rendelkezésre álló kutatói gárda létszáma; a kérdőív struktúrája – ugratások esetén biztosítandó, hogy minden kérdés megfelelő számú tesztalannal legyen tesztelve; a rendelkezésre álló időkeret; és a kvótatípusok. Ez utóbbi tényező bővebb kifejtésre szorul, mivel két fő kvótatípus lehetséges: egymásba ágyazott, illetve párhuzamos kvóták.

A mintatervezésben az *egymásba ágyazott kvóták* használata a leggyakrabban alkalmazott megoldás, ahol az egyes kritériumok prioritása alapján meghatározott hierarchikus rendben az alsóbb szintek kritériumainak opciói minden felsőbb szintet bontanak. Minden szint egyes cellái egymást kizáró csoportjellemzőket határoznak meg. Az így előálló mintamátrix legalsó szintjéhez rendeljük a csoportspecifikus kvótákat, majd e kvóták összege lesz a teljes mintaelemszám.

Példaképpen lásd az alábbi, kétértékű, egymásba ágyazott kritériumrendszer által meghatározott mintamátrixot:

1. táblázat: *Példa egymásba ágyazott kvótás mintamátrixra*

Kritérium	Opciók							
	Férfi				Nő			
Nem								
Korcsoport	18–64		65+		18–64		65+	
Eü. állapot	beteg	nem beteg	beteg	nem beteg	beteg	nem beteg	beteg	nem beteg
Kvóta	8	10	10	10	8	10	10	10

Forrás: Collins–Gray 2015: 86

Az egymásba ágyazott kvóták alkalmazásának *előnye*, hogy specifikusabb és fókuszáltabb toborzást, valamint bizonyos jellemzők által meghatározott alcsoportok elemzését teszi lehetővé. *Hátránya* viszont, hogy az egyes kvótáknak megfelelő tesztalanyok kiválasztása megnehezítheti a toborzást. Ezért a tervezéskor figyelembe kell venni annak lehetőségét, vajon szükséges-e minden kvótát beágyazni, ha bizonyos csoportok toborzása valószínűsíthetően túl nagy kihívást jelentene.

Bizonyos esetekben indokolt független mintaalkotási kritériumok alapján meghatározni a vizsgálandó csoportokat és azok szükséges tesztalanylétszámát, és *párhuzamos kvótákat* alkalmazni. Ilyen eset például, amikor a kritériumok elsősorban hozzáértő feltételezésen alapulnak, és bizonytalanok vagyunk az egymásba ágyazott kvóták esetén kialakuló alcsoportok toborzásának nehézségét illetően, vagy amikor eleve nem elvárás az alcsoportok elemzése. Ez a megoldás jellemzően mégis praktikus indokok (idő és anyagiak) nyomására szokott előtérbe kerülni. A párhuzamos kvótázásban a különböző prioritási szinteken lévő kritériumok nem bontják az összes felsőbb szintet, és nem egymást kizáróak, mint az az alábbi mintamátrixban is látható:

2. táblázat: Példa párhuzamos kvótás mintamátrixra

Fő kritérium	Kvóták: összesen 20 interjúból az alábbi típusok	Cellahivatkozás
(A) Munkavállalói háttér	10 egyedülálló szülő, aki még sosem dolgozott	A1
	10 aki dolgozott a gyermekvállalás előtt	A2
(B) Képzettség	10 egyedülálló szülő, aki 16 éves koráig abbahagyta a tanulmányait	B1
	10, aki 17 éves kora után hagyta abba tanulmányait	B2
(C) Legfiatalabb gyermek kora	Legalább 6 egyedülálló szülő, akinek legfiatalabb gyermeke 6 év alatti	C1
	Legalább 6, akinek legfiatalabb gyermeke 6–10 éves	C2
	Legalább 6, akinek legfiatalabb gyermeke 11 éves kor feletti	C3

Forrás: Collins–Gray 2015: 87

Egy konkrét interjúalany tehát akár mindhárom fő kritérium valamelyik cellájába bekerülhet.

E megoldás csupán azt tudja biztosítani, hogy minden mintaalkotási kritériumra nézve összességében megvalósuljon egy bizonyos számú interjú, miközben kifejezett kockázatként jelentkezik a homogén kvóták létrejöttének lehetősége. Ezáltal a potenciális kérdőívproblémák megfelelő feltárásának esélye csökken.

A mintaalkotást befolyásoló további tényezők

A fentiekén túl bizonyos további tényezőket is figyelembe kell vennünk a mintaalkotás során. A *földrajzi lefedettség* tekintetében meg kell vizsgálni, hogy a tesztelendő kérdőív kérdéseinek értelmezését/megválaszolását befolyásolhatják-e földrajzi elhelyezke-

désbéli (pl. városi/falusi) különbözőségeik, illetve az anyagi és időkeret megengedi-e a különböző térségekben lefolytatandó interjúzást. Szükség lehet továbbá úgynevezett *tartalékmintára*. Érdeemes ugyanis legalább 3–4 főnyi tartalékot képezni az esetlegesen a teszteléstől visszalépő tesztalanyok megfelelő pótlására. A tartalékminta létszáma bizonyos visszalépésre hajlamosító tényezők által befolyásoltan nagyobb is lehet, pl. amennyiben a célpopuláció kifejezetten elfoglalt. A *tesztalanyok toborzásának nehézségei* pedig ugyancsak felmerülhetnek a mintaalkotást befolyásoló gyakorlati tényezőkként.

Nyilvántartó adatbázis

A mintaválasztáshoz kapcsolódóan kiemelt fontosságú egy tesztalany-nyilvántartás létrehozása. Ebben az adatbázisban legalább a tesztelésre jelentkezők bizonyos alapvető demográfiai háttérjellemzői (nem, születési idő, képzettség, foglalkozás stb.), elérhetőségei, rendelkezésre állási jellemzőik (milyen napokon és/vagy napszakokban tudnak időt fordítani a tesztelésben való részvételre) rögzítésre kell, hogy kerüljenek (Snijkers 2002). E nyilvántartásba minden, az adott tesztelésben nem feltétlenül tesztelésre kerülő személy adatait rögzíteni érdemes, akik a személyes kapcsolathálón, hirdetésen vagy bizonyos csoportok megkeresésén keresztül a kiválasztás során látó körbe kerültek mint kognitív tesztben való részvételre hajlandó potenciális tesztalanyok. Ezzel a későbbi tesztelések esetén e nyilvántartás is kiválasztási csatornaként szolgálhat, természetesen a maga sajátos előnyeivel (pl. gyors, egyszerű kiválasztás) és hátrányaival (elavult adatok esélye, rekrutációs „lustaságra” hajlamosítás, vagyis az egyéb toborzási csatornák elhanyagolása stb.).

A tesztalany-nyilvántartásban való rögzítéshez a potenciális tesztalanyok előzetes engedélye szükséges, így a tesztelésben való részvétel előfeltételeként kell meghatározni az adatok ezen adatbázisban való rögzíthetőségét és az azok alapján történő kapcsolatfelvételt. Különösen fontos ugyanis kognitív vagy más (pl. fókuszcsoportos) tesztelésben már részt vett személyek esetében a megvalósult részvételek dátumainak rögzítése is. Snijkers háromnál nem több, de lehetőleg inkább két tesztelésben maximálná az egy adott személy számára megengedhető részvételek számát, s indokoltnak tűnik egy bizonyos időre – például legalább 3 évre – kizárni a tesztelésen már részt vett tesztalanyokat a kiválasztásból, hogy elkerülhető legyen a „professzionális válaszadók” megjelenésével felmerülő torzító hatás. Javasolt tehát személyenként három alkalomban maximálni a részvételt, amikre legkorábban háromévente kerülhet sor. Ez a hármas szabály mérsékelheti a személyes kapcsolatokon keresztül történő részrehajló kiválasztás veszélyét is.

A megfelelő nyomon követhetőség érdekében szükséges az adatbázisban valamilyen egyéni azonosító (pl. személyi igazolvány száma) rögzítése is a tesztelésben már részt vett személyek esetében.⁴

4 Az adatok kezelésével kapcsolatosan a mindenkor hatályos vonatkozó jogszabályok az irányadók.

Kizárandó csoportok

Szakmai körökben gyakran felmerül a kérdőív-előtesztelésekből eleve kizárandó csoportok kérdése. Leggyakrabban említettek a szociológus, illetve pszichológus végzettségűek, akik a társadalomtudományos kutatási módszerekben járatos személyekként nem laikus, hanem szakértő válaszadókként kezelendők, és így válaszaik már nem a megfelelő adatokat eredményeznék.

Ezzel a megközelítéssel szemben azonban – azon túl, hogy az általam áttekintett szakirodalom a kognitív teszteléssel kapcsolatosan egyetlen szóval sem említ ilyen, képzettségi alapon eleve kizárandó csoportokat – több kritika is felvethető. Egyrészt semmi sem támasztja alá a feltételezést, hogy a szociológus/pszichológus végzettségű egyének valóban birtokában is vannak a feltételezett szakértői szerephez szükséges módszertani ismereteknek, még ha ennek valószínűsége kétségtelenül nagyobb is, mint más végzettségűek esetében. A kérdés minden kétséget kizáró eldöntéséhez valójában e személyek előzetes tesztelésére volna szükség, ami a gyakorlatban nyilvánvalóan kivitelezhetetlen.

Másrészt különösen önkényesnek tűnik éppen a szociológusok és pszichológusok mint kizárandó csoportok kiemelése. Számos társadalomtudományi és nem társadalomtudományi felsőoktatási képzésben van ugyanis jelen több-kevesebb hangsúllyal a kérdőíves kutatás módszertanának oktatása. Ahogyan akár a társadalomkutató intézetek munkatársai között is jelentős arányban szerepelhetnek a kérdőívyszerkesztés módszertanában járatlan, laikusnak tekintendő személyek. Az egyes képzettségi, vagy akár munkahelyi csoportok előzetes kizárása a tesztelésből tehát önkényesnek tekinthető, így minden egyes alkalommal a minta tervezését végző szakember felelőssége az erről való döntés. Azt azonban tudomásul kell vennie, hogy maradéktalanul sosem lesz képes megindokolni illetően döntését, amennyiben nem teszteli a konkrét személyek valós kérdőívyszerkesztési jártasságát.

Általános gyakorlati javaslatként mindenestre megfogalmazható, hogy a valós kérdőívyszerkesztési ismeretekkel és gyakorlattal valószínűsíthetően rendelkező személyek mintába emelését érdemes elkerülni. Erre vonatkozóan a kapcsolatfelvétel során vagy a hirdetésben önbevalláson alapuló ellenőrző szűrőkérdéseket lehet megfogalmazni. Megfelelő indoklással azonban adott potenciális tesztalanyok esetében (ti. a személy nagy valószínűséggel nem rendelkezik a szakértői szerepre hajlamosító ismeretekkel) e javaslat a gyakorlatban figyelmen kívül hagyható.

A toborzás módszerei

A mintaválasztás kritériumainak megfelelő személyek toborzása különböző módokon történhet, melyek mindegyike legitim módszer lehet, amennyiben biztosítható általuk az optimális eredmények elérése.

A vonatkozó szakirodalom (pl. Snijkers 2002; Willis 2005; Miller et al. 2014; Collins–Gray 2015) általában szűken tárgyalja a toborzás kérdéskörét, s nem is egységes

a toborzási csatornák bemutatása, kategorizálása terén. Alapvetően öt fő rekrutációs csatorna különíthető el: a személyes kapcsolatrendszeren alapuló, a hirdetéses úton történő, a célcsoportok közvetlen megkeresésével operáló, a meglévő adatbázis segítségével történő, illetve valamilyen toborzási ügynökségen keresztül történő toborzás. Az alábbiakban a releváns toborzási csatornák bemutatásán túl azok lehetséges előnyeit és hátrányait is felvázolom.

Mielőtt rátérnénk e toborzási csatornák bővebb kifejtésére, megjegyzendő, hogy a potenciális tesztalanyokkal minden esetben érdemes egy rövid, lényegre törő (a részvételi hajlandóságot nem csökkentő) szűrőkérdőívet kitöltetni. Ennek révén biztosítható, hogy az adott személy valóban megfelel mintaválasztási kritériumainknak. A megfogalmazásban figyelniük kell arra, hogy a kérdések ne tartalmazzanak olyan „vezérléseket”, melyek akár a részvételre, akár a későbbi esetleges interjúfolyamatra káros hatással volnának (Collins–Gray 2015).

Személyes kapcsolatrendszeren alapuló toborzás

A gyakorlatban a direkt toborzás valamilyen formában személyes kapcsolathálón keresztül elérhető, róluk valamilyen előzetes információ alapján célzottan megkeresett személyeket jelenti. Általánosságban a potenciális tesztalanyok személyes, telefonos vagy valamilyen üzenetben (SMS, e-mail stb.) való közvetlen felkérését takarja, ahol a kutató teszi meg aktívan az első kapcsolatfelvételt (szemben a hirdetésre való jelentkezéssel). Ennek a direkt toborzásnak a esetjei a részben idetartozónak tekinthető hólabdás (amennyiben a kutató kapja meg a potenciális tesztalany elérhetőségét, és maga teszi meg az első megkeresést), valamint az azzal nagyrészt átfedésben lévő személyes kapcsolatrendszer útján történő rekrutáció. Noha elméletben a teljesen ismeretlenek felkeresése is szóba jöhetne, egy meghatározott mintavételi kritériumokkal rendelkező tesztelésnél (ami jellemzően szükséges) ez kifejezetten nem hatékony eszköz (Collins–Gray 2015), így kerülendőnek tekinthetjük.

E csatorna alkalmazásával a kutató munkatársakat és/vagy korábbi tesztalanyokat kér fel a teszt tervezése során meghatározott jellemzőknek megfelelő potenciális tesztalanyok (közvetett) ajánlására. Mi több, a kutató elvben saját (közvetlen) kapcsolathálóját is éppoly legitim módon felhasználhatja megfelelő tesztalanyok felkutatására, mint kollégái vagy korábbi tesztalanyok kapcsolathálóját, így megvalósítva akár egyfajta hólabdás jellegű toborzást. Amennyiben az egyén megfelel a kiválasztás szempontjainak, szakmailag nem indokolható a kizárása.

A módszer *előnyei* közé sorolható a *korrespondencia* (megfelelés), mivel az így választott tesztalany valós jellemzői nagyobb valószínűséggel illeszkednek a felállított demográfiai és egyéb, a kutatás sajátos céljaiból fakadó kritériumokhoz. A kutató saját kapcsolathálójából származó egyén esetén ez az előny hangsúlyosabban jelentkezik, minthogy a kritériumokat azonosító, és ezért legjobban ismerő kutató nem közvetített, hanem közvetlen információkkal rendelkezik az adott személyről (még ha ez az információ elkerülhetetlenül szubjektív megismerés és értékelés eredménye is).

Az *elkötelezettség* ugyancsak a módszer előnyének tekinthető, hiszen a személyes kapcsolathálón keresztül toborzott tesztalany a kutatóval való közvetett vagy közvetlen személyes kapcsolata okán nagyobb valószínűséggel fog megjelenni a tesztelésen, illetve akadályoztatás esetén nagyobb valószínűséggel tájékoztatja a kutatót időben ahhoz, hogy hiánya a tartalékállományból pótolható legyen. A teszt során nagyobb együttműködési hajlandóságot is feltételezhetünk a közvetlen vagy közvetett módon, de személyes ismeretségen keresztül toborzott tesztalanyok részéről.

A *lefedettség* is a módszer előnyei közé sorolandó, hiszen nehezen elérhető vagy rejtett populációk a személyes kapcsolatrendszeren keresztül vagy hólabdás eljárással történő rekrutációval nagyobb eséllyel érhetők el (Collins–Gray 2015), mint például hirdetéses úton. Ezen túlmenően az anyagi ösztönzők által részvételre csupán nehezen vagy egyáltalán nem motiválható csoportok együttműködését is jóval nagyobb eséllyel nyerhetjük el ezen utakon. Ez a fokozott együttműködési potenciál elsősorban a személyes kapcsolatrendszer felhasználásával történő toborzással a kutató közvetlen, vagy legfeljebb tőle „két lépés távolságra” lévő (ti. a kutató ismeretségi körébe tartozó személy ismeretségi köréből származó) személyekkel kapcsolatban feltételezhető.

A módszer *hátrányai* közé tartozik egyrészt a *networkspecifikus torzítás*, mivel a közvetett (hólabdás) vagy közvetlen kapcsolati csatornán keresztül rekrutált tesztalanyok esetében fennáll az adott közvetítő személyek (különösen, ha maguk is személyes kapcsolatrendszer útján kerültek kiválasztásra) vagy a kutató kapcsolathálózatának az adott személyhez/kutatóhoz kötődő egyedi jellemzőinek torzító hatása, mint arra Collins és Gray (2015) is felhívják a figyelmet. Az ily módon mintába kerülő személyek esetében tehát jóval nagyobb annak veszélye, hogy a kiválasztás „kemény” (előre meghatározott, korlátozott számú, kulcsfontosságúnak ítélt) kritériumainak való megfelelés ellenére bizonyos „puha” (előre nem meghatározható) jellemzők hasonló mintázatot követnek, ezzel megjósolhatatlan és utólag nem kiszűrhető módon torzítva a teszt eredményeit.

Másrészt fennáll a *geográfiai homogenitás veszélye*, hiszen a kutatók, munkatársaik, korábbi tesztalanyok (különösen, ha maguk is személyes kapcsolatrendszer útján kerültek kiválasztásra) kapcsolathálózata ritkán rendelkezik megfelelően heterogén geográfiai jellemzőkkel. A szükséges geográfiai heterogenitás esélye annál kisebb, minél nagyobb a kutatás által megcélzott vizsgálati populáció elhelyezkedésének földrajzi kiterjedése. A közvetetten vagy közvetlenül, személyes kapcsolathálón keresztül toborzott tesztalanyok esetében tehát a geográfiai homogenitás fent említett torzító hatása kiemelt veszélyfaktor.

Harmadrészt megemlítenő az *elfogultság* lehetősége. A személyes kapcsolat következtében fennáll ugyanis a veszély, hogy a mintavételi tervet készítő, és/vagy a kiválasztást koordináló szakember saját kapcsolathálózába tartozó személy(ek) között a személyes viszonyulások észlelést és értékelést torzító (nem feltétlenül tudatos!) hatása okán a kiválasztásnál túlsúlyba kerülnek a szubjektív elemek. Így nem a legmegfelelőbb személyek kerülhetnek a mintába. Ez a veszély fokozódik, amennyiben

kizárólag e csatornán keresztül történik a toborzás. Az elfogultság veszélye nem csupán a közvetlen, de a közvetett kapcsolatokon keresztül történő rekrutáció esetében is fennáll: ebben az esetben nem a szakember, hanem a közvetítő személy szubjektív viszonyulása a torzító faktor. Nem zárható ki a minta szándékos manipulálásának veszélye sem, vagyis bizonyos személyek vagy csoportok szakmailag nem indokolható előnyben részesítése másokkal szemben. Minthogy a kognitív tesztek tesztalanyainak közreműködését jellemzően valamilyen anyagi ellenszolgáltatással honorálják, a mintamanipulációs veszély relevanciája megkérdőjelezhetetlen.

A szubjektív torzítás nem csupán pozitív érvényű elfogultságot (részhajlást) eredményezhet. Alkalmos személyek éppúgy kimaradhatnak a mintából a személyes viszonyulás jellegének torzító hatásából fakadóan, ahogy kevésbé alkalmasak bekerülhetnek.

Noha a személyes kapcsolatrendszeren keresztül történő kiválasztás esetében a szubjektivitás nyilvánvalóan nem kizárható, a mintaválasztásért felelős szakembereknek törekedniük kell annak minimalizálására. Megjegyzendő azonban, hogy az objektivitás mint olyan bármilyen célzott, nem reprezentatív kiválasztási forma esetében legfeljebb illuzórikus, és ilyenképpen csupán a szubjektivitás csökkentése tűzhető ki célul. A szubjektivitás teljes eliminálása elméletileg és gyakorlatilag is megvalósíthatatlan.

Hirdetési úton történő toborzás

A megfelelő hirdetési forma kiválasztásának azon kell alapulnia, hogy milyen módon érhető el leginkább a tesztelés célpopulációja (Collins–Gray 2015). Ma már talán kevésbé gyakori megoldás a fent hivatkozott szakirodalmak által említett újsághirdetés, illetve szórólapok, vagy akár faliújságokra kihelyezett felhívások révén történő offline hirdetési toborzás. Bizonyos célcsoportok eléréséhez azonban továbbra is szükséges lehet a használatuk. Az online (állás)hirdetések térnyerésével és dominánssá válásával mindenestre az alkalmi munkának tekinthető, kognitív tesztelésben tesztalanyként való részvételre felhívó hirdetések is jellemzően átkerülnek a gyorsabb, könnyebb, hatékonyabb és olcsóbb hirdetési lehetőséget biztosító internetes felületekre. A kutatóintézmény így saját honlapján, közösségi oldalain, vagy akár online álláskereső portálokon stb. is meghirdetheti a felhívást. Az online és offline hirdetések elhelyezési felületének kérdésében is a célcsoportok elérésének kell az elsődleges szempontnak lennie.

Fontos a megfelelő hirdetési forma betartása, ami – más kvalitatív interjúk kutatásokhoz képest – sajátos jellegzetességeket is hordoz. Ezzel kapcsolatosan általánosságban leszögezhető, hogy a nyilvánvaló pontokon túl (időpont, várható időtartam, helyszín, jelentkezés módja, határideje stb.) a projekt lényegre törő leírásának, a legfontosabb bekerülési kritériumoknak (kiket keresünk), a részvétellel vállalandó feladatok rövid leírásának, a kinyert adatok felhasználási módjának és az ellenszolgáltatás összegének és jellegének (pl. megbízási jogviszonyon keresztül) szerepelniük kell a hirdetésben (Willis 2005; Collins–Gray 2015). A hirdetés megjelenési helyét,

nyelvezetét és formáját ajánlott a célpopulációhoz igazítani, emellett érdemes megjeleníteni a kutatóintézet vagy a kutatás stb. logóját (Collins–Gray 2015).

Hangsúlyozottan kerülendő viszont a hirdetésben bizonyos szavak, kifejezések használata, melyek a potenciális tesztalanyok tesztelés során betöltendő szerepére nézve helytelen és nemkívánatos „vezérléseket” hordoznak magukban. Ilyenek pl. a kérdőív vagy egyes kérdések véleményezése, a róluk való vélemény kikérése, továbbá a megítélés, ítélet, meglátás, vélekedés stb. szavak. A kognitív interjúzás során kerülni kell annak lehetőségét, hogy a tesztalany egyfajta laikus kérdőív szerkesztő, kérdőív-értékelő szerepet vehessen fel, ez ugyanis jellemzően gyenge adatokat eredményez (Willson–Miller 2014: 22). Belátható, hogy erre már a toborzás fázisában, a tesztalanyokkal történő kommunikáció minden egyes lépcsőfokán (így a hirdetés szövegében is) érdemes különösen ügyelni, megelőzendő annak veszélyét, hogy a tesztalany egyfajta értékelő predispozícióval érkezzon az interjúra.

A módszer *előnyei* egyrészt az *átláthatóság*, mert minden más kiválasztási formánál nagyobb átláthatóságot biztosít, ezzel redukálja az elfogultságból eredő mintatorzítás veszélyét, másrészt pedig a *heterogenitás*. Megfelelően kiválasztott hirdetési módok esetén ugyanis jóval nagyobb eséllyel biztosítható a mintába kerülő személyek demográfiai, földrajzi és egyéb heterogenitása, mint más toborzási csatornák esetében. Harmadrészt ugyancsak előnyként említendő a *lefedettség*, hiszen megfelelően kiválasztott hirdetési módok esetén e csatorna (bizonyos speciális esetek kivételével, pl. egy adott klubba tömörülő, lokalitásában jól meghatározható és elérhető célcsoport) minden más kiválasztási formánál nagyobb esélyt kínál a célsokaság elérésére.

A módszer *hátrányai* közé azonban ugyancsak besorolhatjuk a *lefedettség* kérdését. Lefedettségi problémák leginkább egycsatornás hirdetési megoldások esetében merülhetnek fel, amennyiben az adott célcsoporthoz – annak bizonyos speciális jellemzői okán – nem jut el a hirdetés. Ilyen jellemzők pl. az internetelérés hiánya, újságolvasás hiánya, vagy akár a hasonló alkalmi munkákra való felhívások iránti érdeklődés hiánya. Bár az első két probléma csökkenthető többszörös csatornás hirdetés megvalósítása révén, a harmadikat kizárólag hirdetés útján nehezen lehet kezelni. Az anyagi ösztönző növelése jelenthet ugyan némi esélyt, de súlyos leegyszerűsítés volna azt feltételezni, hogy *bárki* ösztönözhető anyagi úton a tesztelésben való részvételre. Továbbá az anyagi javadalmazás mértéke nyilvánvalóan nem emelhető egy bizonyos, az adott kutatóintézet ráfordítási lehetőségei által meghatározott szintnél magasabbra. Ezzel az anyagilag ugyan ösztönözhető, de magas „ösztönözhetőségi küszöbvel” bíró csoportok jó eséllyel kimaradnak a jelentkezők közül. A személyes kapcsolatrendszeren keresztül történő rekrutáció minden hátrányával együtt jobb alternatívát nyújt az ilyen, hirdetés útján elérhetetlen-, és/vagy motiválhatatlan csoportok rekrutálásában.

A hirdetés mint toborzási csatorna további hátránya lehet az *elfogultság*, elfogult kiválasztás veszélye. A szakember ugyanis (hasonlóan a személyes kapcsolatrendszer útján történő toborzáshoz) jelentkezésre ösztönözheti a közvetett vagy közvetlen módon kapcsolathálójába tartozó személyeket, majd a beérkezett jelentkezések kö-

zül történő végleges kiválasztásnál – szándékoltan vagy szándékolatlanul ugyan, de – érvényesülhetnek a szubjektív torzító faktorok. Ennek bizonyos mértékű kiiktatása csupán az online jelentkezés esetében biztosítható. A jelentkezők egy jelentkezési fületen viszik be adataikat, válaszolnak bizonyos szűrőkérdésekre, amivel ellenőrizhető a részvételre való alkalmasságuk, majd véletlenszerűen generált egyedi azonosítót kapnak. A kiválasztásnál csupán ezen azonosító, valamint az önbevallásos módon bevitt adatok birtokában dönt a mintaválasztásért felelős szakember a tesztalanyok kiválasztásáról. Az önbevallásos adatközlés azonban nyilván továbbra is hordoz bizonyos veszélyeket, ugyanis szándékolt mintamanipuláció esetén a kiválasztásnál előnyben részesíteni kívánt tesztalanyok előre „felkészíthetők” a „helyes” válaszok tekintetében, és így nagyobb eséllyel kerülhetnek kiválasztásra.

Megjegyzendő azonban, hogy a jelentkezésre való nem hivatalos, személyes buzdítás pozitív eredményekkel is járhat, és a személyes kapcsolatokon keresztül történő kiválasztás előnyeit becsatornázhatja e kiválasztási formába, legalább a hirdetés útján nem elérhető egyének/csoportok esetében.

Célcsoportok közvetlen megkeresése – szervezetek, klubok, egyesületek, társaságok, támogató csoportok stb.

Ez az opció annyiban hasonlít a személyes kapcsolatrendszeren keresztül történő toborzásra, hogy a mintaválasztást végző szakember keresi meg az adott csoportot, klubot a tesztelésben való részvétel ügyében. Jellemzően kisszámú jellemzők alapján jól meghatározott, e közös jellemzőkből fakadó téma köré szerveződő csoportok elérése érdekében használatos ez a toborzási csatorna, amennyiben e jellemzőknek való megfelelés kulcskritérium a kiválasztásban. Példaképpen említhető valamilyen szerfüggőséggel kapcsolatos felmérés kérdőívének tesztelése érdekében a különböző szerfüggőség(ek) mentén szerveződő önszervező körök megkeresése, vagy éppen szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos kutatás esetében bizonyos szabadidős tevékenységekre szerveződő klubok megkeresése stb.

Néhány jellegzetességet azonban nem árt figyelembe venni, ha valamilyen szervezetet közvetlenül keresünk fel tesztalanyok toborzásának szándékával. Segítségükért cserébe esetleg (nyíltan vagy hallgatólagosan) elvárhatnak valamilyen anyagi támogatást, netán érintettségük tudatában befolyásolni kívánhatják a kutatást. Előbbit a kutatás anyagi lehetőségeit szem előtt tartva fontoljuk meg, utóbbi viszont nem megengedhető, hacsak nem jelentenek minőségi javulást a szervezet képviselői által javasoltak a valódi a tesztfolyamatra nézve. Ezen túlmenően a szervezet javaslatot tehet segítőkész, a tesztelésben valószínűsíthetően nagyobb hajlandósággal részt vevő tagok személyére nézve, ezt azonban ugyancsak körültekintően kell kezelnünk, ragaszkodva a megfelelő tesztalanyokra vonatkozó előzetes kritériumainkhoz és kvótáinkhoz (Collins–Gray 2015).

A módszer előnyei közé tartozik a gyors és hatékony toborzás lehetősége. Ez e csatorna legfontosabb előnye, mivel a tesztelés bizonyos kritériumok alapján meghatározott

célcsoportjai könnyen és hatékonyan érhetőek el, akár nagyszámú, az adott témában releváns jellemzőkkel bíró potenciális tesztalanyt biztosítva. Előny továbbá a potenciális tesztalanyok *elkötelezettsége*. Minthogy e csoportok, klubok stb. tagjai a csoportban való részvételükkel már eleve aktivitást mutatnak az adott témával kapcsolatosan, valószínűsíthetően nagyobb eséllyel hajlanak a tesztelésben való részvételre, és a téma iránti elkötelezettségük okán valószínűleg kisebb eséllyel is mondják le a részvételt. Itt is feltételezhető a nagyobb együttműködési hajlandóság a teszt során.

A módszer *hátrányai* egyfelől az *erőforrásigény*, mert jellemzően csak extenzív megelőző kutatással biztosítható a releváns szervezetek, klubok, csoportok stb. megfelelő mélységű feltérképezése, majd a szükséges kapcsolatfelvétel, egyeztetések stb., ami legalábbis időbeni erőforrásigényt növelő hatású lehet. Másfelől pedig hátránynak tekinthető az e csatornán keresztül elérhető *heterogenitás (relatív) hiánya*: a tisztán e csatornára korlátozott kiválasztás révén csak rendkívül nehezen – a legtöbb esetben valószínűsíthetően egyáltalán nem – biztosítható a minta szükséges demográfiai, geográfiai és egyéb jellemzők mentén tervezett heterogenitása. Ezért e csatorna elsősorban más csatornákkal együtt alkalmazandó, önmagában csak különösen indokolt esetben.

Meglévő adatbázis segítségével történő toborzás

A meglévő adatbázis segítségével történő toborzás a különböző adminisztratív adatbázisoknak, kutatási toborzási paneleknek, valamint a fent kifejtett saját tesztalany-nyilvántartó adatbázisnak a toborzásban való felhasználását jelenti (Collins–Gray 2015). Ezen adatbázisok legalább név- és elérhetőségadatokat kell, hogy tartalmazzanak. De ha valóban hasznos toborzási csatornaként szeretnénk használni őket, további demográfiai, illetve akár az adott kognitív teszt profiljához illeszkedő (így pl. egészségi állapotra vonatkozó) adatokra is szükségünk lehet a megfelelő mintavételhez. Amennyiben lehetőségünk van a releváns adatbázis(ok)hoz való hozzáférésre, az kifejezetten hasznos lehet a különösen sajátos csoportokat érintő interjúzás esetében, így például valamilyen egészségügyi problémában szenvedők, bizonyos oktatási programok résztvevői stb. körében végzendő kutatás kérdőívének fejlesztését célzó kognitív tesztnél. Az adatok beszerzésével és felhasználásával kapcsolatosan a mindenkor hatályos vonatkozó jogszabályok az irányadók. A kutatási toborzási panelek használata kevésbé ajánlott kognitív tesztelés esetében, ezért a továbbiakban a valamilyen adminisztratív adatbázisok, illetve saját nyilvántartó adatbázisunk mintavételi keretként való használatának bizonyos lehetséges előnyeit és hátrányait vázolom fel.

A módszer *előnye* a *gyors, egyszerű kiválasztás* lehetősége meglévő adatbázisból, különösen, ha az adott adatbázis tartalmazza a kiválasztási kritériumok által meghatározott jellegzetességekre vonatkozó adatok többségét vagy mindegyikét. További előnyt jelent a *nagyobb részvételi hajlandóság* esélye. Elsősorban a saját tesztalany-nyilvántartó adatbázisunk esetében valószínűsíthető az átlagnál nagyobb részvételi hajlandóság, melyben eleve csupán olyan személyek vannak, akik adataiknak az adatbázisban való tárolásába beleegyeztek, és jelentkezésükkel kifejezték (egy korábbi)

kérdőívtesztelésben való részvételi szándékukat. Adminisztratív adatbázisok esetében azonban ez az előny nem tekinthető jellemzőnek.

A módszer *hátrányai* között elsőként említendő az *elavult adatok esélye*. Minden adatbázis fő értékmérői közé sorolható ugyanis a bennük tárolt adatok „frissessége”. Ez különösen nagy volatilitású jellemzők esetében kritikus fontosságú, amennyiben ilyen jellemzők is szerepelnek tesztalany-kiválasztási kritériumaink között. E tényező is szerepet játszik abban, hogy Collins és Gray (2015) általánosságban legalább háromszor annyi személlyel javasolják a kapcsolatfelvételt e csatorna esetében, mint amennyit mintatervünk egyes kvótái meghatároznak. Ezen túlmenően a módszer *rekrutációs lustaságra hajlamosíthat*, mivel ha rendelkezésünkre áll egy helyell-közrel megfelelő adatbázis, hajlamosak lehetünk elhanyagolni a többi lehetséges rekrutációs csatornát. Ezzel pedig csökkenhet a mintánkba kerülők megfelelő heterogenitásának valószínűsége, aminek torzító hatása nem megbecsülhető. Megemlítendő továbbá a módszer *időigényessége*. Akár hónapokig is eltarthat, mire bizonyos adatbázisokhoz hozzáférést tudunk szerezni, továbbá az adatbázis tulajdonosának (amennyiben nem saját adatbázist használunk) bizonyos kondicionális megkötései is időrablók lehetnek (pl. a kutatás részleteivel kapcsolatos tájékoztatás) (Collins–Gray 2015).

Toborzási ügynökségen keresztül történő toborzás

Abban az esetben, ha nem rendelkezünk elegendő idővel vagy megfelelő erőforrásokkal a toborzás önálló lefolytatására, egyes szerzők megfelelő lehetőségnek tartják egy e tevékenységet ellátó cég megbízását a feladattal (Willis 2005; Collins–Gray 2015).

Külső ügynökségek megbízása esetén az alábbiakra kell különös figyelmet fordítanunk (Collins–Gray 2015). Biztosítsuk egyfelől, hogy az ügynökség megfelelően értelmezze az elvárásainkat, ehhez a toborzási protokoll egyeztetésén túl írott instrukciókat is bocsássunk rendelkezésükre. Ezután tájékozódjunk toborzási tervük felől, és tájékoztassuk őket specifikus igényeinkről, például ha el szeretnénk kerülni, hogy válaszadói panelt alkalmazzanak. Biztosítanunk kell számukra a mintaválasztási kritériumokat, a kvótákat és kutatásetikai irányelveinket is, írásos formában részletezve. Ezen túlmenően biztosítsunk számukra írott toborzási forogatókönyvet, szűrőkérdőívet, kvótatáblákat és minden szükséges egyéb toborzási dokumentumot és útmutatót, valamint tárgyaljuk meg az ösztönzőkre vonatkozó terveinket.

Amint azt Collins és Gray (2015) is megjegyzi, az ilyen, jellemzően piaci alapon működő toborzóügynökségeknél gyakran alkalmazott válaszadói panelek esetében szignifikáns veszély, hogy a kiválasztott tesztalanyok kisebb-nagyobb arányban a hasonló kutatások (pl. terméktesztek, piackutatási fókuszcsoportok stb.) esetében jellemző ellenszolgáltatás érdekében kváziprofesszionális válaszadói tevékenységet folytató személyek lesznek, amennyiben a cég nem rendelkezik szigorú szabályokkal az egy adott személyre vonatkozó lehetséges részvételek száma tekintetében. Jellemzően ugyanis a piaci alapon működő cégek rendkívül megengedőek e regisztrációikban. Sőt; gyakran kifejezetten előnyben részesítik a kiválasztásnál a részvételle

korábbi tapasztalatok alapján hajlamosabbnak mutatkozó személyeket. Erről tehát ugyancsak érdemes előre tájékozódni. A kognitív tesztelési folyamat célja ugyanis *hangsúlyozottan nem* olyan személyek meginterjúvolása, akik releváns tapasztalattal rendelkeznek a hasonló kérdőívek megválaszolásában (még ha ez a tapasztalat csupán „laikus tapasztalat” is). Ezzel ugyanis megbecsülhetetlen – de valószínűsíthetően nem elhanyagolható – mértékben megnő a fel nem fedezett problémák esélye, illetve a tesztalany kváziszakértői predispozíciójából fakadóan eleve nehezebb interjúfolyamatra van kilátás. A tesztfolyamat végeredményének minőségét ez akár drasztikus mértékben is ronthatja, így komolyan vehető kognitív tesztelés esetében mindent el kell követnünk, hogy elkerüljük az ilyen tesztalanyok mintába kerülését.

A módszer *előnyei* közül elsődleges az *erőforráshiány kiváltása*. Amennyiben ugyanis nem rendelkezünk a toborzás kivitelezésére (szakmailag vagy létszámban) megfelelő humán erőforrással, a közvetítő ügynökség leveszi e terheket a vállunkról. További előnyként említhető az e csatorna által biztosított *időhatékonyosság*, de ez az előny rendkívül korlátozottan értelmezendő. Időzavarban csupán abban az esetben lehet adekvát segítség a toborzást kiszervezni külső cégnek, ha biztosítható, hogy az adott cég olyan tapasztalattal és hatékonysággal bír az elvárt minőségű toborzásban, ami reális időmegtakarítást jelenthet.

A módszer *hátránya* egyfelől az *ellenőrizhetőség* problémája: e rekrutációs csatorna Achilles-sarka a kiszervezett toborzás megfelelő megvalósulásának ellenőrzése. Mindazok a veszélyek, melyek a többi kiválasztási csatorna esetében jelen vannak, a cég toborzási döntéseitől függően potenciális rizikófaktorokként jelennek meg itt is. A számunkra releváns különbség annyi, hogy a közvetlen irányításunk és befolyásunk alatt nem álló ügynökségi tevékenység következtében e rizikófaktorok feletti kontrollunk erősen közvetetté válik. Még ha minden részletre kiterjedő tervezetet adunk is át, a megfelelő színvonalú munka és az esetleges eltérések ellenőrzésére, feltárására és korrigálására a gyakorlatban vajmi kevés esélyünk van.

A *szakmai alkalmasság* (hiányának) kérdése is reális veszélyként merülhet fel. Minthogy az ügynökség munkatársainak kiválasztására és belső szakmai protokolljaira sincs ráhatásunk, a megfelelő minőségű toborzás feltételeinek teljesülése felől sem lehetünk biztosak. A kivitelezésre való alkalmasság esetleges hiányában hatástalan minden átadott, egyébiránt alapos és szakmailag kiváló toborzási tervezet.

Végül pedig ne felejtjük el a csatorna esetleges *erőforrás-igényességét* sem. Noha az ügynökségi kiszervezés eleve elsősorban humán erőforrás-hiány vagy időbeni erőforráshiány kiváltása okán merült fel, a hátrányok között megemlítendő e csatorna magasabb erőforrásigénye is. A szükséges egyeztetések akár nagyfokú időigénye, a munkaanyagok standardon túli mélységű kidolgozása (a félreérthetőség elkerülése végett), az ellenőrzésre fordítandó pluszerőforrások, végül, de nem utolsósorban a szolgáltatás anyagi vonzatai összességében akár nagyobb erőforrásigénnyel járhatnak, mint az eredetileg jelentkezett, a kiszervezést indokló erőforráshiány.

A felsorolt hátrányokat csupán egy olyan külső partner esetében tekinthetjük alacsonyabb veszélypotenciállal bírónak, amellyel minden releváns szempontból bizal-

mas, kipróbált, szinte „szimbiotikus” kapcsolatban állunk, ahol módunk van szükség esetén a rekrutációs folyamat bármely elemére valós időben rálátni, az esetleges módosításokat akadályok nélkül keresztülvinni. Ezen túlmenően szükséges egy minden részletre kiterjedő kompenzációs megállapodás is arra az esetre, ha a toborzás bármely, a partnernél felmerülő okból kifolyólag nem elfogadható minőségben zajlana le. Mivel azonban az ilyen minőségi hiányosságokból fakadó károk megbecsülhetetlenek, az anyagi kompenzáció reális mértékének meghatározása is rendkívül nehéz. Nem is szólva az ilyen egyeztetések további erőforrásigényt növelő hatásáról, valamint a kompenzáció esetleges behajtásának későbbi nehézségeiről.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy e csatorna lehetséges előnyeit a hátrányok és veszélyek beláthatóan nagyban meghaladják, így ezt az opciót mint rendkívül ritkán relevánsnak tűnő csatornát alapvetően kerülendőnek tekinthetjük (még ha ezzel szembe is megyünk Willis [2005], illetve Collins és Gray [2015] vonatkozó megállapításaival).

Összegzés

A kognitív teszt mintaválasztása a sikeres tesztfolyamat egyik kulcsfontosságú eleme. A megfelelő minőség biztosításához elengedhetetlen, hogy a mintaméret, a mintaalkotás módja, a toborzás stb. tekintetében lehetőségeinkhez igazodva a legmegfelelőbb döntéseket hozzuk meg. Hiába törekednénk például egy relatív kis büdzsével az ideálshoz közeli, nagymintás, dinamikus, az elemzéssel részben parallel mintaalkotásra, ha ezzel az erőforrásainkat oly mértékben merítenénk ki, hogy a megfelelő toborzásra, netán az interjúk vagy éppen az elemzés minőségi kivitelezésére nem maradna elegendő erőforrásunk. De nem csupán az anyagiak, hanem a rendelkezésünkre álló szakembergárda létszáma, releváns tapasztalata, képzettsége, terhelhetősége stb. is tágabb vagy szűkebb mozgásteret szabnak. Célunk mégis minden esetben a lehető leginkább megközelíteni az elméleti telítettséget és az elméleti relevanciát. Mindezt, annak kritériumait és kvótáit, valamint toborzási terveinket e két vezérelv alapján kell kialakítanunk, hogy a rendelkezésünkre álló erőforrásokhoz viszonyítva a lehető legoptimálisabb tesztalanyállománnyal kezdhesünk neki az interjúzásnak.

Ha kognitív tesztelést szeretnénk végezni, gondoskodnunk kell a tesztalanyok, jelentkezők megfelelő nyilvántartásáról is. Így elkerülhetjük az ennek hiányából eredő problémákat, valamint későbbi tesztek rekrutációjához egy minden további teszteléssel bővülő csatornát építhetünk fel.

A bemutatott öt fő rekrutációs csatornán keresztül történő toborzás előnyeinek és hátrányainak összevetésével arra a következtetésre juthatunk, hogy az egycsatornás toborzás csak különösen indokolt, sajátos esetekben tekinthető megfelelő megoldásnak. Általánosságban megfogalmazható, hogy a hirdetéses út és az esetlegesen már meglévő tesztalany-nyilvántartás, illetve adminisztratív adatbázis használata a toborzásnál minden esetben indokolhatóan tűnik. Ezek mellé pedig az adott adatfelvétel jellegzetességeiből fakadóan a potenciális tesztalanyok személyes kapcsolatrendszer

és/vagy a célcsoportok közvetlen felkeresése útján történő toborzása is beemelhető/beemelendő. A rekrutáció külső cég felé való kiszervezése igen ritkán javasolható csatorna. Minden esetben tanácsos a toborzási csatornák előnyeinek és hátrányainak számbavétele az adott kognitív teszt céljainak, kritériumainak megfelelően.

Mindent összevetve, a helyes tesztalany-kiválasztás éppen olyan fontos eleme a kognitív tesztfolyamatnak, mint az interjúk megfelelő lefolytatása vagy az alapos elemzés. Egy jó mintaalkotás és toborzás megvalósítása tehát az első lépés a tárgykérdőív optimalizálásához vezető utunkon.

Abstract: Cognitive interviewing helps discovering questionnaire errors and composing better questions by observing and analysing the mental processes during answering a questionnaire. The full test procedure consists of planning, sampling, conducting the interviews, and the analysis, and drawing the conclusions. This study focuses on the special sampling and recruitment principles of cognitive testing. The discussion of this topic has only begun in the recent past even at the international level. Due to the qualitative methodology, a purposive, small (5-50 subjects), planned, non-representative and non-probabilistic, quota sample is to be used, which is sensitive to the (sub)cultural variability of the target population. The ideal dynamic, iterative sampling which is done partially in parallel with the analysis can rarely be carried out properly. However, appropriate sampling is possible by following the steps presented in the study. After discussing the issue of the groups to be excluded from the sample and presenting how the test subject register is to be prepared, I discuss the characteristics, the advantages, and the disadvantages of the relevant recruitment methods. As a general conclusion, single-channel recruitment is rarely reasonable, proper sample can typically be achieved through multi-channel recruitment.

Keywords: Cognitive Test, interview, sampling, test subject register, recruitment

Irodalom

- National Center for Health Statistics (2006): Appendix 3: Cognitive Testing Interview Guide. Appendix of the Protocols for Implementing Tests of the Washington Group Short Set of Questions on Disability.
https://www.cdc.gov/nchs/data/washington_group/meeting6/appendix3_cognitive_test.pdf. Letöltve: 2017. 06. 06.
- Beatty, P. C. – Willis, G. B. (2007): Research Synthesis: The Practice of Cognitive Interviewing. *Public Opinion Quarterly*, 71(2): 287–311.
- Blair, J. – Conrad, F. – Ackermann, A. C. – Claxton, G. (2006): The Effect of Sample Size on Cognitive Interview Findings. Előadás az American Association of Public Opinion Research éves találkozóján. Montreal, Canada.
http://www.abtassociates.com/presentations/aapor06_sample_size_cognitive_interviews.pdf. Letöltve: 2017. 06. 06.
- Blair, J. – Conrad, F. G. (2011): Sample Size for Cognitive Interview Pretesting. *The Public Opinion Quarterly*, 75(4): 636–658.

- Charmaz, K. (2006): *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. Thousand Oaks, CA, Sage.
- Collins, D. (2015a): Cognitive interviewing: Origin, purpose and limitations. In Collins, D. (ed.): *Cognitive Interviewing Practice*. London: Sage, 3–27.
- Collins, D. (2015b): Preface. In Collins, D. (ed.): *Cognitive Interviewing Practice*. London: Sage, xiv–xvi.
- Collins, D. – Gray, M. (2015): Sampling and recruitment. In Collins, D. (ed.): *Cognitive Interviewing Practice*. London: Sage, 80–100.
- D’Ardenne, J. (2015): Developing interview protocols. In Collins, D. (ed.): *Cognitive Interviewing Practice*. London: Sage, 101–125.
- D’Ardenne, J. – Collins, D. – Blake, M. (2015): Application of findings. In Collins, D. (ed.): *Cognitive Interviewing Practice*. London: Sage, 175–194.
- ESCAP (Economic and Social Commission for Asia Pacific Region) Statistics Division (2010): Guidelines for Cognitive and Pilot Testing of Questions For Use in Surveys. ESCAP Project on Improving Disability Measurement and Statistics in the Asia Pacific Region <http://www.washingtongroup-disability.com/wp-content/uploads/2016/02/Disability-question-testing-guidelines.pdf>. Letöltve: 2017. 06. 06.
- Földvári M. – Mújdricza F. (2018): A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: a kognitív interjúfelvétel. *Statisztikai Szemle*, 96(5): 449–467.
- Gerber, E. R. (1999): The view from anthropology: Ethnography and the cognitive interview. In Sirken, M. G. – Herrmann, D. J. – Schechter, S. – Schwarz, N. – Tanur, J. M. – Tourangeau, R. (eds.): *Cognition and Survey Research*. New York, NY: John Wiley & Sons, 217–234.
- Glaser, B. G. – Strauss, A. L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New Brunswick & London: AldineTransaction.
- Jabine, T. – Straf, M. – Tanur, J. – Tourangeau, R. (eds.) (1984): *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington, DC: National Academy Press.
- Miller, K. – Willson, S. – Chepp, V. – Padilla, J-L. (2014): *Conclusion*. In Miller, K. – Willson, S. – Chepp, V. – Padilla, J. L. (eds.): *Cognitive Interviewing Methodology*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 153–161.
- Mújdricza F. – Földvári M. (2018): A kognitív kérdőívtesztelés módszertana: a kognitív interjú elemzése. *Statisztikai Szemle*, 96(6): 545–574.
- Snijkers, G. J. M. E. (2002): *Cognitive Laboratory Experiences: On Pre-testing Computerised Questionnaires and Data Quality*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

- Snijkers, G. (2004): Cognitive laboratory experiences and beyond: Some ideas for future research. In Prüfer, P. – Rexroth, M. – Fowler, F. J. Jr. (eds.): *QUEST 2003: Proceedings of the 4th Conference on Questionnaire Evaluation Standards, 21–23 October 2003*. ZUMA-Nachrichten Spezial 9. Mannheim: Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA), 190–203.
https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/49210/ssoar-2004-snijkers-Cognitive_laboratory_experiences_and_beyond.pdf?sequence=1. Letöltve: 2018. 03. 02.
- Willis, G. B. (1999): Cognitive interviewing. A „How To” guide. Reducing Survey Error Through Research on the Cognitive and Decision Process in Surveys. Short course presented at the meeting of the American Statistical Association.
<http://www.chime.ucla.edu/publications/docs/cognitive/interviewing/guide.pdf>
Letöltve: 2017.10.19.
- Willis, G. B. (1994): *Cognitive Interviewing and Questionnaire Design: A Training Manual*. Cognitive Methods Staff Working Paper, Series No. 7. Hyattsville, MD: National Center for Health Statistics.
- Willis, G. B. (2005): *Cognitive Interviewing. A Tool for Improving Questionnaire Design*. Thousand Oaks, CA, London & New Delhi: Sage Publications.
- Willis, G. B. (2015): *Analysis of the Cognitive Interview in Questionnaire Design*. New York, NY: Oxford University Press.
- Willson, S. – Miller, K. (2014): Data collection. In Miller, K. – Willson, S. – Chepp, V. – Padilla, J. L. (eds.): *Cognitive Interviewing Methodology*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 15–33.

Mennyi az Ön havi nettó jövedelme?

Anyagi helyzetre vonatkozó kérdések érvényessége és a válaszmegtagadás problémája rugalmas kérdőívezés alapján¹

Bodor-Eranus Eliza Hajnalka – Letenyei László
Pápay Boróka

let@uni-corvinus.hu, eliza.eranus@gmail.com, papay.boroka@tk.mta.hu

Beérkezés: 2015. 03. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 01. 24.

Elfogadás: 2018. 04. 16.

Összefoglaló: A havi jövedelem kényes kérdés. A TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem BESPO-projektje többek között arra kereste a választ, hogy növelhető-e a fizetéssel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok száma, illetve érvényessége kérdőíves adatfelvétel esetében. Azt tapasztaltuk, hogy a rugalmas-kérdőív-technika (amely antropológiai terepmunka-technikai elemeket felhasználva, nem standard módon kérdez) a természetesebb kommunikáció révén mind a fizetéssel kapcsolatos válaszok érvényességére, mind pedig a válaszadási hajlandóságára pozitív hatással van.

Kulcsszavak: nemválasz, jövedelem, rugalmas kérdőív

Bevezetés

Közismert, hogy a jövedelemre, anyagi helyzetre vonatkozó kérdőíves kérdések esetében magasabb a válaszmegtagadás a többi kérdőíves kérdésekhez képest. Nem véletlen, hogy a kérdőívszerkesztők sokszor, a többi szenzitív kérdéssel együtt, a kérdőív végére helyezik a fizetésre, anyagi helyzetre, hitelállományra vonatkozó kérdéseket. A jövedelemre vonatkozó kérdések érzékenysége mellett azok érvényessége is problémát szokott okozni: a válaszadók nem tudják pl. havi bontásban a jövedelmüket (vállalkozók, marginalizálódottak stb.), vagy bizonytalanok abban, hogy a több helyről származó jövedelmeik közül melyeket kellene beleírni a válaszbba (Zelizer 1997). A kérdés érzékenységét és bizonytalansággeltő hatását jelezendő, általában magasabb nem válaszolási aránnyal találkozunk ennél a kérdésnél.

Tanulmányunk a jövedelemkérdések érvényességi és nemválaszolási problémáit egy empirikus kutatás eredményei alapján *rugalmaskérdőív*-módszerrel vizsgálta (Letenyei

¹ A szerzők ezúton mondanak kiemelt köszönetet András Zoltánnak (TÁRKI Adatfelvételi Osztály), aki gondolataival, javaslataival jelentős mértékben járult hozzá a jelen tanulmányban tárgyalt kérdések és a BESPO kutatási program sikeréhez. Köszönettel tartozunk az Adatfelvételi Osztály több dolgozójának, különösen Antal Editnek, illetve az instruktoroknak, különösen Szűcsné Kovács Zitának és a kutatásban részt vevő kérdezőbiztosoknak. A TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem „Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus” kutatási projektjéről bővebben: <http://web.uni-corvinus.hu/antropologia/BESPO>.

2004; Letenyei–Nagy 2007). Rugalmas kérdőívezésnek az antropológiai terepmunkatechnika egyes elemeivel kiegészített kérdőíves vizsgálati módszert nevezzük, melynek célja elsősorban a nyelvezet és a kérdőíves szituáció megváltoztatása, hogy a kérdőíves kutatás geertzi értelemben terepközeli (*experience-near*) legyen. A BESPO-projekt gyakorlatában ez azt jelentette, hogy a kérdezőbiztos (terepmunkás) kismértékben eltérhetett a TÁRKI OMNIBUSZ kérdőív szövegétől, viszont minden eltérést írásban rögzített. Az is rögzítendő volt, ha a válaszadó magától (azaz a kérdezőbiztos kérése nélkül) fűzött kommentárt, kiegészítő információt egy adott kérdéshez – jelen tanulmányban elsősorban ilyen kommentekre támaszkodunk. A standard szövegtől való eltéréseket adatbázisban rögzítettük, és ezeket az adatokat figyelembe vehettük az elemzés során.²

A tanulmányban a BESPO (Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus) pilot jellegű projekt rugalmas kérdőívezésének a standard kutatáshoz való hozzáadott értékét vizsgáljuk. Azt elemeztük, hogy a különböző rugalmas válaszok hogyan növelik meg az anyagi jellegű kérdések érvényességét a standard módon feltett (felolvasott) kérdésekre adott válaszokhoz képest. A kutatás során a rugalmas kérdőívezés egy nem várt hatással is járt a standard mintához képest: megnőtt a válaszadási arány. A tanulmány második felében ezért azt vizsgáltuk, hogy a rugalmas mintán miért nőhetett meg a válaszadási kedv az anyagi jellegű kérdések tekintetében. A vizsgálat során a válaszadó magatartását a racionális döntésemélettel magyarázzuk.

Válaszok a nemválaszolás kihívásaira

A nemválaszolás problematikája

A kérdőíves adatfelvételtől elzárkózó egyéneket, vagy tágabban a nemválaszolást (*nonresponse*) sokan már a kilencvenes évek elején a kérdőíves vizsgálatok legnagyobb kihívásának nevezték. EU-s nemzetközi kutatásokban általában a 30%-os címkiesést tartják (egyelőre) elfogadhatónak (Billiet et al. 2007), de ez a cél nem mindig tartható. A nemválaszolás aránya olyan gyors ütemben növekszik, amit nem jeleztek előre adekvát modellek (Brick Williams 2013). A nemválaszolásnak az elmúlt időszakban egyre súlyosabb következményei voltak: csökkent a megrendelők bizalma, és sok esetben valóban torzult a minta, ami nehezíti és drágítja a kutatásdesign-t, a végrehajtást és az adatfeldolgozást is (Peytchev 2013).

Mint Hox és munkatársai (2003) áttekintésükben leírják, a nemválaszolás-kutatásokban az első lépcső a kilencvenes években a jelenség felismerése és a trend leírása volt. A nemválaszolás szakirodalmának fő kutatási irányai között volt az interjúzó hatása (*interviewers' effect*), ezen belül kiemelten a környezeti és beállítódási hatások (*attitude and behavior*; pl. Hox et al. 2002), a társadalmi kapcsolatháló és részvétel kérdései (pl. Groves Couper 1998; Groves–Cialdini Couper 1992; Hox–de Leeuw–

2 További irodalom: www.elasticsurvey.eu. Online rugalmas kérdőívező szoftver: www.tettconsult.eu/GoD.

Vorst 1995), interjúzó és válaszadó interakciói (Campanelli–Sturgis–Purdon 1997), az ösztönzők használata (Singer et al. 2002, 2013). A súlyozási technikák finomítása vezetett a kalibráció kialakulásához (lásd pl. Särndal 2007; Särndal–Lundström 2008). A témában rövid idő alatt jó pár összefoglaló monográfia/tanulmánykötet látott napvilágot (pl. Morton–Williams 1993; Campanelli et al. 1997; Koch–Porst 1998; Groves–Couper 1998; Dillman et al. 2002). A nemválaszolás kihívására több egymástól eltérő válasz, megoldási javaslat született, melyeket mi öt nagyobb csoportba sorolunk: konzervatívok, radikálisok, új utakat keresők, a nemválaszolásra statisztikai módszerekkel válaszolók és végül a nemválaszolás csökkentésére törekvők, akik közé magunkat is soroljuk.

Konzervatívok

Analógiaként használjuk ezt a politikatudományi kifejezést a piackutató és közvélemény-kutató szakma gyakorlatára, amely alapvetően továbbra is úgy tesz, mintha mi sem történt volna: kommunikációjukban (sikeresen) azt hangsúlyozzák, hogy a reprezentatív mintán alapuló kérdőíves vizsgálatoknak egyelőre nincs alternatívája, ez számít a legmegbízhatóbb mérési eszköznek a társadalomtudományokban.

Radikálisok

A radikális álláspont szerint a kérdőíves technika menthetetlen: a válaszadási hajlandóság csökkenése több egymást erősítő tényező által befolyásolt, megállíthatatlan folyamat, és előbb-utóbb ellehetetleníti a kérdőívezést. A jelenlegi válaszmegtagadási szint mellett is csak egyre kifinomultabb súlyozással lehet (ideig-óráig) elemezhető adatbázisokhoz jutni, ami azok megbízhatóságát gyengíti. A radikálisok a kérdőíves technika megújítása helyett annak kiváltására törekednek: big data, kvalitatív módszerek stb.

Új utakat keresők

Egyes kutatók – igazodva a nemzetközi tendenciákhoz – azt hangsúlyozzák, hogy a lefedési hiba alapvetően a személyes megkeresés problémája, ami a piacnak egyébként is egy szűkülő és egyre kevésbé releváns terepe. Az emberek egyre több időt töltenek a virtuális térben, ott kell tehát utolérni őket, nem pedig a lakcímükön. A 2014. szeptember 18-án tartott skóciai népszavazás előrejelzése (3000 fős online adatfelvétel alapján – YouGov) nemzetközi téren is igazolta a rendszeresen karbantartott online válaszadói adatbázisok hasznosságát.

A nemválaszolásra statisztikai módszerekkel válaszolók

A nemválaszolás kezelésére adott statisztikusi válasz a súlyozás (kalibráció) finomítása, az adatpótlás (*imputáció*). E téren a hazai szakirodalom is jelentős eredményeket produkált, a teljesség igénye nélkül utalunk a 2000 szeptemberében Budapesten tartott nemzetközi szemináriumra a „nemválaszolás” problémáiról, vagy a közelmúltban

Pillók Péter (2010) és Szilágyi Roland (2011) doktori értekezésére. Éltető Ödön és Marton Ádám (1995) a nemválaszolás következményeinek csökkentésére kidolgozott modelleket, Havasi Éva több írásában (pl. 1997) több KSH-kutatás nemválaszolását elemzi, többnyire nem módszertani szempontból, hanem megoszlásuk okainak feltárásában. György Erika (2004) becslő modelleket állított fel arra, hogy a címlistákban szereplők milyen valószínűséggel lesznek válaszmegtagadók/válaszadók. Keszthelyi-né Rédei Mária (2006) a lakossági jövedelmek mérése, azaz talán a legkényesebb kérdőíves kérdés kapcsán javasol olyan súlyozási (imputálási) eljárásokat, amelyekkel a nemválaszolások, illetve a részleges nemválaszolások hatása csökkenthető.

A nemválaszolás csökkentésére törekvők

A nemzetközi szakirodalomból Snijkers, Hox, De Leeuw (1999) és Beatty (1995) megfordíthatónak tartják a *nonresponse* negatív tendenciáját. A legtipikusabb módszer a válaszadók ösztönzése. Singer és Ye (2013) az ösztönzőkkel kapcsolatos szakirodalmi áttekintésükben arra jutottak, hogy az anyagi ösztönzők növelik a válaszolási arányt, azonban a túl kevés ilyen irányú kutatás miatt nem tudjuk, hogyan befolyásolja az ösztönzés a válaszok *minőségét*.³ A szerzők kiemelik, hogy a válaszadási arány növelése nem mindig csökkenti a torzítást, mivel lehet, hogy az anyagi ösztönzők azokat a csoportokat szólítják meg, akik egyébként is válaszoltak volna (Singer–Ye 2013). Érdekes módon Rosen és társai (2010) kísérleti módszerrel arra jutottak, hogy a *kérdőbiztosok* anyagi motiválása viszont nem vezet sikeresebb kérdezéshez. Jelen tanulmány írói a válaszadási hajlandóság növekedését tapasztalták a rugalmas kérdőívesítés során.

A nemválaszolás szakirodalom elkülöníti a „*unit*” és „*item nonresponse*” fogalmát, azaz a teljes kérdőív kitöltésének a meghiusulását vagy a kérdőívben belül bizonyos kérdésekre adott válaszok elutasítását. Úgy véljük, hogy a teljes kérdőívek – akárcsak az egyes kérdések – visszautasítása esetén nagy szerepe van a helytelen kérdezőbiztos kommunikációnak. Cikkünk a továbbiakban, a követett vizsgálati módszer miatt, az „*item nonresponse*” jelenséghez szól hozzá.

Rugalmas kérdőív

Korábbi tanulmányunkban (Letenyei–Bodor-Eranus–Nagy 2012) a rugalmas kérdőívesítést úgy írtuk le, mint egy kvantitatív kutatás egyfajta kvalitatív ellenőrzését. A kevert módszerek kiterjedt irodalma számos példát ismer kvantitatív kutatások érvényességének kvalitatív ellenőrzésére; a rugalmas kérdőív abban különleges, hogy a kétféle szemléletű kutatás együtt, a kérdőívtechnikában ötvözve valósul meg, azaz a kvalitatív ellenőrzés (filmes nyelven) valós időben, *real time* zajlik. Elméleti megfontolásunk szerint a kérdőívesítési szituációt is terepmunkának tekintjük, tehát a terepmunka-módszer-

3 Kevés tanulmány foglalkozott azzal, hogy milyen hatással vannak az anyagi ösztönzők a válaszok minőségére. Ezek többsége nem mutatott ki hatást, igaz, a minőséget jobbára csak az item-nemválaszolással és/vagy a szöveges válaszok hosszával mérték (Singer–Ye 2013: 134).

tanból megismert technikákat alkalmazzuk, és az eredményeket bevonjuk az elemzésbe. Gyakorlatban, a BESPO-projekt során ezt úgy valósítottuk meg, hogy (a TÁRKI kérdőíves gyakorlatához alkalmazkodva) a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy minden történjen ugyanúgy, mint egy standard kérdőívezés esetén, de menet közben a szűken vett válaszokon kívül minden egyéb információt is jegyezzenek le, mert mi, mint kutatásvezetők, mindent tudni akarunk, ami a terepen elhangzott!

Kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy mire jó egy kvantitatív kutatás *real time* kvalitatív ellenőrzése. A rugalmas kérdőív módszere azt a lehetőséget hordozza magában, hogy a kommentek bevonása révén becslést fogalmazhatunk meg az adott kérdés kapcsán a félreértésekre, és ennek alapján a valós értékre vonatkozóan. A helytelen válaszok becslése természetesen mindig problémás, ugyanakkor még mindig jobb egy becslés, mint ha semmilyen becslés sincs, és azt gondolnánk, hogy a válaszadók jövedelme épp annyi, amennyit bevallanak a kérdőívben. Jelen pilot projekt keretei között azonban ez a lehetőség kiaknázatlan marad: a projekt kis mintaelemszáma nem teszi lehetővé, hogy becslést fogalmazzunk meg a teljes sokaságra vonatkozóan. Jelen tanulmányban ezért óvakodunk olyan kijelentéseket tenni, hogy pl. a megkérdezettek jövedelme önbevallás alapján valamennyi, viszont a kommentek alapján ilyen és ilyen eltéréseket/félreértéseket valószínűsíthetünk, ami alapján becslést teszünk egy reálisabb értékre.

A BESPO pilot kutatás adottságai miatt a „terepmunkaadatok bevonása az elemzésbe” nem jelent többet, mint hogy néhány jellemző komment közreadásával megpróbáljuk illusztrálni néhány válaszadó gondolatmenetét, fontosabb dilemmáit. Ez sem kevés: mint a következőkben bemutatjuk, a válaszadók egy része egészen más szempontok mentén gondolkodik bizonyos kérdésekről, mint ahogy a kérdőív tervezői vélelmezték. Például ha a kérdőív havi jövedelemre kérdez rá, a válaszadók egy egyszerű szám helyett a munkáért járó jövedelem versus a szociális juttatások megkülönböztetése rajzolódik ki; vagy a háztartások jövedelmére kérdezzük, és kiderül, hogy a válaszadó bizonyos célokra félretett, pántlikázott pénzeiről beszél nekünk. Anélkül, hogy több meglepetést elárulnánk előre, leszögezhetjük, hogy a válaszadók egy része másra válaszol, mint amit kérdeztek tőle. Kutatói oldalról tekintve kételyek merülhetnek fel a kérdésekre adott válaszok érvényességét illetően. Érvénytelen válaszokat pedig minek gyűjtenénk?

Végül egy félreértést szeretnénk eloszlatni. Egy „kérdőív kvalitatív ellenőrzése” sokaknak a *próbakérdezés* jól ismert gyakorlatát juttatja eszébe. Amennyiben próbakérdezésként használnánk ezt a fajta lekérdezést, a beérkezett válaszok alapján a kérdőív módosítását javasolhatnánk, például felvethetnénk, hogy a munkabért és az egyéb juttatásokat külön vagy másképp kérdezze a kérdőív. A rugalmas kérdőívezés azonban nem próbakérdezés. A kérdések módosítására a BESPO pilot során semmiképp sem volt lehetőség, hiszen az adatfelvételt lebonyolító TÁRKI a maga bevett kérdőíves gyakorlatát követte. A kérdőív módosítása nem is volt célunk.

A rugalmas kérdőív, mint egyfajta válasz a nemválaszolás kihívására

A nemválaszolás (*nonresponse*), illetve a kérdőívben való nemszereplés (*nonparticipation*) a kilencvenes évekre már az USA-ban és Európában egyaránt aggasztó méreteket öltött (Kish 1965, 1987; de Heer 1999; Hox et al. 2003; Peytchev 2013), ami komoly kihívás elé állítja a reprezentatív adatfelvételek tervezőit. A BESPO-projekt keretében azonban arra figyeltünk fel, hogy a rugalmas kérdőívek esetében (*ceteris paribus*) nagyobb volt a válaszadási hajlandóság, mint a standard módon lekérdezett kérdőíveknél. A különbség különösen szembeötlő volt a jövedelemre vonatkozó kérdések item-válaszmegtagadásánál. Mint említettük, a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy mindent csináljanak úgy, mint ahogy a TÁRKI gyakorlatában a standard omnibuszos kutatás során megszokott. Az egyetlen különbség, hogy jegyezzék le a válaszadó spontán kommentjeit is.

Szerzőtársunk, Pápay Boróka meglátása nyomán a nagyobb válaszadási hajlandóság oka az lehet, hogy a rugalmas kérdőív átalakítja a kommunikációs szituációt. Amikor a válaszadó úgy látja, hogy a kérdezőbiztos az ő bizonytalanságaira is kellő figyelmet fordít (hiszen lejegyzí), akkor nagyobb valószínűséggel ad választ azokra a kérdésekre, amelyeknél egyébként bizonytalan. A jövedelmi kérdések is ilyenek: úgy tűnik, a válaszadók olykor nem azért nem válaszolnak a kérdésekre, mert azok „kényesek”, hanem mert a legjobb szándék mellett sem tudnak egyértelmű választ adni, vagy mert a válasz nincs összhangban az önképükkel.

Kutatási eredményünk párhuzamba állítható Schräpler (2004) kutatásaival, aki a németországi társadalmi-gazdasági panel (SOEP) adatai alapján vizsgálta a kérdőíves kérdések elutasításának és a válaszadási hajlandóságnak a problémáját anyagi vonatkozású kérdések esetén a kutatás 12 hullámában. Az anyagi jellegű kérdéseket az érzékeny kérdések csoportjába sorolta (a válaszadó kockáztatja, hogy beavatkoznak a magánéletébe, hogy az adatairól tudomást szerez egy harmadik személy, vagy hogy társadalmilag nem megfelelő választ ad). A kutatás a személyes lekérdezés módszerét alkalmazta, majd a kognitív és racionális döntés elmélete segítségével magyarázta, miért nem válaszolnak az anyagiakkal kapcsolatos kérdésekre a megkérdezettek. A kognitív elmélet az egyén kognitív folyamataira koncentrál, jelen esetben a válasz interpretálása, lényegének megértése, a releváns információ kinyerése, az információ megítélése és az ezek függvényében történő válaszmegalkotás a cél. Vagyis a válasz megalkotása annak függvényében történik, hogy mi a társadalmilag elvárt viselkedés, és hogyan tud érvényesülni az énbemutatás. Schräpler az érzékeny kérdés és a társadalmilag elvárt viselkedés fogalmát a racionális döntéselmélet által kívánja megragadni. A döntési szituáció a kérdezőbiztos és a kérdezett közötti interakcióban keletkezik. A szituációban a válaszadó „kiválasztja” azt a válaszlehetőséget, amelyik számára a legkedvezőbb. A válaszlehetőséget a racionális döntés elmélete értelmében a válaszadó úgy választja meg, hogy társadalmi elfogadottságot érjen el, és hogy elkerülje az elutasítást; vagyis az egyén a válaszadási szituációban egy döntést hoz arról, milyen mértékben kooperáljon, hogy a saját hasznát maximalizálja és a saját költségeit

csökkentse. A válaszadó kooperációs hajlandósága egy kontinuumon helyezhető el, melynek 5 lehetséges kimenetele van: (1) a válaszadó teljes mértékben részt vesz a kérdőíves kutatásban; (2) a válaszadó részt vesz és őszintén válaszol az anyagiakkal kapcsolatos kérdésre; (3) a válaszadó részt vesz, de hazudik a kérdezőbiztosnak, olyan tényeket közöl, melyek társadalmilag elfogadhatóbbak; (4) a válaszadó részt vesz a kutatásban, de bizonyos kérdésekre nem válaszol; (5) a válaszadó nem vesz részt a kutatásban. Mivel a harmadik esetet nem tudták vizsgálni, ezért az 1-es, 2-es, 4-es és 5-ös szituációkat vizsgálták. A modell alapján a válaszadó azért dönt úgy, hogy részt vesz a kutatásban vagy válaszol a kérdésre, mert a kutatás vagy a kérdés egy magasabb célt szolgál, mert általa támogathat egy tudományos vagy közszereplőt, vagy mert az szórakoztatja őt. A válaszadó dönthet úgy, hogy nem működik együtt, mert a téma túl kényes, mert nem érdekli, esetleg tart attól, hogy egy harmadik fél jut az adatai birtokába, illetve, hogy társadalmilag nem elfogadott választ ad, vagy hogy beavatkoznak a magánéletébe.

Schräpler egyik fontos megállapítása, hogy a bizalomépítést követően a válaszadóknak egyre kevésbé volt okuk feltételezni, hogy az adataik hozzáférhetőkké válnak egy harmadik fél számára. Ennek megfelelően azt feltételezi, hogy a kérdezőbiztos és a válaszadó közötti kapcsolat fontos lehet ebben a vonatkozásban. Tapasztalatai alapján válaszadási hullámok során nőtt a válaszadási hajlandóság az anyagi jellegű kérdésekre. Ennek alapján elmondható, hogy a társadalmi elfogadottság kérdése két aspektust vet fel: egyrészt a válaszadó törekszik a kérdezőbiztos jóváhagyására, másrészt a válaszadó képes a válaszait akár eltorzítani is ahhoz, hogy a társadalmilag elvárt választ adja. Schräpler további tapasztalata az volt, hogy a kevesebbet fizető foglalkozási kategóriák képviselői kevésbé válaszoltak a kérdésekre (Schräpler 2004).

A BESPO- (*Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus*) projekt

2013–14-ben a TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) közös pilot kutatást végzett, amely az omnibusz kutatások kétfajta, azaz standard és rugalmas módon történő lekérdezését hasonlította össze. A TÁRKI OMNIBUSZ nagymintás (~1000 fős) kutatással párhuzamosan, pilot jelleggel, rugalmas kérdőíves módszerrel készült adatfelvétel, öt egymást követő hullámban egy kis elemszámú (~100 fős) almintán. Az almintá praktikusán két megyében került lekérdezésre, azonos mintavételi eljárással, ugyanazon kérdezőbiztosok bevonásával. A TÁRKI OMNIBUSZ a felnőtt lakosságra országosan reprezentatív, többlépcsős, arányosan rétegzett kiválasztással készült valószínűségi véletlen mintavétellel készítette elő az adatfelvételt, mely papíralapú volt, kérdezőbiztosok segítségével. A pilot alapján két tanulmány jelent már meg (Bodor-Eranus–Letenyei–Nagy 2013 és Hoffer–Horzsa–Letenyei 2017).

Jelen elemzés alapját a 2014 februárjában lekérdezett (ötödik) hullám képezi. Az ötödik hullám országos (standard) kérdőívének összesített mintaelemszáma $n=1007$ volt. Ezen belül $n=107$ fős almintá került standard módon lekérdezésre Bács–Kis-

kun és Hajdú-Bihar megyékben, ahol egy héttel később ugyanazon kérdezőbiztosok ugyanazon mintavételi eljárással, de immár rugalmaskérdőív-módszerrel kérdezték le a kérdőívet. A rugalmas és a standard alminták belső megosztása életkor, nem és iskolai végzettség tekintetében nem tér el lényegesen egymástól (lásd függelék).

A pilot lekérdezésben részt vevő instruktorok (azaz lekérdezőszervezők) és kérdezőbiztosok külön képzésben vettek részt, ahol elmagyaráztuk nekik a rugalmas kérdőívezés célkitűzését, a terepen elhangzó információ gyűjtését, és hogy ezt majd be akarjuk vonni az elemzésbe. A kérdezőbiztosok a képzésen való részvételért szimbolikus értékű díjazásban részesültek. Egy-egy megyéből 6-7 kérdezőbiztos és egy instruktor vett részt a munkamegbeszélésen, az öt hullám során összesen négy megyének a kérdezőbiztosaival ismerkedtünk meg személyesen. A képzés során a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy az adatfelvételkor elhangzott – bármilyen – kiegészítéseket (a kérdezőbiztos vagy a válaszadó részéről) jegyezzék le tollal a papíralapú kérdőívre.

Kérdés lehet az olvasó számára, hogy ha megengedjük a kérdezőbiztosnak, hogy eltérjen a standard kérdezőbiztostól, akkor vajon nem lesz-e még jelentősebb – és kevésbé kontrollált – a kérdezőbiztos hatás (*interviewer-effect*), hiszen mindenki másképp használja fel a szabadságát. Mi épp ellenkezőleg gondoljuk: az a vélelmünk, hogy ha nem gyakorlunk kontrollt a kérdezőbiztos felett, akkor semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy mi hangzik el a terepen. Éppen ezért a válaszok lejegyzetelése mellett éppen olyan fontos a kérdezőbiztos kérdésének lejegyzetelése is, abban az esetben, amikor a kérdés eltér a kérdőíven szereplő kérdéstől (vagyis a kérdés magyarázatra szorult). A kérdőíves szituációban elhangzottakat akkor is fontosnak tartjuk lejegyezni (és ezzel kontroll alatt tartani a kérdezőbiztos) ha standard kérdőívezést végzünk. Amennyiben megvannak a kérdőívhez kapcsolódó kiegészítő információk (kommentek), akkor kutatói döntéskörbe tartozik bevonnunk a plusz információkat az elemzésbe, vagy figyelmen kívül hagyni.

Fontos tapasztalat volt, hogy a sokéves standard kérdőíves adatfelvételeken edződött kérdezőbiztosok nem változtattak kérdezőbiztosági gyakorlatukon. Az öt hullám során feljegyzett kommentek között csak elvétve van olyan, amely a kérdezőbiztos kérdésmagyarázatát tükrözné (erre nem is biztattuk őket). A válaszadók kiegészítéseit azonban az öt hullám során összesen több száz feljegyzés örökítette meg. Ezen feljegyzések egy részével foglalkozik cikkünk.

A legtöbb kérdőív – így a TÁRKI OMNIBUSZ jövedelemre vonatkozó kérdései is – igyekszik hivatalosnak, tárgyilagosnak tűnni. A válaszok azonban nem mindig tudnak tárgyilagosak maradni, mert a válaszadáshoz egyfajta empátia szükséges a válaszadó részéről (vajon mire gondolhat az, aki a kérdést megfogalmazta?), illetve sokszor neki magának kell kitalálnia a kalkuláció módját (a háztartás jövedelme: nagymamával vagy anélkül stb.).

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy az OMNIBUSZ jövedelemre vonatkozó kérdései közül melyekre hány komment érkezett a rugalmas kérdezés során:

1. táblázat: A tanulmányban vizsgált kérdésekre adott kommentek száma rugalmas kérdőív esetén

Kérdés	Kommentek száma
Mennyi a havi nettó, adózás utáni összes jövedelme?	22
Melyik jövedelemkategóriába tartozik?	4
Mennyi a háztartás nettó havi összjövedelme?	7
Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?	4
Hogy érzi, Önök anyagilag... (Nékülözések között élnek stb.)	22
Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?	22
Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete:	19
Milyen lesz az Ön anyagi helyzete egy év múlva?	26
Közüzemi díj. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzhiány miatt nem tudták befizetni?	19
Lakáshitel-törlesztés. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzhiány miatt nem tudták befizetni?	4

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá, $n=107$

A továbbiakban azon kérdések érvényességi problémáival foglalkozunk, ahol „sok a szöveg”, azaz 20% körüli komment érkezett be a rugalmas kérdőívezés során. A válaszadók visszakérdezéseinek, magyarázatainak (a mi zsargonunkban: kommentek) gyakorisága szerintünk olyan tünet, ami a válaszadók bizonytalanságát tükrözi. Minél több a komment, annál több a bizonytalanság, vagy mert nem sikerült megérteni a kérdésszerkesztő szándékát, vagy pedig úgy érzik a válaszadók, hogy ők nem illenek bele a kérdés kategóriába. 20% komment akár 20% féleértelmezett választ is jelenthet! (Később visszatérünk arra, hogy meglátásunk szerint egyes kérdések kapcsán mekkora lehetett a félreértések aránya.)

Anyagi helyzet a válaszokban

Havi nettó, adózás utáni összes jövedelem

A válaszadók átlagjövedelme országosan 87 000 Ft volt. Abban a két megyében, ahol a pilot kísérletet folytattuk, standard kérdőívezéssel 77 707 Ft, rugalmas kérdőívezéssel pedig 71 985 Ft volt ez az összeg, tehát (várakozásainknak megfelelően) a jövedelmek Dél-kelet-Magyarországon elmaradtak az országos átlagtól. A kis mintaelemszám (107-107 fő) miatt a megállapítások inkább illusztratívák, mintsem robusztusak.

A havi nettó, adózás utáni jövedelemre vonatkozó kérdésre a nagymintán belül 522 érvényes válasz érkezett, vagyis a megkérdezettek 52%-a válaszolt erre a kérdésre. A rugalmasan lekérdezett almintán belül az erre a kérdésre adott érvényes válaszok aránya 71% volt. A magasabb válaszadási arányt részben magyarázza, hogy míg a standard kérdőívek esetében a kérdezőbiztos nem oldotta fel a kérdésre adott válaszokkal kapcsolatos bizonytalanságot, a rugalmas kérdőívek esetében a válaszadó kifejtette bizonytalanságát, ezzel is segítve magát a válaszadást.

Míg a kérdőív tervezői arra számítottak, hogy erre a kérdésre a válaszadók konkrét számmal tudnak majd válaszolni (pl. 150 000 Ft vagy 198 000 Ft), valójában sok válaszadó spontán módon megosztotta a kérdezőbiztossal a kérdéssel (saját jövedelmével) kapcsolatos aggodalmait, kérdéseit. A rugalmaskérdőív-technika alkalmazása során a kérdezőbiztosok ezeket feljegyezték, és mi be tudtuk vonni az elemzésbe. Néhány példa a kommentekre (kiegészítésekre):

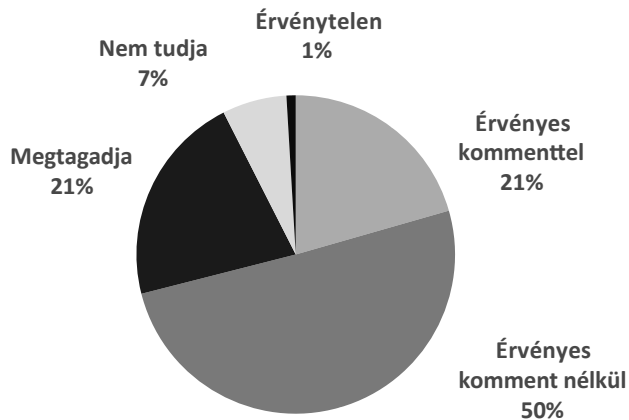
- A gyés beleszámít?
- Nyugdíjjal együtt?
- A beosztásomhoz képest kevés, és ebben benne van a családi adókedvezmény is.
- A gyerektartásról nem nyilatkozik.

Volt olyan is, hogy a konkrét összeg kiszámítását a válaszadók kvázi rábízták a kérdezőbiztosra:

- Hatórás minimálbér plusz családi pótlék.

1. ábra: Összességében a válaszadók kb. egyötöde tartotta fontosnak, hogy a posta számon kívül valamilyen információt is megosszon a kérdezőbiztossal:

Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni jövedelme?

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta, $n=107$

A rugalmas kérdőívre a vizsgált két megyében a 107-ből 22-en adtak valamilyen szóbeli kiegészítést a válaszuk mellé. Mivel a rugalmas kérdőívvezetés fő alapelve az, hogy minden, ami a terepen elhangzik, kerüljön lejegyzésre, ezért ezeket a kommenteket ismerjük. (Szemben pl. a standard országos omnibusz kutatásokkal, ahol nem tudjuk,

mi hangzott el.) Milyen következtetéseket lehet levonni ezekből a spontán módon előtörő kiegészítésekből, kommentekből?

A rögzített válaszok alapján elmondható, hogy az emberek megkülönböztetik a saját fizetésüket az állami juttatásoktól. Ilyen a rokkantnyugdíj, a munkanélküli-segély, de a családi adókedvezmény is lehet külön kezelt kategória, melyről a válaszadó úgy gondolkodik, hogy el kell különítenie a jövedelmétől.

A kérdés érvényességére vonatkozó információ, hogy a válaszadó másodmagával él a bevallott jövedelemből, ha visszakerdez, hogy a nyugdíjával együtt számolják-e a jövedelmét? Többször előfordult, hogy a válaszadó, bár mondott egy összeget a kérdezőbiztosnak, mégsem volt abban biztos, hogy a válasza jó-e.

A jövedelemről alkotott eltérő percepciók nem ismeretlenek a gazdaságszociológiai és -antropológiai irodalomban. Viviana Zelizer (1989) például (Polányi, Douglas és mások nyomán) bevezeti a házi (*domestic*) pénz fogalmát, ahol a házi pénz funkciójában, de részben forrását tekintve is, elkülönül a valóditól. Talán hasonló vélelem húzódik meg a rugalmas kérdőíves válaszok bizonytalansága mögött is: jövedelem, azaz fizetés az, amit a munkánkért kapunk, a többi pedig talán nem is igazi jövedelem.

Anyagi helyzet az elmúlt négy év során

2. táblázat: Az elmúlt négy év anyagi helyzetére vonatkozó kérdésre adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Sokkal rosszabb, mint volt	13	12%	20	19%
Valamivel rosszabb, mint volt	37	35%	29	27%
Ugyanolyan	35	33%	28	26%
Valamivel jobb, mint volt	20	19%	28	26%
Sokkal jobb, mint volt	1	1%	2	2%
Összes válasz	106	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta: $n=107$, $N/A=1$. Standard alminta: $n=107$, $N/A=0$. Chi-négyzet = 4,894, $df = 4$, Sig. = 0,298

A rugalmas kérdőív esetében 22 komment született (azaz a spontán felszínre törő szóbeli kiegészítés, amelyeket a kérdezőbiztos lejegyez), ebből 7 komment javuló anyagi helyzethez, 12 a romlóhoz kapcsolódik, 3 pedig a neutrális (ugyanolyan) válaszhoz.

A kommentekből kitűnik, hogy bár a kérdés egyértelműen a megkérdezettre vonatkozik, sok válaszadó fejében összefonódik a saját és az ország sorsa. Például a ja-

vuló anyagi helyzetet vallóknál: „A Fidesz jobb, mint Gyurcsány volt”; „a minimálbéremelés miatt nekem is emeltek”. Romló anyagi helyzetnél: „minden drágul”, „emelték a nyugdíjakat, de az árakat még jobban”. Ugyanolyan anyagi helyzetnél: „nincs változás, csak mások kormányoznak”.

Érdekes módon megjelent egy olyan motívum, hogy az elhúzódó válság hatására egyes válaszadók elfogadják romló anyagi helyzetüket: „...elvonások voltak, hogy talpon maradjon a cég”.

Az anyagi helyzet szubjektív percepciói

3. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív percepcióra vonatkozó kérdésre adott válasz rugalmas és standard kérdőív esetében

Hogy érzi, Önök anyagilag...	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Nélkülöznek	4	4%	4	4%
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	15	14%	22	21%
Éppen hogy kijönnek a havi jövedelmükből	59	55%	41	38%
Beosztással jól kijönnek	26	24%	37	35%
Gondok nélkül élnek	3	3%	2	2%
Nem tudja	0	0%	1	1%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas és standard alminta, $n=107$
Chi-négyzet = 24,521, $df = 22$, Sig. = 0,321

A kutatás eredményei alapján első olvasatra azt mondhatnánk, hogy a válaszadók döntő többsége beosztással, olykor anyagi gondokkal küzdve, épphogy kijön a jövedelméből. (Kifejezetten szegénynek vagy gazdagnak jószerivel senki sem vallotta magát.) A rugalmas kérdőívvezetés annak feltárásában segít, hogy megtudjuk, mi lehet a közbülső három kategória jelentése, amely a válaszadók több mint 90%-át magába foglalja.

Az érvényességet javító 22 kommentből 13 a válaszadók sajátos kalkulációiba nyújtott betekintést: „Jól kijövünk, de azon az áron, hogy a gyógyszert nem mindig tudjuk kiváltani”, „A számlákat mindig befizetjük, az az első”, „Inkább szerényebben élünk, de ne tartozzunk senkinek”. Ezek a kijelentések egy gazdaságtropológiai megfigyelést erősítenek meg. Zelizer (1989) már idézett tanulmánya a „pántlikázott

pénzek” (*special money*)⁴ gyakorlatáról ír az amerikai háztartásokban. Megfogalmazásában: „bár a pénz nagyon is alkalmas arra, hogy dolgokat, értékeket, sőt érzelmeket is pénzben kifejezhető egyenértékké alakítson, ám közben maga a pénz is megváltozik. A kulturális és társadalmi környezet rányomja a bélyegét a pénzhasználatra, beleértve az intézményesített ellenőrzés, megszorítások, a források és felhasználás szabályait és a pénz mennyiségét” (Zelizer 1989: 342).

Legszébben talán a következő komment fejezi ki a pántlikázott pénz tartalmát: „A számlákat kifizetjük, a többi magunkra költjük” – fogalmazott az egyik válaszadó. A „számlák” alatt természetesen ő is a közüzemi számlákat értette (víz-, villany-, gáz-számlák), és ezt nem tekinti fogyasztásnak – mintha azt nem magukra költenék. A számlák talán azért is jelentenek külön kategóriát a háztartás fogyasztásában, mert a nem fizetés egy másik, nemkívánatos kategóriát hoz be – az adósságot. A legtöbb komment hitelessen attitűdről árulkodik, amiben talán szerepet játszhattak korábbi közvetett vagy közvetlen tapasztalatok az adóssággal kapcsolatban, pl.: „Túl sokat nem tudunk költeni, de nem tartozunk senkinek.”

A „számlákon” és a „tartozáson” kívül egy további pántlikázott pénz-kategória a „gyógyszer”. Bár a gyógyszerek, főleg a rendszeresen kiváltandó szerek (pl. vérnyomáscsökkentő, cukorszint-szabályozó stb.) szintén elkülönülnek a háztartás kiadásain belül, bizonyos rugalmasságot kölcsönöz nekik, hogy a ki nem fizetésnek elsősorban egészségügyi kockázata van, de nem keletkeztet adósságot (szemben a számlákkal). „Nagyon sok a gyógyszerkiadás”, „Sokba kerül a gyógyszer, nem mindig tudom kiváltani”.

Egyetlen kommentben fordult csak elő egy újabb kategória: „Ha váratlan kiadás van, akkor már nem” – fogalmazott a válaszadó. Bár első ránézésre azt gondolnánk, hogy ez szinte tautologikus kijelentés, hiszen a beosztással élés kvázi kizárja a nagyobb, rendkívüli kiadásokat, valójában a beosztás egyik célja épp az, hogy a biztonságot jelentő tartalékot ne éljük fel, a rendkívüli helyzetekre fel legyünk készülve. A kiegészítés tehát arra utal, hogy bár beosztással jól kijön a válaszadó a jövedelméből, de ez az állapot nagyon törekeny, és jelentős biztonsági kockázatot rejt magában.

A pénzpántlikázás gyakorlata nem csak kiadási, de bevételi oldalról is jelentkezik. A saját forrásokon kívül a válaszadónak néha egyéb forrásai is voltak, például: „Ha a gyerekeim nem segítene, bajban lennék nagyon”. Ez a gondolat egyben visszacsatol a jövedelemmel kapcsolatos kérdéshez („Mennyi a havi nettó, adózás utáni jövedelme?”), amelynél szintén az derült ki, hogy különböző forrásból származó jövedelmeket az emberek nem tartják egyenértékűnek, nem is feltétlenül tartják jövedelemnek és nem is feltétlenül vallják be (példánkban egy kérdezőbiztosnak).

A kérdés vizsgálata ráirányította a figyelmet a közüzemi számlák jelentőségére, ezért külön öröm, hogy a kérdőív szerkesztői is megfogalmaztak egy specifikusan erre vonatkozó kérdést:

4 Magyar fordításként azért használjuk a 'pántlikázott pénz' kifejezést, mert ez a Kádár-korszakból örökölt szókapcsolat beszédesen utal arra, amikor egy pénzösszeg csak egy konkrét célra használható fel (mintha egy konkrét pénzköteg át lenne kötve pántlikával, és arra ráírva, hogy mire szabad elkölteni).

Közüzemidj-tartozás

4. táblázat: A közüzemidj-tartozásra vonatkozó válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Közüzemi díj. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzühiány miatt nem tudták befizetni?	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Igen	27	25%	28	26%
Nem	79	74%	77	72%
Nem tudja	1	1%	2	2%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá: $n=107$, $N/A=2$. Standard almindta: $n=107$, $N/A=0$. Chi-négyzet = 2,917, $df = 5$, Sig. = 0,713

A közüzemi díjak befizetése egy egyszerű, eldöntendő kérdés (igen/nem), a múltra vonatkozó, tényszerű adatot kérdez. Nincs missing (hiányzó) érték, azaz a kérdésre (mindkét lekérdeztípus esetében) mindenki válaszolt. Ennek ellenére 19 válaszadóból szakadt fel spontán kommentár a kérdéshez – ami nem csoda, hiszen rendkívül jelentős kérdésről van szó. Mint az előző kérdésre adott kommentek rámutattak, a számlák kifizetése a háztartás gazdálkodásában az adósságelkerülő stratégia sarokköve, ezért többnyire ez az első a kiadások között. A 19 komment többsége ezt a hagyományos, tartozáskerülő szemléletet erősíti meg verbálisan, pl. „Ez az első, inkább nem eszünk” és „Nem tartozunk senkinek”.

Néhány komment jelentősen hozzájárulhat a kérdés érvényességéhez: „Előfizetős villanyóránk van” – jelentette ki valaki, ezzel utalva rá, hogy inkább a kisebb rosszat választja (olykor áram nélkül maradhat), mint hogy adósságba csússzon. Másik kiegészítés: „Haladékat szoktunk kapni, így tudjuk kifizetni” – mondta valaki, tehát nem időben fizetett valamikor. Van, akinél a halasztott fizetés egyfajta stratégia lett: „Pár hét után fizetjük, általában kicsit csúszunk”, azaz megvárják az első néhány felszólítást, de még a komolyabb következmények (kamatterhek, pluszköltségek felszámolása) előtt kiegyenlítik a számlát, azaz az ő felfogásuk szerint nincs tartozásuk.

Az anyagi helyzete egy év múlva

5. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív megítélésére vonatkozó adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Milyen lesz az Ön anyagi helyzete egy év múlva?	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Sokkal rosszabb, mint most	6	6%	4	4%
Valamivel rosszabb, mint most	17	16%	13	12%
Ugyanilyen	41	39%	50	47%
Valamivel jobb, mint most	31	30%	26	24%
Sokkal jobb, mint most	2	2%	3	3%
NT	8	8%	11	10%
Összes válasz	105	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá: $n=107$, $N/A=2$. Standard almindta: $n=107$, $N/A=0$.

Több válaszadó érzi úgy, hogy kiszolgáltatott, nem tud tervezni: „Csak fél évre tervezek előre”, „Nem tervezek előre”. (Ennek ellenére választottak a kérdésre.) Még jellemzőbb a válaszadókra, hogy előre tervezés helyett a vágyaikat, reményeiket fogalmazzzák meg. A 107 lekérdezés során gyűjtött 26 kommentből 11 esetben ilyesfajta válaszokat kaptunk: „Bízunk”, „Bízom benne, hogy jobb lesz”, „Remélem, jobb lesz”, „Én már nem bízom benne” stb.

Felbukkant, hogy a válaszadók a saját sorsukat az országos eseményekhez kötik: „Ha több lesz a munkahely”, „A gazdaság fellendülésétől függ”, „Ha ez a kormány marad, akkor ugyanilyen lesz”, „Megsínyli a lakosság a választást” – hadd emlékeztessünk rá, hogy a lekérdezésre 2014 februárjában, az országgyűlési választások előtt két hónappal került sor.

A jelenlegi anyagi helyzet szubjektív megítélése

6. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív megítélése esetén adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete...	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Nagyon rossz	9	8%	8	7%
Rossz	31	29%	24	22%
Nem is jó, nem is rossz	49	46%	59	55%
Jó	16	15%	15	14%
Nagyon jó	2	2%	1	1%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas és standard almintá, $n=107$
Chi-négyzet = 2,241, $df = 4$, Sig. = 0,691

Mint az előbb tárgyalt kérdésnél, itt is gyakran előfordult, hogy a válaszadó össze-mosta a saját és az ország helyzetéről alkotott véleményét, politikai nézettől függetlenül: „Javulni fog a gazdaság, mert már az Unió is elismerte”, „Egy kicsi javulást várok, mert már Orbán is megszédte magát”, „Neki az egykulcsos áfa jó” (ti. a megkérdezettek, a kérdezőbiztos lejegyzése szerint).

A kommentek egyik tanulsága, hogy a válaszadók fontosnak tartják hangsúlyozni, ha önhibájukon kívül keresnek rosszul. Mintha a kérdezőbiztos egyfajta magasabb hatalom képviselője lenne, akinek számot kell adni a sikereinkről/kudarcainkról: „Egyedül nevelek két gyereket, egy fizetésből”, „A válás miatt rossz”, „Jó, de rosszabb, mint volt”.

Sokszor a válaszadók olyan kiegészítő információkkal szolgáltak, amelyeknek nem volt érdemi információtartalmuk, így azokat inkább panaszokként értékelhetjük: „Kevés a jövedelmünk”, „22 ezer forintból mit lehet?”, „Hárman megélünk belőle”, „Nem panaszkodom”.

A 4.2.–4.6. fejezetekben tárgyalt kérdések esetében teszteltük, hogy a két módszerrel kapott válaszok megoszlása megegyezik-e. A „Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?” és a „Hogy érzi, Önök anyagilag...” kérdések esetében erősebb eltérés tapasztalható. Emlékeztetőül: az e két kérdésre adott kommentek száma a legmagasabb az általunk vett mintán: mindkét kérdés esetében 22-22 db kommentet rögzítettek a kérdezőbiztosok. Az is látható, hogy a rugalmas kérdőív esetében az alacsonyabb jövedelmű kategóriákban született több válasz a normál kérdőívhez képest. Az anyagi helyzet 72 esetben valamivel rosszabb vagy ugyanolyan volt rugalmas kérdőív esetében az 57 normál kérdőívhez képest. Az anyagi helyzet szubjektív percepciója alapján pedig 59 esetben éppen hogy kijönnek a havi jövedelemből a rugalmas kérdőívre adott válaszok alapján, szemben a normál kérdőív 41 esetéve.

A kérdésekre adott válaszok eltérő aránya alapján megkérdőjelezendő, hogy vajon van-e összefüggés a kérdés típusa és a válaszadási hajlandóság között.

Kommentek feljegyzése és válaszadási hajlandóság

A BESPO-projekt keretében a kérdőíves lekérdezésben csak egy tényező változott (hogy standard vagy rugalmas volt-e a lekérdezés), a legtöbb paraméter azonos volt: a mintavétel módja, a határidők, még a kérdezőbiztosok személye is. Ennek ellenére azt tapasztaltuk, hogy a rugalmas kérdőívezés esetében lényegesen többen válaszoltak a kényesnek tekinthető kérdésekre, különösen a jövedelemre vonatkozóakra:

7. táblázat: Válaszadási hajlandóság a rugalmas, standard és országos kérdőívek esetében

	Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyék Rugalmas kérdőív (n=107)		Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyék Standard kérdőív (n=107)		Országos minta Standard kérdőív (n=1007)	
	Érvényes	Érvénytelen	Érvényes	Érvénytelen	Érvényes	Érvénytelen
Mennyi a havi nettó, adózás utáni összes jövedelme?	71,03%	28,97%	50,47%	49,53%	51,84%	48,16%
Melyik jövedelemkategóriába tartozik?	92,52%	7,48%	36,45%	63,55%	29,59%	70,41%
Mennyi a háztartás nettó havi összjövedelme?	37,38%	62,62%	32,71%	67,29%	31,48%	68,52%
Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?	91,59%	8,41%	31,78%	68,22%	25,92%	74,08%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám (2014. február)

A fenti táblázat azt mutatja, hogy milyen arányban kaptunk érvényes válaszokat a jövedelmet firtató kérdésekre a két különböző módszerrel (standard, illetve rugalmas kérdőívezés). Mivel a válaszmegtágadás terén lehetnek regionális eltérések, külön szerepeltettük az országos mintát, illetve annak két megyére vonatkozó almintáját (amely összevethető az ugyanabban a két megyében rugalmaskérdőív-módszerrel lekérdezett mintával).

Összehasonlítva a standard lekérdezés érvényes válaszainak arányát az országos mintán, illetve az almintán belül, megállapíthatjuk: viszonylag kis különbségek mutatkoztak. 52-50 százalék válaszolt érvényesen arra, hogy „Mennyi a havi nettó, adózás utáni jövedelme?”, 30-36 százalék arra, hogy „Melyik jövedelemkategóriába tartozik?”, 31-33 százalék arra, hogy „Mennyi a háztartás havi nettó jövedelme?”, és 26-32 százalék arra, hogy „Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?”.

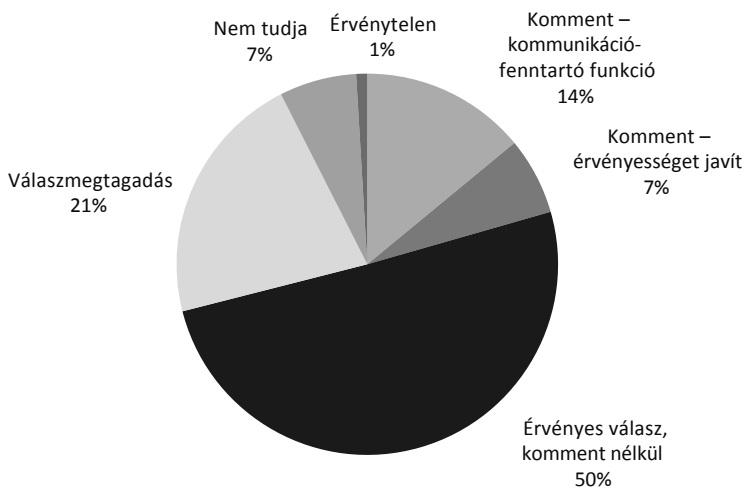
A rugalmas almintán viszont a standard almintához képest jelentősen nagyobb arányban kaptunk válaszokat. Az első kérdés esetén 21, a második esetén 56, a harmadik esetén 4 és a negyedik kérdés esetén 60 százalékponttal több az érvényes válaszok aránya. Vagyis a BESPO-kísérletben többen válaszoltak rugalmas, mint standard módon a kérdésekre. Különösen az első kérdésre hívjuk fel a figyelmet, a válaszadók 71%-a válaszolt arra a kérdésre, hogy mennyi az Ön havi jövedelme. Ez egy ilyen szenzitív kérdés esetén kimagaslóan magas arálynak számít, és akkor is figyelmeztető jel tud lenni a szociológus szakma számára, ha az alacsony minta elemszám miatt az eredmények inkább illusztratívák, mintsem robusztusak.

Ennek fényében a kérdés tehát az, milyen tényezők okozhatták, hogy a rugalmas mintán nagyobb arányban válaszoljanak ugyanazokra a kérdésekre. Más kutatásokkal ellentétben ehhez a válaszadók kommentjei is rendelkezésünkre álltak. A rugalmas kérdezés során kialakult adatbázis felhasználása a kis esetszámú mintáknál egyéni kutatási döntések meghozatalát jelentette. Azt gondoljuk azonban, hogy ez a meg-

fontolás, azaz a kommentek szisztematikus gyűjtése és bevonása az elemzésbe, egy többezres mintaelemszámú adatfelvételnél is megvalósítható, megfelelő számítógépes támogatással. Bár jelen cikkben egy hagyományos papíralapú személyes megkereséssel történő kérdőívezés tapasztalatáról számoltunk be, a QoD szoftver fejlesztései kapcsán az a tapasztalunk alakult ki, hogy online kérdőívezés során lényegesen egyszerűbb megvalósítani a rugalmas kérdőívezési gyakorlatot, mint a hagyományos papíralapú kérdőívezés során (www.elasticsurvey.org).

2. ábra: A kérdés megválaszolásához visszakanyarodtunk az adatbázishoz, újra értelmeztük a válaszadók kiegészítéseit (kommenteket) a „Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni jövedelme?” kérdésre:

Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni jövedelme?

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta, $n=107$

A rugalmas almintán a válaszok 29 százaléka volt hiányzó adat. Ebből 21 százalék volt válaszmehtagadás, 7 százalék a „nem tudom” és egy százalék az érvénytelen válasz. Ahol nem volt válasz, ott kommentek sem születtek (ez nem minden kérdés esetében volt így).

Az érvényesen válaszoló az alminta 71 százalékát teszik ki. Az érvényes válaszokat három csoportra osztottuk. Összesen 50 százaléknál érvényesen válaszoló nem fűzött megjegyzést a kérdéshez, 21 százaléknál pedig igen. Ennek a 21 százaléknak az egyharmada tett olyan kijelentést, amely ténylegesen javított a válaszok (és a kutatás) érvényességén. A maradék kétharmad pedig egyéb jellegű megjegyzést tett; a legtöbb komment panasznak tűnik: „Ennyiből éljen meg az ember!”, „30 év munkaviszony után ennyi, és a járulékot mindig megfizettem!”, stb.

A kommentek nagy része arra irányul, hogy a válaszadó rosszul él, holott sokat dolgozik. Ezek segíthetnek megvilágítani, hogy mások miért választják a nem válaszolást: ellentmondásba keveredtek, mert nem felelnek meg a saját magukkal szemben támasztott anyagi elvárásoknak. Összességében a fenti négy jövedelemkérdésnél felbukkanó kommentek felét soroltuk a „panasz” kategóriába. Hasonló volt a helyzet az anyagi körülmények megítélésénél (Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete: Nagyon rossz, rossz, ...), ahol, mint ezt korábban leírtuk, szintén sok „panasz” jellegű üzenet fogalmazódott meg: „Kevés a jövedelmünk”, „22 ezer forintból mit lehet?”, stb.

A bevezető részben taglaltuk, milyen ösztönzőket és kutatási designokat alkalmaztak a különböző kutatások, hogy a nem válaszolás problémáját enyhítsék. Ezzel szemben mi kimondottan a válaszadó és a kérdezőbiztos közötti kapcsolatra, illetve a válaszadó azon döntésére koncentráltunk, hogy mégis inkább válaszol a kényes kérdésre.

Visszacatolva ezeket Schräpler (2004) elméleti keretéhez, a „panasz” jellegű kiegészítések elősegítették a kérdezőbiztos és a válaszadó közötti bizalom és személyes kapcsolat kialakulását, ami megnövekedett válaszadási hajlandósághoz vezetett. Másrészt ezek a panaszok lehetővé tették a társadalmi elfogadottság növekedését is. Azok, akik keveset keresnek (és Schräplernél [2004] láttuk, hogy ők szégyellik leginkább a keresetüket), megindokolhatták helyzetüket, ezáltal szerezve társadalmi elfogadottságot. Szintén alátámasztja ezt a feltevést, hogy Schräpler (2004) szerint a személyes lekérdezés esetében a legnagyobb a válaszadás a többi kérdőíves módszerrel szemben. A válaszadó nem egy esetben fejtette ki, hogy csupán ennyit keres, pedig műtőket takarít, pedig becsületesen fizeti a tb-t, vagy éppen 34 év munkaviszonya van.

A kérdőíves vizsgálatokat ma Magyarországon sokszor a következő sablonmondatokkal vezetik be: „A válaszadás névtelen és önkéntes! Az adatokat csak összesített formában használjuk fel!” Talán ezek a mondatok is segítenek olykor megteremteni a bizalmi viszonyt. A rugalmas kérdőívezés azonban egy kicsit más üzenetet hordoz: azáltal, hogy a kérdezőbiztos lejegyzí, rögzíti a válaszadó véleményét, azt közvetíti (bár nem jelenti ki): itt most fontos az Ön véleménye! Kérem, mondja el, amit gondol!

Következtetések

A kérdőíves módszer számos kihívás előtt áll: rendkívül lecsökkent a válaszadási hajlandóság, miközben a kutatási források jelentős része más területekre csoportosult át, pl. a nagy adatbázisok (big data) elemzésén alapuló módszerek felé. A kérdőíves felméréseket és azok adatkezelését ért kritikák is egyre nagyobb teret nyernek. A kutatók egyre gyakrabban szembesülnek kínkeserves adatgyűjtéssel a nemválaszolás miatt.

A rugalmas kérdőívezés a kérdőíves módszer megújítását szorgalmazza, a kulturális antropológiából ismert terepmunka-módszertan egyes elemeinek átvételével. Felhatalmazzuk a kérdezőbiztos, hogy a helyben érvényes nyelvezettel – de kontrollált módon – tegye fel a kérdést, azaz rögzítse a standard szövegtől való eltérést. Ugyancsak feljegyezzük a válaszadó kiegészítő információit is a szűk értelemben vett válaszon kívül.

Nincs akadálya, hogy a kérdezőbiztos és a válaszadó között kölcsönös kommunikáció alakuljon ki, viszont elvárás, hogy minden rögzítésre kerüljön, ami a terepen elhangzik. A kérdőív így jobban hasonlít egy hétköznapi kommunikációs szituációhoz, amitől a válaszok érvényességének javulását remélhetjük. A standard szövegtől való eltérés rögzítésre kerül, ezt az információt a kutató bevonhatja az elemzésbe.

2014-ben a TÁRKI támogatásának köszönhetően lehetőségünk nyílt a rugalmas kérdőívezés tesztelésére a havi rendszeres OMNIBUSZ kérdőívek öt hullámán, egy kis elemszámú almintán. Ez volt a BESPO- (*Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus*) kutatássorozat. A kutatási eredmények alapján az olyan szenzitív kérdések esetében, mint a megkérdezett anyagi helyzete, a kommunikáció javítása azért segített, mert a pilot kutatás napfényre hozta a többszörösen összetett jövedelmi forrásokat, a bevételekkel kapcsolatos megfontolásokat, illetve a megcímkézett költési tényezőket is. Míg a standard esetben csak a kérdésre adott választ ismertük meg (pl. egy összeg, a havi nettó jövedelem), addig a rugalmas kérdőív esetében gyakran felszínre került a kalkuláció módja is (pl. a gyes beleszámít-e, csak a bérjellegű jövedelem számít-e, stb.). A jövedelem kalkulációja sokszor nem egyértelmű a válaszadó számára. Ha felmerül egy előre nem látott kérdés (pl. családi pótlékkal vagy anélkül kell-e számolni a jövedelmet?), akkor a rugalmas kérdőív esetében megtudtuk, hogy a probléma felmerült, és azt is, hogy a kérdezőbiztos instrukciói szerint milyen kalkuláció alapján kaptunk választ az adott kérdésre. Ez alapján kalkulálni tudunk a reális jövedelem mértékére. Standard kérdőív esetében megtudjuk a számot, de azt nem, hogy (példánkban) családi pótlékkal vagy anélkül számolva. Az egyik esetben tudjuk, hogy mennyi, a másik esetben azt is, hogy mi mennyi.

Egy másik, nem várt eredménye is lett a BESPO-kísérletnek: a szenzitív kérdések esetében javult a válaszadási hajlandóság a standard kérdőívekhez képest. Ennek magyarázatát a kommunikációs szituáció fenntartásában találtuk. Úgy véljük, hogy a jövedelmi kérdések esetében sokszor nem csak azért alacsony a válaszadási hajlandóság, mert a kérdések szenzitívek, hanem két másik okból is. Az egyik, hogy a válasz nem áll szinkronban a válaszadó önképével, és ezen segít, ha a kérdezőbiztos lejegyzeteli a kiegészítéseket, ezzel mintegy figyelmet szentelve a válaszadónak. A másik, amikor a jövedelem kalkulációja során a válaszadó valami szakmai támogatást várna (előbbi példánkban: a családi pótlék beleszámít-e a jövedelembe?), a standard kérdőív nem tudja nyújtani a szükséges támogatást, ezért a válaszadó inkább nem válaszol. A rugalmas kérdőívezés során a válaszadó ad valamiféle választ, amely ugyan nem standard, viszont van visszajelzésünk a standardtól való eltérésre, amelyet bevonhatunk az elemzésbe.

Összefoglalva, a kvalitatív irányba terelt kérdőíves adatfelvétel jó módszernek tűnhet a válaszadási hajlandóság növelésére, ugyanakkor – a visszacsatolt kommenteknek köszönhetően – a kérdőív minőségének javítására is. Kétségtelen, hogy a módszernek nem csak előnyei, de egyébek között kockázatai és többletköltségei is vannak, ezek bemutatása azonban túlmutat jelen tanulmány keretein.

Abstract: Monthly income is a rather sensitive issue. BESPO project of Corvinus University of Budapest and TÁRKI intended to find out if the number and validity of responses given to sensitive questions such as income can be increased. Based on our experience with *elastic survey* (which is a non-standard questionnaire, based on anthropological fieldwork experiences) the bilateral communication during the survey situation has a positive effect on the validity of answers to sensitive questions and also to the number of responses given to them.

Keywords: nonresponse, income, elastic survey

Irodalom

- Beatty, P. (1995): Understanding the standardized/non-standardized interviewing controversy. *Journal of Official Statistics*, 11(2): 147–147.
- Billiet, J. – Philippens, M. – Fitzgerald, R. – Stoop, I. (2007): Estimation of response bias in the European Social Survey: Using information from reluctant respondents in round one. *Journal of Official Statistics*, 23(2): 135–162.
- Bodor-Eranus, E. – Letenyey, L. – Nagy, G. D. (2013): Elastic survey and its first applications in Romania and Hungary. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Sociologia*, 58(1): 129–147.
- Brick, J. M. – Williams, D. (2013): Explaining rising nonresponse rates in cross-sectional surveys. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 36–59.
- Campanelli, P. – Sturgis, P. – Purdon, S. (1997): *Can you Hear Me Knocking: An Investigation into the Impact of Interviewers on Survey Response Rates*. London: S. C. P. R.
- Costner, H. L. (1971): *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- De Heer, W. – De Leeuw, E. D. – van der Zouwen, J. (1999): Methodological Issues in Survey Research: a Historical Review. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 64: 25–48.
- Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Groves, R. M. – Little, R. J. (2002): Survey nonresponse in design, data collection, and analysis. In Groves, R. M. – Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (eds.): *Survey Nonresponse*. New York: Wiley, 3–26.
- Éltető Ö. – Marton Á. (1995): A mintanagyság és a megghiúsulások kapcsolata a reprezentatív felvételekben. *Statiztikai Szemle*, 73(10): 789–798.
- Global Market Research (2008): ESOMAR industry report.
- Global Market Research (2011): ESOMAR industry report.
- Groves, R. M. – Cialdini, R. B. – Couper, M. P. (1992): Understanding the decision to participate in a survey. *Public Opinion Quarterly*, 56(4): 475–495.
- Groves, R. M. – Couper, M. P. (1998): *Nonresponse in household Interview Surveys*. New York: John Wiley & Sons.
- György E. (2004): A nemválaszolás elemzése a munkaerő-felvételben. *Statiztikai Szemle*, 82(8): 747–772.

- Havasi É. (1997): Válaszmehtagadó háztartások. *Statistikai Szemle*, 75(10): 831–843.
- Hoffer Á. – Horzsa G. – Letenyei L. (2017): Értelmezési problémák egy mai magyar politikai kérdőívvezetés kapcsán, rugalmas kérdőívvel: Apolitikus módszertani írás. *Vezetéstudomány*, 48(12): 3–13.
- Hox, J. – de Leeuw, E. D. – Couper, M. – Groves, R. – De Heer, W. – Kuusela, V. (et al.) (2002): The influence of interviewers' attitude and behavior on household survey nonresponse: An international comparison. In Groves, R. M. – Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (eds.): *Survey Nonresponse*. New York: Wiley, 103–120.
- Hox, J. – De Leeuw, E. D. – Snijkers, G. (2003): Nonresponse in surveys: Determining the research agenda for the future. *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 79(1): 47–59.
- Hox, J. – De Leeuw, E. – Vorst, H. (1995): Survey participation as reasoned action; a behavioral paradigm for survey nonresponse? *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 48(1): 52–67.
- Keszthelyiné R. M. (2006). A lakossági jövedelmek mérésének megbízhatóbb módszere. *Statistikai Szemle*, 84(5–6): 518–551.
- Kish, L. (1965): *Survey Sampling*. New York: Wiley.
- Kish, L. (2004). *Statistical Design for Research*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Koch, A. – Porst, R. (1998): Nonresponse in Survey Research: Proceedings of the Eighth International Workshop on Household Survey Nonresponse, 24–26 September 1997. [Mannheim]: Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA)
- Letenyei, L. (2004): *Településkutatás I–II*. Budapest: Ráció.
- Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív. A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközeli alkalmazásárai. *Szociológiai Szemle*, 1–2: 29–46.
- Letenyei L. – Rácz A. (2011): Mintavétel terepmunka közben. In Kurucz E. (szerk.): *Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Massey, D. S. – Tourangeau, R. (2013): Where do we go from here? Nonresponse and social measurement. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 222–236.
- Morton-Williams, J. (1993): *Interviewer Approaches*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited.
- Peytchev, A. (2013): Consequences of survey nonresponse. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 88–111.
- Pillók P. (2010): Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben. PhD-disszertáció, Budapest: ELTE TáTK, Szociológia Doktori Iskola.
- Rosen, J. – Murphy, J. – Peytchev, A. – Riley, S. – Lindblad, M. (2010): The Effects of Differential Interviewer Incentives on a Field Data Collection Effort. *Field Methods* 23(1): 24–36.

- Särndal, C.-E. (2007): The calibration approach in survey theory and practice. *Survey Methodology*, 33(2): 99–119.
- Särndal, C.-E. – Lundström, S. (2008): Assessing auxiliary vectors for control of nonresponse bias in the calibration estimator. *Journal of Official Statistics*, 24(2): 167–191.
- Schräpler, J.-P. (2004): Respondent behavior in panel studies a case study for income nonresponse by means of the German Socio-Economic Panel (SOEP). *Sociological Methods & Research*, 33(1): 118–156.
- Szilágyi R. (2011): Mintavételen alapuló becslések hibáinak kezelése, különös tekintettel a nemválaszolás okozta problémákra. PhD-disszertáció. Miskolc: Vállalkozásmélet és Gyakorlat Doktori Iskola, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
- Singer, E. – Gebler, N. – Raghunathan, T. – Van Hoewyk, J. – McGonagle, K. (1999): The effect of incentives on response rates in face-to-face, telephone, and mixed mode surveys: Results of a meta-analysis. *Journal of Official Statistics*, 15(2): 217–230.
- Singer, E. – Ye, C. (2013): The use and effects of incentives in surveys. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 112–141.
- Snijders, G. – Hox, J. – De Leeuw, E. D. (1999): Interviewers' tactics for fighting survey nonresponse. *Journal of Official Statistics*, 15: 185–198.
- Taylor, S. J. – Bogdan, R. (1984): *Introduction to Qualitative Research Methods: The Search for Meaning*. New York: John Wiley & Sons.
- Zelizer, V. A. R. (1997): *The Social Meaning of Money*. Princeton: Princeton University Press.

Függelék

A 107 fős, rugalmas kérdőívezéssel készített és ugyanazon mintavételi eljárással készült 107 fős standard, TÁRKI OMNIBUSZ adatfelvétel alpmegoszlásainak összehasonlítása a szóban forgó két megyében (Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar):

	Válaszadók megoszlása nem szerint	
	Férfiak száma	Nők száma
Rugalmas alminta (n=107)	52	55
Standard minta (n=107)	46	61

Pearson khi-négyzet-teszt	A kérdezett neme
Khi-square	0,678
df	1
Sig.	0,410

	A válaszadók megoszlása korcsoportok szerint				
	18–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek	60– évesek
Rugalmas alminta (n=107)	15	20	25	30	17
Standard minta (n=107)	11	20	16	29	31

Pearson khi-négyzet-teszt	A kérdezett kora
Chi-square	6,691
df	4
Sig.	0,153

	Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?								
	Keve- sebb mint 8 általános	8 általá- nos	Szak- munkás- képző, szak- képzés érettségi nélkül	Szak- közép- iskolai érettsé- gi, szak- képzést követő érettségi	Gimná- ziumi érettségi	Érett- ségi követő, felsőfo- k-ra nem akkre- ditált szakkép- zés	Akkre- ditált felsőfo- kú szak- képzés; felsőfo- kú tech- nikum	Főiskola	Egyetem
Rugal- mas alminta	1	31	38	16	9	3	1	6	2
Standard minta	3	26	36	19	14	0	0	7	2

Pearson khi-négyzet-teszt	Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?
Chi-square	6,914
df	8
Sig.	0,546

Ez egy gyönyörű barátság kezdete?

Az iskolai ellenkultúra hiánya a magyarországi roma tanulók körében¹

Habsz Lilla Dorina – Radó Márta

lilladorina@gmail.com, Rado.Marta@tk.mta.hu

Beérkezés: 2018. 02. 19.

Átdolgozott változat beérkezés: 2018. 05. 03.

Elfogadás: 2018. 05. 22.

Összefoglaló: Az általános iskolai osztályokon belül alakuló népszerűséget több tényező is befolyásolhatja, ezek közül az iskolai teljesítmény és az etnikum fontos szerepet tölt be. Kutatásunk legfőbb célja volt annak feltárása, hogy megfigyelhető-e a magyarországi általános iskolákban az iskolai ellenkultúra jelensége a roma tanulók körében; választ kerestünk arra, hogy a jól teljesítő roma diákokat kiközösítik-e roma társaik. Kutatásunkhoz az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport szervezésében zajló „Versengés és negatív hálózatok” címen futó longitudinális adatfelvétel négy hullámát használtuk fel. A vizsgálat 5–6. osztályos diákokat követett nyomon 4 féléven keresztül. Elemzésünk során a paneladatokat fix- és randomhatás-modellel elemeztük. Többváltozós modelljeink azt mutatják, hogy a tanulás eredményessége pozitív módon áll kapcsolatban a népszerűséggel mind a roma, mind a nem roma közösségekben. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az iskolai ellenkultúra nincs jelen a kisebbségi diákok körében. Továbbá az egész osztályon belül a jól tanuló romák több baráti jelölést kaptak, mint a jól tanuló nem romák a kontrollváltozók szinten tartása mellett, a baráti választás pedig motiválhatja a kisebbségi csoport felzárkózását. Azonban a romák kevésbé érzékenyek roma osztálytársaik iskolai teljesítményére, mint a nem romák a nem romákéra. Ez a jelenség pedig hosszú távon az egyenlőtlenségek elmélyüléséhez vezethet.

Kulcsszavak: etnikum, barátság, teljesítmény, társas háló

Bevezetés

Magyarországon a romák és a nem romák között jelentős, etnikai eredetű különbség létezik az élet számos területén, ami megnyilvánul például az életszínvonalban, a foglalkoztathatóságban, de még a halálozás terén is (Bernát 2014; Koltai 2013). Etnikai különbségek már az életpálya korai szakaszában is megfigyelhetők, ezeket a magyar oktatási rendszer pedig nemhogy csökkentené, hanem még tovább mélyíti (Harsányi–Radó 1997; Kertesi–Kézdi 2011b; Kertesi–Kézdi 2005) – ezért sok kutatás tűzte ki cé-

1 Ezentanulmány Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával készült. Mindenekelőtt szeretnénk köszönetet mondani azoknak a bírálóknak, akik az OTDK-n konstruktív hozzászólásaikkal segítettek cikkünk továbbfejlesztését. A Szociológiai Szemle két anonim bírálójától kapott konstruktív megjegyzések is hozzájárultak a jelenlegi tanulmányhoz. Továbbá szeretnénk megköszönni az MTA TK „Lendület” RECENS kutatócsoport tagjainak, hogy megjegyzéseikkel, észrevételeikkel segítették cikkünk megírását, és különös tekintettel Dr. Takács Károlynak, a kutatócsoport vezetőjének és Dr. Kísfalusi Dorottyának építő jellegű kritikáit.

lul, hogy megértse a romák és nem romák közötti, az oktatás területén megmutatkozó különbségek okait. Számos elmélet alakult ki erre: többek között a családi háttér eltérését hangsúlyozó kutatások (Linver et al. 2002), az előítéleteket hangsúlyozó elemzések, valamint egy az Amerikai Egyesült Államokban kidolgozott paradigma, amely a fekete diákok iskolaellenes kultúráját ragadja meg (Ogbu 1978; Fordham–Ogbu 1986).

Az iskolaellenes kultúrával kapcsolatosan több elmélet látott napvilágot. Közülük egy különösen befolyásos elmélet (az úgynevezett „Acting White” elmélet) azt írja le, hogy az afroamerikai diákok a jó teljesítmény elérését követően a saját csoportjuk irányából népszerűségük csökkenését és kirekesztettséget tapasztalnak, mivel a kisebbségi csoport a jó teljesítményt negatívan értékeli (Ogbu 1978; Fordham–Ogbu 1986). A csoport tagjai félnek, hogy jól teljesítő társaiknak a tudásuk által sikerül kitörniük, és később emiatt elszakadnak a gyökereiktől, barátaiktól. A probléma ezzel az, hogy így a kisebbségi csoport tagjai egymást arra „ösztönzik”, hogy alacsony iskolai eredményeket érjenek el. Amennyiben egy kisebbségi diák mégis jó eredményeket ér el, nem lesz képes ösztönözni vagy felhúzni a hasonló etnikumú társait, mert azok elszakadnak tőle. Ez hosszú távon ugyancsak a kisebbségi csoport lemaradásához és az etnikai egyenlőtlenségek elmélyüléséhez vezethet. Ez az elmélet olyan népszerű lett, hogy Barack Obama, korábbi amerikai elnök is megemlítette egy 2014-es washingtoni beszédében (*My Brother’s Keeper* [MBK]),² utalva arra, hogy ez egy olyan korlát, amely az afroamerikaiak előrelépésének az egyik legnagyobb hátráltatója.

Annak ellenére, hogy az Amerikai Egyesült Államokban ez az elmélet nagy hatást váltott ki, ellentmondásos empirikus eredmények születtek a jelenség létezéséről. Van olyan kutatások, melyek azt találták, hogy a kisebbségi csoport valóban kirekeszti jól tanuló tagjait (Kunjufu 1998; Tyson et al. 2005; Fryer 2006; Fryer–Torelli 2010; Neal Barnett et al. 2010), de más tanulmányok nem mutattak ki ilyen jelenséget (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Michelsons 1990; Harpalani–Spencer 2008). Az iskolaellenes kultúrával foglalkozó kutatások többségükben Amerikára korlátozódtak, holott a kérdés más kisebbségi csoportokra nézve is felmerülhet. Például Stark és munkatársai (2017) a bevándorlók iskolaellenes kultúráját vizsgálták Németországban.

Az amerikai fekete-fehér teljesítménykülönbséget párhuzamba lehet állítani a magyarországi roma-nem roma iskolai egyenlőtlenségekkel. A hazai roma tanulók jóval gyengébb iskolai teljesítménye a többségi társaikhoz képest hasonlóan mélyről fakadó probléma, mint az afroamerikai diákok hátrányos helyzete az Amerikai Egyesült Államokban. Így tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy az afroamerikaiakra jellemzőnek vélt iskolaellenes szemlélet megjelenik-e, és amennyiben igen, milyen mértékben játszik szerepet a magyarországi romák leszakadásában. Pontosabban, tanulmányunk fő célja annak vizsgálata, hogy a hazai roma tanulók körében megfigyelhető-e az a folyamat, miszerint a diákok jegyátlagainak növekedésével párhuzamosan csökken népszerűségük a saját etnikai csoportjukban.

2 2014. július 21., Washington, Walker Jones Education Campus.

Kutatásunk azért fontos, mert az eddigi magyarországi felmérések csak keresztmetszeti adatokon vizsgálták a népszerűség és a jegyek kapcsolatát az etnicitás tükrében (Hajdu et al. 2015, 2017), vagy ezt a jelenséget más irányból közelítették meg (Kisfalusi 2018). Ezzel szemben a mi elemzésünk az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport „*Verseny és negatív hálózatok*” címen futó, két tanévet átölelő, félévenként ismétlődő longitudinális vizsgálatának adatait használta, amelynek segítségével lehetővé vált – a panel jellegén túl – a kapcsolatháló elemzése is. A kapcsolathálózatra vonatkozó kérdések lehetővé teszik, hogy a népszerűséget a társak értékelésén keresztül tudjuk mérni, így nem a tanulók saját magukról alkotott véleményének vizsgálatára szorítkozunk. A longitudinális adatok segítségével pedig tudunk kontrollálni az időben állandó változókra. Elemzésünkben így longitudinális adatelemzéssel, fix- és véletlenhatás-modellekkel becsüljük meg a népszerűség és a teljesítmény kapcsolatát.

Eredményeink azt mutatják, hogy a népszerűség és a teljesítmény között pozitív kapcsolat van, továbbá, hogy ez a kapcsolat fennáll a roma tanulók körében is, azaz a roma tanulók körében a pozitív iskolai teljesítmény nem jár együtt népszerűségvesztéssel. Ez az eredmény alátámasztja azokat a korábbi nemzetközi empirikus kutatásokat, amelyek nem találtak iskolai ellenkultúrát a kisebbségi csoporton belül, és cáfolják, hogy a magas iskolai teljesítmény elérése demotiválná a kisebbségi csoport tagjait (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Michelsons 1990; Harpalani–Spencer 2008). Kutatásunk alapján azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a romák körében a jó iskolai teljesítmény szignifikánsan alacsonyabb mértékben járul hozzá a népszerűséghez, mint a nem romák körében. Vagyis összefoglalva: eredményeink azt mutatják, hogy habár a kisebbségi csoport tagjai is motiválják egymást a jó teljesítményre, a többségi társadalom tagjai azonban még ennél is magasabb motiváló erővel bírnak. Ez a különbség a két csoport között azért fontos, mert az alacsonyabb motiváltság is hozzájárulhat az etnikai különbségek elmélyüléséhez.

Problémafelvetés

Az iskolaellenes kultúra szerepe az etnikai egyenlőtlenségek terén

Az iskolaellenes kultúrával foglalkozó elméletek az Amerikai Egyesült Államokból indultak. Egyik legfontosabb közülük az úgynevezett „*Acting White*” elmélet (amit úgy fordíthatunk, hogy „fehéreként való viselkedés”), amely a teljesítmény és a népszerűség kapcsolatában megnyilvánuló etnikai különbségeket hangsúlyozza. Több lényeges tényező mellett ez az elmélet is hozzájárul az etnikai különbségek megértéséhez. Eszerint az afroamerikai tanulók „elárulják” a saját közösségüket, a saját kultúrájukat, ha a fehér tanulókhöz hasonlóan jó jegyeket szereznek, vagyis tanulmányi sikereket érnek el.

Nincsen egységes konszenzus az iskolaellenes kultúra fogalmának pontos meghatározását illetően. A kutatók sokféleképpen definiálják, különböző perspektívából közelítenek a kérdéskörhöz. A szociológia mellett olyan tudományterületek orientáló-

tak a jelenség vizsgálata felé, mint például a kulturális antropológia, az etnográfia, a közgazdaságtan vagy a pszichológia (Ogbu 1978; Fordham–Ogbu 1986; Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Tyson–William 2005; Neal–Barnett 2001; Fryer–Torelli 2010; Madyum et al. 2010). Ogbu (1978) és Fordham (1986) a többségi társadalom kultúrájával szembeni kisebbségi kultúra sajátosságaira vezetik vissza az iskolai ellenkultúra megjelenését. Ezzel szemben Tyson és William (2005) szerint az iskolaellenes kultúra nem kizárólag az afroamerikaiak kultúrájából ered, hanem bizonyos feltételek fennállása során jelenik csak meg az iskolákban. Ezen tényezők kapcsán azt emelik ki, hogy az afroamerikaikkal szembeni kritikáknak (1) etnikai színezetűeknek kell lenniük és (2) az alacsony teljesítményre kell vonatkozniuk, nem pedig az eltérő öltözködésből és nyelvhasználatból kell következniük. Neal Barnett (2001) ugyanakkor úgy véli, az iskolai ellenkultúra akkor jelenik meg, amikor az afroamerikaiak ismerete, viselkedése és beszéde kívül esik a többségi kultúra rendszerén. Ezeket az attitűdöket azonban sok esetben ítélik el más afroamerikaiak, és negatív kijelentésekkel illetik. Fryer és Torelli (2010) szerint akkor beszélünk erről a jelenségről, ha a különböző etnikai kapcsolatokban szignifikáns eltérés mutatkozik népszerűség és tanulmányi átlag között. A definíciók alapján szembetűnő, hogy lényegében ugyanazt a jelenséget fogalmazzák meg a szerzők, csak éppen más szemszögből megközelítve. Tanulmányunkban a Fryerék (2010) által meghatározott megközelítéssel dolgozunk tovább.

Ellentmondásos vélemények születtek annak kapcsán, hogy az iskolai ellenkultúra jelensége valóban növeli-e az iskolai egyenlőtlenségeket. Több kutató szerint is a jó teljesítmény esetén fennálló népszerűségcsökkenés hátráltatni tudja a kisebbségi csoport tagjainak a kitörését (Ogbu 1978; Fordham–Ogbu 1986; Kunjufu 1998; Neal Barnett et al. 2010); vannak, akik más tényezőkre vezetik vissza ezen egyenlőtlenségeket (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Michelsons 1990; Harpalani–Spencer 2008), továbbá akadnak olyan szerzők is, akik úgy vélik, hogy önmagában az iskolai teljesítményben megfigyelhető etnikai színezetű különbségek nem elegendő bizonyítékai az iskolai ellenkultúra kialakulásának (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Carter 2005; Harpalani–Spencer 2008). Először azokat az elméleteket foglaljuk össze, melyek szerint megfigyelhető az iskolai ellenkultúra, aztán bemutatjuk részletesebben ennek a kritikáját.

Az iskolai ellenkultúra szellemi atyjaiaként emlegetett Fordham és Ogbu (1986) az afroamerikai diákok alacsony teljesítményét azzal magyarázzák, hogy azok félnek a népszerűségük elvesztésétől vagy annak csökkenésétől. Elméletük szerint az afroamerikai tanulók többsége kételkedik saját teljesítményében, mert úgy vélik, hogy a kiemelkedő tanulmányi eredmény csak a fehér diákok kiváltsága lehet. Ennek megfelelően elítélik azokat a kisebbségi társaikat, akiknek ilyen irányú törekvéseik vannak. A kisebbségi diákok úgy vélik, hogy a fehér tanulók nem ismerik el az eredményes fekete diákok teljesítményét. Más szóval, Fordham és Ogbu véleménye szerint a probléma a feketék kulturális attitűdjeiben gyökerezik. Úgy érvelnek továbbá, hogy a feketék nem tartják fontosnak az oktatást a boldogulásuk szempontjából. Kunjufu (1998)

egyért Fordham és Ogbu megközelítésével abban az esetben, amikor azt mutatják be, hogy az afroamerikaiakat a társaik kényszerítik arra, hogy válasszanak az iskolai népszerűség és a jó tanulmányi eredmény között. Neal Barnett és munkatársai (2010) eredményei szerint nagyon fiatalon, már serdülőkorban megjelenik az afroamerikaiak körében ez a fajta iskolai ellenkultúra.

Azonban Fordham és Ogbu (1986) műve gyakran megosztotta a kutatókat, és sokan nem értettek egyet az érvelésükkel. Vannak, akik úgy gondolják, hogy az afroamerikaiak semmivel sem tesznek kevesebb erőfeszítést az oktatási sikerek eléréséhez, mint a többségi társadalom tagjai (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998), továbbá számos kutató a tanulmányi eredményekben megnyilvánuló etnikai egyenlőtlenségek fő okának nem az eltérő iskolai attitűdöt tartja. Ők fontosabbnak találják a családi háttérrel (Harpalani–Spencer 2008) vagy más strukturális tényezőket (Ainsworth–Darnell–Downey 1998), például a szocializációs különbségeket, a munkanélküliséget vagy a kulturális tőke hiányát. Ezek a szerzők gyakran kritizálták az iskolai ellenkultúra elméletét azzal, hogy az iskolai attitűdök hangsúlyozása eltereli a figyelmet az annál sokkal fontosabb strukturális tényezőkről. Ennek megfelelően a cikkben nagy hangsúlyt fektetünk a társadalmi és gazdasági háttérváltozók kiszűrésére.

Korábbi empirikus eredmények

Nemzetközi kutatások eredményei

A teljesítmény és a népszerűség kapcsolatában fellelhető etnikai különbségek terén elentmondó eredmények láttak napvilágot. A korábbi kutatások között voltak olyanok, amelyek találtak etnikai különbségeket a teljesítmény és a népszerűség kapcsolatában (Neal Barnett 2001; Tyson et al. 2005; Fryer 2006; Fryer–Torelli 2010), azonban néhány kutatás nem talált ilyeneket (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Bergin–Cooks 2002; Shon 2011).

Az ellentmondásos eredmények sokszor annak tudhatók be, hogy eltérő módszerrel kutatták a jelenséget. A kezdeti kutatásokra a keresztmetszeti adatok voltak jellemzők, míg napjainkban inkább longitudinális adatok felhasználásával vizsgálják ezt a jelenséget. A longitudinális kutatások előnye, hogy jobban kiszűrjük a szelekciós hatásokat, például jobban elkülöníthető, hogy egy jól tanuló roma gyerek eleve nem népszerű, vagy azért lesz kevésbé népszerű, mert elkezd jól tanulni. A longitudinális elemzések kisebb hányada az iskolai ellenkultúra létezését támasztotta alá (Fryer–Torelli 2010; Fuller–Rowell–Doan 2010), azonban a nagyobb hányada nem támasztotta alá ezt az elméletet (Harris–Robinson 2007; Wildhagen 2011; Stark et al. 2017).

Továbbá különbségek mutatkoznak abban is, hogy hogyan mérik a népszerűséget. Kezdetben jellemzően önbevallás alapján mérték (Fordham–Ogbu 1986; Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998), ez a módszer azonban megtévesztő

eredményt mutathat, hiszen nem feltétlenül él a tanulóiban reális, objektív kép önmagukról e tekintetben, és a kérdésre adott válaszuk nagymértékben torzíthat. Napjainkban már jellemzően szociometriai módszereket használnak (Farkas et al. 2002; Fryer–Torelli 2010; Fuller–Rowell–Doan 2010; Diamond–Huguley 2014; Lee et al. 2014; Stark et al. 2017). A szociometriai módszerek a népszerűséget általában a társak jelölései alapján vizsgálják, melynek során a válaszadókat megkérlik, hogy értékeljék egymás népszerűségét. A két népszerűséget mérő módszer között az eredményekben is eltérés mutatkozik. Az önbevallás módszerét használva megjelentek olyan kutatások, amelyek alátámasztották az iskolai ellenkultúra hipotézisét (Fordham–Ogbu 1986), de születtek olyan kutatások is ezzel a módszerrel, amelyek nem találtak ilyen összefüggést (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998). Ezzel szemben a népszerűség szociometriai vizsgálata során jellemzően pozitív eredmények születtek (Farkas et al. 2002; Fryer–Torelli 2010; Fuller–Rowell–Doan 2010), de voltak olyan kutatások is, amelyek nem találtak etnikai különbségeket a teljesítmény és a népszerűség között (Diamond–Huguley 2014; Lee et al. 2014; Stark et al. 2017). Végezetül az eltérő eredményeket okozhatja az is, hogy különböző kisebbségi csoportokat vizsgáltak. Az elmélet kapcsán jellemzően az afrikaiamerikai helyzetét elemezték az Egyesült Államokban (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Neal Barnett 2001; Bergin–Cooks 2002; Fryer–Torelli 2010), de vizsgáltak szómáliai bevándorlókat (Lee et al. 2014), valamint szintén bevándorlókat Spanyolországban (Harry et al. 2008; Prats et al. 2017) és Németországban (Stark et al. 2017), továbbá Norvégiában (Fandrem et al. 2009) és Finnországban is (Strohmeier et al. 2011).

Magyar kontextus

Az afroamerikaiak helyzetét párhuzamba lehet állítani a hazai romákéval, hiszen mindkettő olyan jelentős kisebbséghez tartozik, amelyet hasonlóan hátrányos helyzet jellemez. Magyarországon az etnikai különbségek megragadhatók az élet számos területén: a romák hátrányokkal szembesülnek a munkaerőpiacon (Havas–Kemény 1995; Kertesi–Kézdi 2011a), az életkörülményeiket illetően (Kemény 2004; Kertesi–Kézdi 2012; Hajdú et al. 2014), az egészségügyi állapotuk alapján (Kertesi–Kézdi 2012; Koltai 2013), és megközelítőleg 10 évvel kevesebbet is élnek a többségi társadalom tagjaihoz képest (Koltai 2013). Ezt a helyzetet tovább rontja, hogy a többségi társadalom erős előítéleteket táplál a cigánysággal szemben (Csepeli et al. 1998).

A romák hátrányos helyzete jellemzően az életút korai szakaszában kialakul, és az oktatási rendszerben tovább erősödik. Közel 80%-uk nem tanul tovább az általános iskola elvégzése után. A továbbtanulók többsége szakmunkás végzettséget szerez, azonban érettségit már csak 4%-nak, míg felsőfokú diplomát csupán 1%-nak sikerül abszolválni (Koltai 2013).

A romák alacsony iskolai végzettségének számos oka van. Először is az oktatásban való lemaradásuk nagyrészt visszavezethető a szülők alacsony társadalmi státuszára, mivel ez a probléma generációkat átívelő (Harsányi–Radó 1997; Kertesi–Kézdi 2012).

A roma szülők alacsony iskolázottsága miatt a roma gyerekek kevésbé tudnak hozzáférti a megfelelő erőforrásokhoz és eszközökhöz, amelyek a tanulásukat elősegítenék (Koltai 2013), továbbá nem alakítanak ki megfelelő nyelvi kompetenciákat az iskola elkezdése előtt, ami alacsony iskolaérettségi fokkal párosul (Harsányi–Radó 1997; Radó 2001). Lemaradásukat megerősítette az etnikai szegregáció is. A rendszerváltást követő időszakban a szabad iskolaválasztás lehetőségének megjelenésével párhuzamosan olyan oktatási rendszer alakult ki, amely teret adott a szegregációnak (Harsányi–Radó 1997; Kertesi–Kézdi 2005), ami pedig csak még inkább felerősítette a már amúgy is jelentős etnikai egyenlőtlenségeket. Végezetül ki kell emelni, hogy az etnikai kisebbségek oktatása rosszabb körülmények között történik. Az egyenlőtlenségek kialakulásában fontos szerepet játszik a pedagógusok munkájának és képzettségének a színvonala is. Havas és Liskó (2005) eredményei azt bizonyítják, hogy a képesítés nélküli tanárok aránya nagyobb a főként roma tanulókat tanító iskolákban. A fentebb említett számos ok között felmerül, hogy az Amerikai Egyesült Államokban népszerű iskolai ellenkultúrával foglalkozó elmélet nem lehet-e magyarázó tényezője az etnikai különbség elmélyülésének.

Korábbi nemzetközi kutatások megállapították, hogy a diákok kevesebb barátal rendelkeznek és több ellenszenvben részesülnek az eltérő etnikai csoportokon belül, mint az azonos etnikumúak (Jackson 2014). Az etnikai csoportok közötti kapcsolatok formálódásáról azonban viszonylag keveset lehet tudni Magyarországon. Lőrincz (2016) kutatása bizonyította, hogy a roma diákok a roma társaikat, míg a nem romák a nem roma társaikat tartják vonzónak, mások pedig megállapították, hogy alacsony az inter-etnikus baráti kapcsolatok száma, és hogy gyakran elutasítják a nem romák a roma társaikat (Boda–Néray 2015). Továbbá Grow és társai (2016) azt is kimutatták, hogy a roma diákokat a nem romákhoz képest kevésbé jelölték okosnak mind a nem roma, mind a roma osztálytársaik. Ugyanakkor a romák a romákat gyakrabban tartották vonzónak és barátnak az osztályban, de ezek az összefüggések nem voltak szignifikánsak.

Hazánkban azonban kevés kutatás fókuszált az iskolai ellenkultúra jelenségére, a teljesítmény és a népszerűség kapcsolatában fellelhető etnikai különbségeket eddig Hajdú és munkatársai (2015, 2017) vizsgálták. Ők a kutatásukban nem erősítették meg, hogy Magyarországon a romák körében létezne iskolai ellenkultúra. Kutatásuk azonban keresztmetszeti adatok segítségével vizsgálta a kérdéskört, így a szelekciós hatást nem tudták kiszűrni. Valamint – a baráti viszonyokon túl – kitértek az ellenséges kapcsolatok elemzésére is, azonban ezeket úgy vizsgálták, hogy megkérték a válaszadókat, sorolják fel öt legjobb férfi, majd öt legjobb női barátjukat és öt ellenségüket is, nemi megkülönböztetés nélkül. Ez a módszer azonban nem teszi lehetővé a teljes kapcsolatháló feltérképezését, csak a legfontosabb barátokét, ami épp a gyenge kötések megismerését nem teszi lehetővé, holott számtalan kutatás felhívta a figyelmet az ilyen kötések fontosságára (Granovetter 1973). További jelentős kutatás e témában Kisfalusié (2018), aki az osztályban már meglévő teljes kapcsolathálókat tanulmányozta. Azonban nem a népszerűség és a teljesítmény kapcsolatában fellel-

tő etnikai különbségeket vizsgálta, hanem azt, hogy a tanulók jobban piszkálják-e a jól tanuló diákokat. Az elemzés eredménye azt mutatta, hogy a roma diákok nem büntetik jól teljesítő roma társaikat, így ez a kutatás se erősítette meg az iskolai ellenkultúra jelenségét a hazai kisebbség körében. A mi kutatásunk ezeken az eredményeken túllép, és keresztmetszeti adatok helyett longitudinális adatokat használ.

A korábbi hazai kutatások alapján azt a hipotézist állíthatjuk fel, hogy Magyarországon a romák körében nincsen iskolai ellenkultúra. Más szóval, a romák nem veszítenek népszerűségükből a többi roma körében, ha jól tanulnak (Hajdu et al. 2015, 2017; Kisfalusi 2018). Ez a hipotézis ugyancsak megegyezik néhány nemzetközi kutatásával (Cook–Ludwig 1997; Ainsworth–Darnell–Downey 1998; Bergin–Cooks 2002; Stark et al. 2017).

Adatok és változók

Kutatásunkban az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport szervezésében zajló „*Verseny és negatív hálózatok*” címen futó longitudinális vizsgálat eredményeit használtuk fel. A kutatás fő fókusza a negatív társas kapcsolatok feltérképezése és azok dinamikájának megismerése volt az általános iskolákban. A paneladatok felvétele két éven keresztül minden félévben megismétlődött. Az első adatfelvétel 2013 szeptemberében zajlott le az 5. osztályos tanulók körében, a 2015 májusában végzett kutatás pedig szintén ugyanezen diákok eredményeit tartalmazza.

A vizsgálat első hullámában 35 iskola 61 osztálya vett részt. A negyedik hullámra azonban – az iskolák lemorzsolódása és az osztályösszevonások következtében – már csak 47 osztály maradt a mintában. Az intézmények mintavételi kiválasztását szigorú feltételek határozták meg, ám időbeli és anyagi korlátok miatt az adatfelvétel budapesti és Budapest környéki iskolákra szorítkozott. Az iskolák településtípus szerinti megoszlása kiegyenlített a mintában: nagyobb harmaduk kistépelüléseken lévő, harmaduk városi intézmény, közel harmaduk pedig budapesti iskola volt. Így került a mintába hat darab budapesti, tíz darab Pest megyei, három darab Fejér megyei, tizenöt darab Nógrád megyei és egy darab Komárom-Esztergom megyei intézmény. Fontos mintába kerülési szempont volt, hogy az egyes iskolákban minimum 10%-os legyen a halmozottan hátrányos helyzetűek aránya. Továbbá kikötésként szerepelt, hogy az iskolák jól szóródjanak a romák arányának tekintetében. Ezek alapján húsz-húsz olyan osztály került a mintába, ahol 40% feletti, illetve 20% alatti volt a romák aránya, valamint huszonegy olyan osztály, melyben az arány 21% és 41% között oszlott meg.

A kérdőíveket tabletek segítségével kértük le. A diákok iskolai környezetben, kutatói felügyelet mellett válaszolták meg a kérdéseket. Az újfajta technikának számos előnyét könyvelhetjük el. Mindamellett, hogy a tanulók sokkal szívesebben használják ezt az eszközt és jobban le is köti a figyelmüket, a későbbi rögzítési hibák is elkerülhetők, hiszen a program maga végzi el a kódolást. A hátrányok között szerepel azonban, hogy a gépek (ritkán) lefagyhatnak, illetve, hogy kezelésük problémát

okozhat a diákoknak. Azonban a tapasztalatok azt mutatják, hogy a fiatalok élvezettel válaszoltak a kérdésekre, azokat jól átgondoltan, figyelmesen válaszolták meg, a tabletek használata pedig nem okozott gondot nekik. A kérdőívek kitöltése 35-40 percet vett igénybe, ami nem volt megterhelő számukra.

A kérdőívek kitöltésénél természetesen figyelembe vettük a diákok személyiségi jogainak védelmét. Csak azok a diákok vehettek részt a kutatásban, akiknek a szülei vagy gondviselői előzetesen beleegyeztek, és nyilatkozat formájában aláírásukkal hozzájárultak a kutatásban való részvételhez. A beleegyző nyilatkozatokat minden hullámban a lekérdezés előtt bekértük a szülőktől. Azok a diákok, akiknek a szülei nem engedélyezték a lekérdezést, vagy akik nem hozták vissza a kérdés napjáig a nyilatkozatot, nem tölthették ki a kérdőívet. Arányuk az első hullámban 12%, a második hullámban 7%, a harmadik hullámban 3%, a negyedik hullámban pedig 2,5%.

A kérdőív több típusú kérdésblokkot is tartalmaz, melyek épp a longitudinális vizsgálatok lehetőségének meghagyásával csak minimális változtatásokon mentek keresztül az évek folyamán. Egy részük véleménykérdésekből, különféle demográfiai mutatók, valamint versengéssel kapcsolatos attitűdöket feltérképező kérdésekből tevődik össze, nagyobb részük pedig az osztályon belüli pozitív és negatív hálózati kapcsolatok feltérképezésére koncentrál. A diákok megkérdezése mellett az osztályfőnökök véleményét is figyelembe vettük. A tanári kérdőívben a kérdések hasonlóak a diákok kérdőívében szereplőkhöz, csak épp osztályfőnöki szemszögből vizsgálják az osztályközösségen belüli viszonyokat. Kutatásunkban egyaránt foglalkoztunk a diákkérdőívekkel és a tanári kérdőívekkel, és most az első négy hullámból származó adatok összehasonlítására vállalkozunk. Az adatfelvétel teljes nagysága 1313 fő. Azon tanulók, akik egyik hullámban sem adtak választ az identitás kérdésére, kiestek a mintából (119 diák), valamint azok is, akiknél nem állt rendelkezésünkre semmilyen népszerűségváltozó egyetlen hullámban sem (11 fő). A mintát csökkentette továbbá azon diákok kiesése is, akiknél nem volt legalább két hullámból jegy (102 fő), így az általunk vizsgált adathalmaz 1081 főt tartalmaz.

Függő változó

Tanulmányunkban a népszerűséget tekintettük függő változónak. A népszerűség típusok közül a szociometriai népszerűség definícióját használtuk, amelyet a diákok baráti kapcsolathálójának segítségével definiáltunk. Ennél a mátrixkérdésnél a diákoknak egymáshoz fűződő kapcsolatukat kellett értékelniük egy 0-tól 5-ig terjedő skálán. Ezt kértük tőlük: *„Kérjük, mondd meg, hogy mennyire kedveled vagy nem kedveled az egyes osztálytársaidat. Jelöld -2-vel, ha semmiképp nem barátoknál vele, -1-gyel, ha nem kedveled, 0-val, ha közömbös számodra, 1-gyel, ha kedveled, vagy 2-vel, ha jó barátodnak tartod. Minden sorban karikázd be a megfelelő számot”*. Annak érdekében, hogy csak az igazán intenzív baráti kötéseket vizsgáljuk meg, csupán a „jó barátom” jelöléseket vettük figyelembe, amit korábbi szakirodalmak is alátámasztottak (Clifford 1963; Gottman–Gonso–Rasmussen 1975; Kuhlen–Lee 1943; Mandácskó–Panyik

2014; Pethes 2015). Ugyanezen logika alapján a másik oldalon is csak a legellenszenvesebb jelölést: „*semmiképpen nem barátoknék veled*”. Ezen két jelölés figyelembevételével képeztünk népszerűség-változót. Minden egyénre összesítettük az osztály többi tagjától bejövő jelölések számát. A pozitív jelölésre adott értékből kivontuk a negatív változóra adott számot, továbbá standardizáltuk ezt a népszerűségértéket úgy, hogy minden egyes értéket elosztottunk az adott egyén osztályában kérdőívet kitöltők létszámával. Erre azért volt szükség, hogy az egyes egyének és osztályok, valamint a hullámok összehasonlíthatók legyenek.

Ezt követően különbséget tettünk aközött, hogy a jelölés roma diáktól, illetve nem roma diáktól érkezett, és létrehoztunk két újabb népszerűség-változót az iskolai ellenkultúra pontosabb megvizsgálására. Az egyik változó azt mérte, hogy a romák hogyan ítélik meg az adott tanulót, míg a másik azt vizsgálta, hogy a nem romák miképpen vélekednek arról a tanulóról. Ugyancsak ezeknél a változóknál a romák és a nem romák számával standardizáltuk az értéket az összehasonlíthatóság érdekében, ezt követően pedig létrehoztunk egy további változót, hogy az adott egyént a saját csoportja hogyan ítélte meg. Azaz ez a változó a roma identitással bíró egyéneknél a romák körében mért népszerűséget takarja, amíg a nem roma identitásúaknál a többi nem roma körében mért népszerűséget méri.

Főbb magyarázó változók

Tanulmányunkban két fő magyarázó változóval foglalkoztunk: az egyik a roma etnikai hovatartozás, a másik pedig a teljesítmény. Az etnikai hovatartozást többféle képpen is lehet definiálni. Lehet önbevallással, és úgy is, ahogyan a környezet határozza meg az egyént (Havas–Kemény 1995; Ladányi–Szelényi 1997; Kertesi–Kézdi 1998; Kemény 2004). Vizsgálódásaink során az önbevallás alapján definiált romákat tekintettük a csoportba tartozóknak. A diákok négy válaszlehetőség közül dönthettek a „*Te melyik csoportba tartozónak érzed magad?*” kérdésnél. Az első lehetőség a csak romaként való identifikáció, a második csak magyarként, a harmadik romaként és magyarként is, míg a negyedik lehetőség egy egyéb opció volt. A romák meghatározásánál azokat a diákokat vettük figyelembe, akik vagy csak romának tartották magukat, vagy romának és magyarnak is egyszerre. Míg a nem romák definiálásánál a magukat magyarként meghatározókat, illetve a magukat egyéb kategóriába sorolókat vettük figyelembe. Az etnikai identitás jellemzően nem időben állandó jelenség (Simonovist–Kézdi 2014), így mi sem tekintettük annak. Minden hullámban újra vizsgáltuk, hogy mi a válaszadó etnikai identitása, így előfordulhatott, hogy az egyik hullámban romának tartotta magát, de a következőben már nem.

A teljesítmény mérésének ugyancsak két megközelítése van; vizsgálhatjuk ezt a jelenséget a kompetenciaeredményekkel vagy a jegyekkel. Mi a diákok jegyei alapján vizsgáltuk a teljesítményt, mivel egymás jegyeivel az osztályközösségek tagjai jobban tisztában vannak, mint egymás kompetenciaeredményeivel. Számunkra pedig pont az volt a kérdés, hogyan észlelik egymás teljesítményét, és nem az, hogy milyen is

igazából a társak teljesítménye objektíven mérve.

A diákok jegyeit nem a kérdőívben kérdeztük, hanem utólag az osztályfőnökök segítségével gyűjtöttük be a naplóból. A jegyátlag létrehozásakor a magatartás- és szorgalomjegyeket nem vettük figyelembe azok torzító hatása miatt. A szorgalomjegy erősen korrelál a többi jeggyel, a magatartásjegy pedig nem a teljesítmény dimenzióját ragadja meg. Az elemzésben használt jegy változót az érettségi tantárgyakra (matematika, magyar irodalom, magyar nyelvtan, történelem és idegen nyelv) kapott jegyek átlagaként határoztuk meg.

Kontrollváltozók

A fő magyarázó változóink mellett más független változókat is bevontunk az elemzésbe. Kontrolláltunk a korra, a nemre, a településre, az anyagi helyzetre, az alkohol- és dohányfogyasztásra és a halmozottan hátrányos helyzetre, valamint a család összetételére. A településnél a „*Melyik városban/faluban laksz?*” kérdéssel dolgoztunk. Három kategóriát alkottunk meg: 1–főváros, 2–város, 3–község. Jövedelmet mérő változó hiányában az anyagi javakkal való ellátottságot vettünk figyelembe. Az anyagi dimenzióra alkotott indexváltozót az elektronikai, technikai tárgyakkal és művészeti értékekkel való ellátottsággal mértük,³ amely változót standardizáltuk. Az alkohol változó kialakításakor a következő kérdést tettük fel: „*Vannak fiatalok, akik már kipróbálták az alkoholt. Te fogyasztasz alkoholt?*” A diákok négy válaszlehetőség közül választhattak: (1) Nem, soha; (2) Nem, de már kipróbáltam; (3) Igen, de csak néha; (4) Igen, hetente legalább egyszer. Ezen négy kategóriát mi összevontuk kettővé: *igen* lett a 3-as és 4-es kategóriából, és *nem* lett az 1-es és 2-es kategóriából. A dohányzási szokásokat mérő kérdés is hasonlóan nézett ki: „*Vannak fiatalok, akik már kipróbálták a cigarettát. Te szoktál dohányozni?*” A válaszlehetőségek is nagyon hasonlóak voltak: (1) Nem, soha; (2) Nem, de már kipróbáltam; (3) Igen, de csak társaságban; (4) Igen, hetente legalább egyszer. Szintén kétértékű változót hoztunk létre: 0–Nem (az 1-es és 2-es kategória összevonásával), 1–Igen (a 3-as és a 4-es kategória összevonásával). További független változónk volt a halmozottan hátrányos helyzet, amelyet a naplóból másoltunk át. Így ez a változó nem a tanár vagy a diákok szubjektív megítélésén alapult, hanem a törvényi szabályozásnak megfelelően lett megállapítva. A család összetételénél azt vizsgáltuk meg, hogy milyen családban él az adott diák. A kérdés a következő volt: „*Kikkel laksz együtt egy lakásban?*” A kérdésre adott válaszokat két kategóriássá kódoltuk, ahol az 1 jelentette, hogy mindkét édeszülövel egy háztartásban él, és 0, ha nevelőszülővel vagy csak egy szülővel lakik együtt. Az összevonásra az alacsony elemszám miatt volt szükség. Az elemzés során használt változók leíró statisztikái a függelékben bővebben megtalálhatók.

3 Íróasztal; saját szoba; nyugodt környezet, ahol lehet tanulni; saját számítógép, laptop; oktatási célú számítógépes programok (pl.: Excel, Word); internet-hozzáférés; szépirodalom (pl. Móra Ferenc, Fekete István); verseskötetek; műalkotások (pl. festmények); könyvek, amik segítik az iskolai felkészüléset; lexikonok; szótár; mosogatógép; DVD-lejátszó; MP3/MP4 lejátszó; digitális kamera; saját okostelefon, tablet; klímaberendezés; játékkonzol (pl. Play Station, Xbox, Nintendo Wii).

Módszertan

Az elemzésben fix- és véletlenhatás-módszereket használunk. A modellt Wooldridge (2015) könyve részletesen mutatja be, amennyiben máshogy nem jelezzük, ez alapján dolgozunk. A lineáris regresszió becslése során a nem megfigyelt változók torzított eredményekhez vezethetnek. Ezeknek a nem megfigyelt változóknak a kezelésére ad lehetőséget a longitudinális adatok elemzése, azon belül pedig az itt alkalmazott fix és véletlen hatások modellje. Ez a módszer lényegében a lineáris regresszió módszerének a panel adatbázison alkalmazható változata. A fix és véletlen hatás modelljei tartalmazzák a lineáris regresszió módszerének eredményeit, azonban képesek további információt is nyújtani az elemzéshez azáltal, hogy különbséget tudnak tenni periodikus és keresztmetszeti adat között, szemben a lineáris regresszió egyetlen változatlan időpontjával.

A longitudinális adatok vizsgálata során minden egyes időszakban ugyanazoktól a megfigyelt egységektől, egyénektől gyűjtünk be adatokat, mely designnak számos előnye van. Segítségével kimutatható az egyes döntések, reakciók, viselkedések változásának következménye, és feltérképezhető a megfigyelt egyének jellemzőinek időbeli változásai. A paneladat adottságai lehetővé teszik a keresztmetszeti egységek időben állandó, nem megfigyelhető paramétereire való kontrollálást, így egy lépéssel közelebb kerülhetünk az oksági következtetésekhez.

Jelölje Y_{it} az i egyén t hullámban mért népszerűségének mértékét. Valamint jelölje X_{it} az i egyén t hullámban mért időben változó tulajdonságainak a mátrixát (például etnicitást vagy anyagi helyzetet), Z_i pedig jelölje a nem megfigyelt időben állandó tulajdonságok mátrixát (például személyiségjegyek). Ez alapján a longitudinális adatokra a következő regressziós egyenlet írható fel:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \times X_{it} + \beta_2 \times Z_i + \varepsilon_{it}$$

ahol jelölje β_0 a konstanst, β_1 az időben változó változók együtthatójának a mátrixát, β_2 az időben állandó változók együtthatójának a mátrixát és az ε_{it} a hibátagot.

A fix hatás modellje akkor alkalmazható egy elemzésben, ha $\text{cov}(Z_i, X_{it}) \neq 0$, vagyis a Z_i nem megfigyelt időben állandó változók korrelálnak valamelyik X_{it} időben változó magyarázó változóval. Amennyiben ez a feltétel teljesül, a modellbe nem kell beléptetni a Z_i változókat kontrollváltozókként, mert a modell anélkül is kiszűri a hatásukat. Ennek a modellnek az az előnye, hogy képes kontrollálni az összes időben állandó változóra, akkor is, ha azok nem megfigyeltek vagy nem is megfigyelhetők.

Ezzel szemben a véletlenhatás-modell azt feltételezi, hogy $\text{cov}(Z_i, X_{it}) = 0$, más szóval a Z_i változó nem korrelál semelyik X_{it} változóval sem, így ennél a modellnél az időben állandó és nem állandó változók is belépnek a modellbe. A véletlenhatás-modell kisebb standard hibát eredményez, mint a fixhatás-modell, amennyiben a fentebb említett feltétel fennáll. Abban az esetben, ha nem áll fenn a korábban említett feltétel, a véletlen hatás modellje torzítást eredményez, és nem vehető figyelembe az elemzés során.

A fix- és véletlenhatás-modell megfelelő kiválasztása kulcsfontosságú kérdés az elemzés során. Vagyis annak megállapítása, hogy a Z_i nem megfigyelt időben állandó változók korrelálnak-e az X_{it} magyarázó változókkal vagy sem. Ennek eldöntéséhez a Hausman-tesztet használhatjuk. A teszt nullhipotézise az, hogy $\text{cov}(Z_i, X_{it})=0$, amelynek a teljesülésekor a véletlenhatás-modellt tartjuk meg. Ellenkező esetben viszont a fixhatás-modell eredményeit tekinthetjük torzítatlan becslésnek.

Eredmények

Az általános népszerűség modellezése

Először azt vizsgáltuk meg, hogy milyen tényezők befolyásolják a népszerűséget az egész osztályban. Ebben a modellben a népszerűség mérésénél nem különböztettük meg meg a romáktól és nem romáktól érkező baráti jelöléseket, hanem az összes baráti jelölést egységesen vizsgáltuk. Az 1. táblázat bemutatja először is a teljes osztályban mért népszerűség és az egyes változók közötti korrelációkat, majd a többváltozós lineáris regressziót, amelybe már az összes változó belép kontrollváltozóként, végül a fix- és a véletlenhatás-modelleket, amelyek figyelembe veszik az adatok longitudinális struktúráját. Az eredményeink (1. táblázat) azt mutatják, hogy a teljesítmény és a népszerűség között pozitív, szignifikáns kapcsolat található akkor is, ha kontrollálunk a stabil társadalmi háttérváltozókra a többváltozós lineáris regressziós modellben.

Végül megvizsgáltuk ugyanezt a kérdést longitudinális adatelemzéssel is, amely még a nem vizsgált időben állandó kontrollváltozók hatását is kiszűri. A Hausman-teszt alapján [$\chi^2(8) = 14,75$ és $\text{prob} > \chi^2 = 0,0642$] a két longitudinális adatelemzésre alkalmazott módszer közül a véletlenhatás-modellt kell megtartani, és nem a fixhatás-modellt. Ez a modell is megerősíti azt, hogy pozitív szignifikáns kapcsolat van a teljesítmény és a népszerűség között. Ez annyit jelent, hogy a jobban teljesítő diákok általában nagyobb eséllyel lesznek népszerűek társaik körében. Az eredményeink így azt mutatják, hogy a jól tanulókat nem közösítik ki, tehát nem jellemző az iskolaellenes hangulat.

Ezenkívül további szignifikáns kapcsolat figyelhető meg a diákok neme és népszerűsége között. Azt találtuk, hogy a fiúk népszerűsége magasabb a lányokénál, még akkor is, ha kontrollálunk a többi változóra. Fontos eredmény továbbá, hogy amíg a romák alacsonyabb népszerűségnek örvendenek az osztályban, addig ez az összefüggés már nem szignifikáns a többváltozós modellben. Vagyis a romák alacsonyabb népszerűsége nem az etnicitásuknak, hanem az amögött meghúzódó egyéb társadalmi okoknak tulajdonítható. Ezek az okok elfedhetik, hogy a romák és a nem romák népszerűsége nemi eltéréseket mutat, és a teljesítményük is heterogén, valamint a nem megfigyelt időben állandó változók tekintetében is különbözhetnek.

Végezetül az etnicitás és a teljesítmény interakciós tag bevonásával megvizsgáltuk, milyen etnikai különbségek mutatkoznak meg a teljesítmény-népszerűség kapcsolatában az egész osztályközösségen belül. Ez az interakciós tag is szignifikáns minden

modellben. Az eredmény azt mutatja, hogy a romáknál a jó teljesítményt magasabbra értékeli az osztályközösség, mint a nem romáknál, még a stabil demográfiai kontrollváltozók kiszűrése után is. Ez a jelenség ösztönözheti a romákat a magasabb teljesítmény elérésére, ami hosszú távon elősegítheti az egyenlőtlenségek csökkenését.

1. táblázat: Az általános népszerűség modellje a teljes mintára

NÉPSZERŰSÉG	Korreláció	Többváltozós lineáris regresszió	Fixhatás- modell	Véletlenhatás- modell
N	991	719	763	719
teljesítmény	0,067***	0,065***	0,063***	0,065***
kor	-0,028***	-0,001	-0,024***	-0,007
nem	0,014*	-0,019*	–	-0,019*
roma	-0,022**	-0,010	-0,004	-0,010
interakció (roma*teljesítmény)	0,009***	0,027**	0,025**	0,027**
halmozottan hátrányos helyzet	-0,001*	-0,002**	-0,002***	-0,002**
anyagi javakkal való ellátottság	0,003***	-0,00	-0,000	-0,000
dohányzási szokások	0,001	-0,030	0,004	-0,030
alkoholfogyasztás	-0,000	-0,001	-0,001	-0,001
a család összetétele	0,046***	-0,029***	–	0,029***
főváros	(R)	(R)	–	(R)
városban élnek	0,002	0,024*	–	0,024*
községben élnek	0,028**	0,030**	–	0,030**
konstans		0,013	0,240**	0,012

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

A saját etnikai csoporton belüli népszerűségek modellezése

A továbbiakban megnéztük, milyen tényezők befolyásolják a saját etnikumtól érkező megítélést és népszerűséget a teljesítménnyel összekapcsolva. Ebben a modellben a népszerűség változó minden diáknál a saját etnikai csoportjától érkező népszerűség indexét jelölte. Vagyis a saját csoportban elért népszerűség változó a roma válaszadónál azt takarta, hogy milyen baráti jelöléseket kapott az adott személy a többi romától. Valamint ez a változó a nem romáknál azt mutatta, hogy hogyan viszonyult hozzá a többi nem roma. Az egyes hullámok között változhatott az adott személy népszerűsége és etnicitása is.

A saját etnikai csoportban elért népszerűséget leíró modelleket a 2. táblázat szemlélteti. Eredményeink szerint a teljesítmény és a saját etnikai csoportban tapasztalt népszerűség között erős, pozitív kapcsolat található. Vagyis jellemzően a jó teljesítmény nem csak az egész osztályban mért népszerűséggel jár együtt (lásd 1. táblázat), de még a saját etnikai csoport is pozitívan értékeli azt (lásd 2. táblázat). Ez a kapcsolat megmarad akkor is, ha kiszűrjük a kontrollváltozók hatását a többváltozós regressziós modellben. És változatlanul erős marad, ha figyelembe vesszük a longitudinális dizájnt a véletlen hatás modelljében [a Hausman-teszt alapján ezt a modellt kell megtartani a fixhatás-moddellel szemben, mert a $\chi^2(8)=2,37$ és $\text{prob} > \chi^2=0,968$].

A teljesítmény mellett kulcsváltozó a roma etnicitást mérő változó is. Ez a modellben azt mutatja meg, hogy a romák hogyan ítélik meg a többi romát, szemben azzal, hogy a nem romák körében mennyire népszerű egy másik nem roma. Eredményeink azt mutatják, hogy ez a változó pozitív és szignifikáns, és még erősebb a hatás, ha kiszűrjük a kontrollváltozókat. Következésképpen, a romák körében magasabb a kohézió, mivel ők pozitívabban ítélik meg egymást, mint a nem romák.

2. táblázat: A saját csoport megítélése és a teljesítmény összefüggései

A saját etnikai csoport előítélete	Korreláció	Többváltozós lineáris regresszió	Fixhatás-modell	Véletlenhatás-modell
N	991	719	763	719
teljesítmény	0,043**	0,086***	0,083***	0,086***
kor	-0,016***	-0,004	-0,017**	-0,004
nem	0,001	-0,030***	–	-0,030***
roma	0,087***	0,310***	0,304***	0,310***
interakció (roma*teljesítmény)	0,034***	-0,046***	-0,045***	-0,046***
halmozottan hátrányos helyzet	-0,001	-0,002**	-0,002**	-0,002**
anyagi javakkal való ellátottság	0,001**	-0,001	-0,000	-0,001
dohányzási szokások	0,001	0,040	0,002	-0,040
alkoholfogyasztás	0,001	0,001	0,001	0,001
a család összetétele	0,044***	0,018*	–	0,018*
főváros	(R)	(R)	–	(R)
városban élnek	0,030**	0,037**	–	0,037**
községben élnek	0,047***	0,036**	–	0,036**
konstans	–	-0,083	0,092	-0,083

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Végezetül az etnicitás és a teljesítmény interakciós tag bevonásával megvizsgáltuk, milyen etnikai különbségek mutatkoznak meg a teljesítmény és a saját etnikumú társaktól származó baráti jelölések kapcsolatában. Az interakciós tag negatív és szignifikáns, ami azt mutatja, hogy a romák szignifikánsan kevésbé barátkoznak a jól teljesítő romákkal, mint a nem romák a jól teljesítő nem romákkal. Továbbá az interakciós hatás és a főhatás összevetéséből megállapítható, hogy a romák hogyan viszonyulnak a jól teljesítő roma társaikhoz. Azt látjuk, hogy a teljesítmény főhatása (0,09) és az interakciós tag összege (-0,05) így is pozitív marad (0,04). Ez azt jelenti, hogy a romák kevésbé érzékenyek roma osztálytársaik iskolai teljesítményére, mint a nem romák a nem romákéra. Megállapíthatjuk, hogy a romák nem utasítják el a barátkozást a rossz tanuló romákkal annyira, amennyire a nem romák utasítják el a barátkozást a rossz tanuló nem romákkal. Ez az eredmény empirikusan alátámasztja a hipotézisünket arról, hogy nincs iskolai ellenkultúra a romák körében, így nem csak a nem romák, de a romák is arra ösztönözhetik egymást, hogy jól tanuljanak.

Konklúzió

Tanulmányunkban a serdülők népszerűségének változását vizsgáltuk az iskolai jegyátlag változásának tükrében, különösen az iskolai ellenkultúra elméletére koncentráva. Az iskolai ellenkultúra elmélete az Amerikai Egyesült Államokban kidolgozott hipotézis, amely az afroamerikai kisebbség hátrányos tanulmányi helyzetét magyarázza meg új megközelítésben. A hipotézis alapján a kisebbségi csoportra jellemző iskolaellenes hangulat miatt a afroamerikai csoport tagjai negatívan viszonyulnak azokhoz a hasonlóan kisebbségi csoportba tartozó társaikhoz, akik elkezdnek jól tanulni, mert ezt a viselkedést úgy értékelik, mintha a társuk elkezdene „fehéreként” viselkedni (innen ered az „Acting White” kifejezés) (Ogbu 1978; Fordham–Ogbu 1986). Tanulmányunkban ezt az elméletet teszteltük magyar kontextusban. Az amerikai feketék és a magyarországi romák között párhuzam vonható, hiszen mindkettő egy nagyobb létszámú kisebbséghez tartozik, és hasonlóan hátrányos helyzet jellemzi ezt a két kisebbségi csoportot a saját hazájában. Így a magyar roma tanulókkal kapcsolatban is felmerül a kérdés, hogy hazánkban is jelen van-e az iskolai ellenkultúra, amely alapján a roma tanulók egymást rossz iskolai eredményekre ösztönöznék.

A nemzetközi kutatások inkonzisztens eredményekre jutottak a teljesítmény és a népszerűség kapcsolatában megfigyelhető etnikai különbségek terén (Ainsworth-Darnell–Downey 1998; Cook–Ludwig 1998; Fordham–Ogbu 1986; Fryer–Torelli 2010). Továbbá a hazai kutatások csak keresztmetszeti vizsgálatokra támaszkodnak, és nem veszik figyelembe a diákok teljes kapcsolathálóját (Hajdú et al. 2015, 2017). Nem veszik számításba, hogy az egyik tényező változása (a teljesítmény) miként módosítja a másik tényezőt (a népszerűséget). Kutatásunk túllép az első hazai kutatásokon (Hajdú et al. 2015; Kisfalusi 2018) abban, hogy longitudinális adatokra támaszkodik és időbeli folyamat vizsgálatára ad lehetőséget – annak ellenére, hogy jelentős eltérés nem mutatkozott ezen a téren.

Eredményeink alapján jól kirajzolódik a népszerűség és teljesítmény közötti pozitív kapcsolat a többváltozós modellekben. Ez azt jelenti, hogy a jó tanulmányi eredmények általában pozitív megítéléssel járnak együtt. Kutatásunkban azt találtuk, hogy a vizsgált iskolákra nem jellemző az iskolaellenes hangulat, továbbá iskolaellenesség nem mutatkozott se a romák, se a nem romák körében. Mind a nem romák, mind a romák népszerűbbnek tartják a jól teljesítő társaikat, vagyis mind a két csoport arra ösztönzi a tagjait, hogy teljesítsen jól az iskolában. Ez az eredmény ellentmond az iskolaellenes kultúra alapvető hipotézisének.

Azonban találtunk etnikai különbséget a romák és a nem romák között. A romák kevésbé érzékenyek roma osztálytársaik iskolai teljesítményére, mint a nem romák a nem romákra. Így nagyobb a társas nyomás a jó teljesítményre a többségi társadalmon, mint a kisebbségi csoporton belül. Ez az eredmény hozzájárulhat annak megértéséhez, hogy Magyarországon az oktatási rendszerben az etnikai különbségek miért mélyülnek tovább. Fontos azonban kiemelnünk, okozhat etnikai különbséget az is, hogy a roma kapcsolatháló sokkal sűrűbbek, mint a nem roma kapcsolathálók.

Összességében azonban az egész osztályközösségen belül a jól teljesítő romákat jobban ítélik meg, mint a jól teljesítő nem romákat. Mivel láttuk, hogy a saját etnikai csoport megítélésekor ez nem így van, ez az összefüggés az interetnikus értékelések miatt lép fel. Összefoglalva, a romákat a saját csoportjuk kevésbé ösztönzi a jó teljesítmény elérésére, azonban a többségi társadalom már motiválhatja őket.

Kutatásunk fő korlátja, hogy a használt adatbázis nem reprezentatív az egész országra nézve, így a valós eredmények némileg eltérhetnek az általunk bemutatottaktól (Kemény et al. 2004). Eredményeink azonban ezen korlátok tükrében is jelentősek, továbbá jelenleg ez az egyetlen olyan elérhető longitudinális adatbázis Magyarországon, amely a diákok egész kapcsolathálójáról is tartalmaz kérdéseket. A jövőben, ha lesz elérhető reprezentatív adatbázis, fontos lenne tesztelni, hogy mennyire érzékenyek az eredmények az adatbázis sajátosságaira.

A továbbiakban érdemes lenne megismételni a vizsgálatot a kulcsváltozók más konceptualizálásával is. Először is az iskolai ellenkultúra jelenségét más kimeneti változókra is vizsgálhatnánk a baráti kapcsolatokon túl (például, hogy mire néznek fel a diákok), valamint a baráti kapcsolatokat elemezhetnénk külön a pozitív és a negatív irányú jelölések mentén is. Ezenkívül jelenleg a népszerűség változónál csak az erős baráti kapcsolatokat vetjük figyelembe, a korábbi szakirodalomnak megfelelően (Clifford, 1963; Gottman–Gonso–Rasmussen 1975; Kuhlen–Lee 1943; Mandácskó–Panyik 2014; Pethes 2015), de a későbbiekben a gyenge kötések szerepét is vizsgálhatnánk, ami a társas kapcsolatoknál gyakran kiemelt fontosságú (Granovetter 1973). Ugyancsak növelné a kutatás robusztusságát, ha az etnikai hovatartozást többféleképpen megvizsgálnánk. Ugyan az etnikai hovatartozást időben állandónak kezelt bevett módszer (Simonovits–Kezdi 2014), de problémákat is felvethet az „Acting White” jelenség mérésénél. Lehet, hogy a jól tanuló romákat nemcsak roma társaik nem tartják romának többé, hanem ezáltal ők maguk is elkezdnek azonosulni a többségi csoporttal. A jövőben például érdemes lenne megvizsgálni, hogyan változnak az eredmények, ha azt tekintjük romának, aki bármelyik hullámban annak vallotta magát.

Fontos kiemelni, hogy a jelenlegi módszer nem tud oksági következtetéseket levonni. Először is az alkalmazott módszer nem kontrollál minden változóra, mert csak az időben állandó és a megfigyelt időben változók hatását szűri ki, de az időben változó nem megfigyelt változókat nem. További probléma, hogy a fordított okságot sem kezeli, így elképzelhető, hogy nem a jól tanulók a népszerűbbek, hanem népszerűbbeknek érzik magukat, és így jobban is tanulnak. Végezetül ez a felmérés, hasonlóan a többi longitudinális kutatáshoz, ugyancsak ki van téve a hiányzó adatok okozta torzításnak. A továbbiakban ugyancsak érdemes lenne megvizsgálni, hasonló eredményekre jutunk-e, amennyiben a hiányzó adatokat imputáljuk. A későbbiekben érdemes lehet az osztály összetételét figyelembe véve is vizsgálni, mivel Fryer és Torelli (2010) azt találták, hogy az iskolai ellenkultúra nem a szegregált iskolákban van jelen. Végezetül a témát célszerű lenne a jövőben sztochasztikus aktor alapú módszerekkel is megvizsgálni, ami képes lenne kezelni a kutatás egyes korlátait. Jelenlegi kutatásunkban mi csak az egyén teljesítményére koncentráltunk, így az eredmény nem veszi

figyelembe az egész kapcsolathálót és a nem diadikus kapcsolatokat. Ezenfelül kutatásunkban csak a barátság jelölését fogadó fél státuszára kontrolláltunk, a barátságot küldőkére nem, így nem tudtuk kiszűrni a státuszhomofiliából eredő hatást. Ennél fogva nem vettük figyelembe, hogy a rossz tanuló romákat a hasonlóan alacsony státuszú roma csoport értékeli, amíg a rossz tanuló nem romákat egy magasabb státuszú nem roma közösség bírálja el.

Abstract: Popularity is affected by a variety of factors in primary schools such as academic achievement and ethnicity. The main goal of our study was to analyse whether the label Acting White exists in Hungarian schools among Roma students. We scrutinized whether Roma students penalize those in-group members whose academic achievement was high. The empirical basis of our research was the “Competition and negative networks” longitudinal dataset, which was collected by the MTA TK “Lendület” RECENS research group. This research followed 11 and 12-year old students for a four terms period. The survey was analysed using fixed and random effect models. We found a positive relationship between grades and popularity both within the majority group and within the minority group after ruling out the control variables. Therefore, there was no evidence for “Acting White” among Hungarian Romas. Furthermore, Romas received more friendship nomination in the whole class upon having good grades than non-Romas, which can motivate the minority group to study better. However, better grades were more positively evaluated for the non-Roma students within their in-group than for the Roma students, which may further increase inequalities.

Keywords: ethnicity, friendship, academic achievement, social network

Irodalom

- Ainsworth-Darnell, J. – Downey, D. (1998): Assessing the oppositional culture explanation for racial/ethnic differences in school performance. *American Sociological Review*, 63(4): 536–553. <https://doi.org/10.2307/2657266>.
- Bergin, D. – Cooks, H. (2002): High school students of color talk about accusations of ‘Acting White’. *The Urban Review*, 34(2): 113–34. <https://doi.org/10.1023/A:1015310332639>.
- Bernát A. (2014): Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. *Társadalmi Riport*, 246–264.
- Boda, Zs. – Néray, B. (2015): Inter-ethnic friendship and negative ties in secondary school. *Social Networks*, 43: 57–72. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2015.03.004>.
- Clifford, E. (1963): Social visibility. *Child Development*, 34: 799–808.
- Cook, P. – Ludwig, J. (1997): Weighing the “burden of ‘acting white’”: Are there race differences in attitudes towards education? *Journal of Public Policy and Analysis*, 16(2), 256–278. doi:10.1002/(SICI)1520-6688(199721)16:2<256::AID-PAM4>3.0.CO;2-H.
- Csepeli Gy. – Fábrián Z. – Sik E. (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.

- Diamond, J. B. – Huguley, J. P. (2014): Testing the oppositional culture explanation in desegregated schools: The impact of racial differences in academic orientations on school performance. *Social Forces*, 93(2): 747–777. <https://doi.org/10.1093/sf/sou093>.
- Fandrem, H. – Strohmeier, D. – Roland, E. (2009): Bullying and victimization among native and immigrant adolescents in Norway: The role of proactive and reactive aggressiveness. *The Journal of Early Adolescence*, 29(6): 898–923. <https://doi.org/10.1177/0272431609332935>.
- Farkas, G. – Lleras, C. – Maczuga, S. (2002): Does oppositional culture exist in minority and poverty peer groups? *American Sociological Review*, 67(1): 148–155. <https://doi.org/10.2307/3088938>.
- Fryer, R. G. (2006): “Acting white”: The social price paid by the best and brightest minority students. *Education Next*, 6(1): 52–59.
- Fryer, R. G. – Torelli, P. (2010): An empirical analysis of ‘acting white’. *Journal of Public Economics*, 94(5–6): 380–396. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2009.10.011>.
- Fordham, S. – Ogbu, J. U. (1986): Black students’ school success: Coping with the “burden of ‘acting white’”. *The Urban Review*, 18(3): 176–206. <https://doi.org/10.1007/BF01112192>.
- Fuller-Rowell, T. E. – Doan, S. N. (2010): The social costs of academic success across ethnic groups. *Child Development*, 81(6): 1696–1713. doi:10.1111/j.1467-8624.2010.01504.x.
- Gottman, J. M. – Gonso, J. – Rasmussen, B. (1975): Social interaction, social competence, and friendship in children. *Child Development*, 46: 709–718.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *Social American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>.
- Grow, A. – Takács, K. – Pál, J. (2016): Status characteristics and ability attributions in Hungarian school classes: An exponential random graph approach. *Social Psychology Quarterly*, 79(2): 156–167. <https://doi.org/10.1177/0190272516643052>.
- Hajdu T. – Kertesi G. – Kézdi G. (2014): Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. In Budapest working papers on the labour market, Bwp – 2014/7.
- Hajdu, T. – Kertesi, G. – Kézdi, G. (2015): High-achieving minority students can have more friends and fewer adversaries: Evidence from Hungary. In Budapest working papers on the labour market, Bwp – 2015/7.
- Hajdu, T. – Kertesi, G. – Kézdi, G. (2017): Inter-ethnic friendship and hostility between roma and non-roma students in Hungary: The role of exposure and academic achievement = Roma és nem roma tanulók közti barátságok és ellenségeskedések az általános iskolában. In Budapest working papers on the labour market, Bwp – 2017/10.
- Hanish, L. D. – Guerra, N. G. (2000): The roles of ethnicity and school context in predicting children’s victimization by peers. *American Journal of Community Psychology*, 28(2): 201–223. <https://doi.org/10.1023/A:1005187201519>.

- Harsányi E. – Radó P. (1997): Cigány tanulók a magyar iskolában. *Educatio*, 1. Interneten: <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00011/pdf/214.pdf> (letöltve 2018. 02. 10.).
- Harris, A. L. – Robinson, K. (2007): Schooling behaviors or prior skills? A cautionary tale of omitted variable bias within oppositional culture theory. *Sociology of Education*, 80(2):139–157. <https://doi.org/10.1177/003804070708000203>.
- Harry, B. – Arnaiz, P. – Klingner, J. – Sturges, K. (2008): Schooling and the construction of identity among minority students in Spain and the United States. *The Journal of Special Education*, 42(1): 15–25. <https://doi.org/10.1177/0022466907313605>.
- Havas G. – Kemény I. (1995): A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–21.
- Havas G. – Liskó I. (2005): *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Jackson, M. O. (2014): Networks in the understanding of economic behaviors. *Journal of Economic Perspectives*, 28(4): 3–22. doi: 10.1257/jep.28.4.3.
- Kemény I. (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*, 47(3–4): 335–346.
- Kertesi G. (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kertesi G. – Kézdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon: dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2005): Általános iskolai szegregáció. II. rész. Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. *Közgazdasági Szemle*, 52(5): 462–479.
- Kertesi, G. – Kézdi, G. (2011a): Roma employment in Hungary after the post-communist transition. *Economics of Transition*, 19(3): 563–610. doi: 10.1111/j.1468-0351.2011.00410.x.
- Kertesi, G. – Kézdi, G. (2011b): The Roma/non-Roma test score gap in Hungary. *American Economic Review*, 101(3): 519–525. doi: 10.1257/aer.101.3.519.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, 59: 798–853.
- Kisfalusi, D. (2018): Bullies and victims in primary schools: The associations between bullying, victimization, and students' ethnicity and academic achievement. *Intersections. East European Journal Of Society And Politics*, 4(1): 133–158. doi: 10.17356/ieejsp.v4i1.372.
- Koltai J. (szerk.) (2013): A szegénység és a társadalmi kirekesztés célzott vizsgálata a roma lakosság körében In Módszertani Kiadványok, TÁMOP-5.4.1-12 Szociális szolgáltatások modernizációja című projekt.
- Kuhlen, R. G. – Lee, B. J. (1943): Personality characteristics and social acceptability in adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 34: 321–340.
- Kunjufu, J. (1988): *To be Popular or Smart: The Black Peer Group*. Chicago: African American Images.
- Ladányi I. – Szélnyi J. (1997): Ki a cigány. *Kritika*, 2: 179–191.

- Lee, M. – Madyun, N. I. – Lam, B. O. Y. – Jumale, M. (2014): School contexts and “Acting White” peer networks of Somali immigrant youths in an Afrocentric charter school. *Schools*, 11(1):122–155. <https://doi.org/10.1086/675752>.
- Linver, M. R. – Brooks-Gunn, J. – Kohen, D. E. (2002): Family processes as pathways from income to young children’s development. *Developmental Psychology*, 38(5):719–734. <http://dx.doi.org/10.1037/0012-1649.38.5.719>.
- Lőrincz L. (2014): A magyar középiskolások párválasztási preferenciái: a roma nem-roma heterogenitás hatása. *Szociológiai Szemle*, 24(2), 47–64.
- Madyun, N. I. – Lee, M. – Jumale, M. (2010): A social network analysis of acting white. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2): 3231–3235. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.493>.
- Mandácskó E. – Panyik B. (2014): A népszerűség specifikációinak vizsgálata a középiskolások dohányzási magatartásának esetében. MA szakdolgozat, BCE.
- Mickelson, R. A. (1990): The attitude-achievement paradox among Black adolescents. *Sociology of Education*, 63(1), 44–61. doi: 10.2307/2112896.
- Neal-Barnett, A. (2001): Being Black: New thoughts on the old phenomenon of acting white. In *Forging links: African American children: clinical developmental perspectives*, 75–88.
- Neal-Barnett, A. – Stadulis, R. – Singer, N. – Murray, M. – Demmings, J. (2010): Assessing the effects of experiencing the acting White accusation. *The Urban Review*, 42(2): 102–122. <https://doi.org/10.1007/s11256-009-0130-5>.
- Ogbu, J. U. (1978): Minority education and caste: The American system in cross-cultural perspective. *Crisis*, 86(1): 17–21.
- Pethes L. K. (2015): Mitől lesz valaki népszerű egy osztályban? A diákok és osztályfőnökök véleményének összehasonlítása. Doktori értekezés. BCE Társadalomtudományi Kar.
- Prats, J. – Deusdad, B. – Cabre, J. (2017): School xenophobia and interethnic relationships among secondary level pupils in Spain. *Education as Change*, 21(1): 95–112. <http://dx.doi.org/10.17159/1947-9417/2017/750>.
- Radó, P. (2001): Roma students in the Hungarian education system. In Phalet, K. – Örkény, A. (eds.): *Ethnic Minorities and Inter-Ethnic Relations in Context. A Dutch-Hungarian comparison*. Aldershot: Ashgate.
- Simonovits, G. – Kezdi, G. (2014): Poverty and the formation of Roma identity in Hungary: Evidence from a Representative Panel Survey of Adolescents. Available at SSRN 2428607. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2428607>.
- Spencer, M. B. – Harpalani, V. (2008): What does “acting White” actually mean? Racial identity, adolescent development, and academic achievement among African American youth. *Minority status, oppositional culture and schooling*, 543–601.
- Sohn, K. (2011): Acting white: A critical review. *The Urban Review*, 43(2): 217–234. <https://doi.org/10.1007/s11256-010-0158-6>.
- Stark, T. H. – Leszczensky, L. – Pink, S. (2017): Are there differences in ethnic majority and minority adolescents’ friendships preferences and social influence with regard to their academic achievement? Unterscheidet sich die Bedeutsamkeit von Schulleistungen für

- Freundschaftswahlen und soziale Beeinflussung zwischen Jugendlichen der ethnischen Mehrheit und ethnischen Minderheiten? *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 20(3): 475–498. <https://doi.org/10.1007/s11618-017-0766-y>.
- Strohmeier, D. – Kärnä, A. – Salmivalli, C. (2011): Intrapersonal and interpersonal risk factors for peer victimization in immigrant youth in Finland. *Developmental Psychology*, 47(1): 248–258. <https://doi.org/10.1037/a0020785>.
- Tyson, K. – Darity Jr., W. – Castellino, D. R. (2005): It's not “a black thing”: Understanding the burden of acting white and other dilemmas of high achievement. *American Sociological Review*, 70(4): 582–605. <https://doi.org/10.1177/000312240507000403>.
- Wildhagen, T. (2011): Testing the ‘Acting White’ hypothesis: A popular explanation runs out of empirical steam. *The Journal of Negro Education*, 445–463.
- Wooldridge, J. M. (2015): *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Nelson Education.

Függelék

1. táblázat: Az elemzés során használt változók elemszámai

	1. hullám	2. hullám	3. hullám	4. hullám
Roma	327	367	322	326
Nem roma	708	689	676	635
Részvevők száma	1035	1056	998	961

2. táblázat: Az elemzésben használt változók alapeloszlásai az 1. hullámban

	N	Átlag	Medián	Módusz	Szórás	Hiányzó értékek
Teljesítmény	978	3,65	3,8	5	1,05	103
Általános népszerűség	1035	0,19	0,2	0	0,24	46
A saját csoporton belüli népszerűség	1035	0,22	0,23	0	0,26	46
Életkor	888	11,01	11	11	0,7	193
Nem	1035	–	–	1	–	46
Etnicitás	1035	0,32	0	0	0,47	46
Interakció	980	0,93	0	0	1,49	101
Halmazottan hátrányos helyzet	975	0,25	0	0	0,44	106
Anyagi javakkal való ellátottság	898	–0,2	0,22	–18,54	10,65	183
Dohányzási szokások	898	0,03	0	0	0,16	183
Alkoholfogyasztás	894	0,06	0	0	0,25	187
A család összetétele	832	0,74	1	1	0,44	249
Település	878	–	2	3	–	203

3. táblázat: Az elemzésben használt változók alaposzlásai a 2. hullámban

	N	Átlag	Medián	Módusz	Szórás	Hiányzó értékek
Teljesítmény	1047	3,34	3,33	5	1,07	34
Általános népszerűség	1056	0,18	0,19	0	0,24	25
A saját csoporton belüli népszerűség	1056	0,21	0,23	0	0,26	25
Életkor	969	12,05	12	12	0,75	112
Nem	1056	–	–	1	–	25
Etnicitás	1056	0,35	0	0	0,48	25
Interakció	1050	0,93	0	0	1,38	31
Halmazottan hátrányos helyzet	991	0,28	0	0	0,45	90
Anyagi javakkal való ellátottság	946	0,04	0,63	17,74	8,99	135
Dohányzási szokások	966	0,05	0	0	0,22	115
Alkoholfogyasztás	960	0,09	0	0	0,29	121
A család összetétele	938	0,67	1	1	0,47	143
Település	960	–	2	3	–	121

4. táblázat: Az elemzésben használt változók alaposzlásai a 3. hullámban

	N	Átlag	Medián	Módusz	Szórás	Hiányzó értékek
Teljesítmény	935	3,42	3,5	5	1,04	146
Általános népszerűség	968	0,18	0,2	0	0,22	113
A saját csoporton belüli népszerűség	968	0,23	0,24	0	0,25	113
Életkor	926	12,04	12	12	0,72	155
Nem	995	–	–	1	–	86
Etnicitás	998	0,32	0	0	0,47	83
Interakció	937	0,84	0	0	1,35	144
Halmazottan hátrányos helyzet	976	0,18	0	0	0,38	205
Anyagi javakkal való ellátottság	898	0,26	0,44	16,88	8,94	183
Dohányzási szokások	932	0,05	0	0	0,21	149
Alkoholfogyasztás	932	0,09	0	0	0,29	149
A család összetétele	886	0,71	1	1	0,46	195
Település	915	–	2	3	–	166

5. táblázat: Az elemzésben használt változók alaposzlásai a 4. hullámban

	N	Átlag	Medián	Módusz	Szórás	Hiányzó értékek
Teljesítmény	880	3,22	3,33	5	1,08	201
Általános népszerűség	904	0,17	0,19	0	0,23	177
A saját csoporton belüli népszerűség	905	0,22	0,23	0	0,26	176
Életkor	890	13,05	13	13	0,75	191
Nem	964	–	–	1	–	117
Etnicitás	961	0,34	0	0	0,47	120
Interakció	875	0,87	0	0	1,31	206
Halmazottan hátrányos helyzet	809	0,20	0	0	0,40	272
Anyagi javakkal való ellátottság	861	0,40	1,39	16,52	9,58	220
Dohányzási szokások	895	0,06	0	0	0,24	186
Alkoholfogyasztás	895	0,14	0	0	0,34	186
A család összetétele	850	0,70	1	1	0,46	231
Település	884	–	2	3	–	197

Az exponenciális random gráf modellek bemutatása:

Egy iskolai osztály baráti hálózatának modellezése¹

Kisfalusi Dorottya

kisfalusi.dorottya@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 12. 11.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 03. 12.

Elfogadás: 2018. 03. 12.

Összefoglaló: Az exponenciális random gráf modellek (ERGM) olyan statisztikai modellek, melyek társadalmi kapcsolathálókat elemzésére alkalmasak. A széles körben ismert regressziós technikák (pl. logisztikus regresszió) nem alkalmasak a kapcsolatok egymástól való függőségének figyelembevételére, mivel a megfigyelési egységek között függetlenséget tételeznek fel. A társadalmi kapcsolathálókat jelölő jelei azonban nem függetlenek egymástól, és az ERG-modellek képesek a jelölések közötti függőségi viszonyok modellezésére. Az ún. lokális hálózati konfigurációk hatásának becslésével egyrészt következtetéseket vonhatunk le arról, hogy az adott kapcsolatháló milyen mechanizmusok hozták létre, másrészt egyéb, számunkra fontos magyarázó változók paramétereit (pl. a hálózati szereplők neme, etnikai hovatartozása) úgy tudjuk megbecsülni, hogy közben kontrollálunk az endogén hálózati mechanizmusokra. A tanulmányban az ERG-modellek ismertetése után egy empirikus példával, egy hatodikos általános iskolai osztály baráti hálózatának elemzésével is illusztrálom a statisztikai modellek használatát.

Kulcsszavak: ERGM, kapcsolatháló-elemzés, statisztikai modellezés

Bevezetés

A széles körben ismert regressziós modellek (pl. logisztikus regresszió) a megfigyelési egységek között függetlenséget tételeznek fel, ezért nem alkalmasak a kapcsolatok egymástól való függőségének figyelembevételére és modellezésére. Ehhez sajátos statisztikai modellekre van szükség, és az elmúlt évtizedekben több statisztikai modellcsalád is született a kapcsolathálózati adatok elemzésére.

A társadalmi kapcsolathálókat számos olyan mechanizmus ismert, melyekben a kapcsolati jelölések egymástól függenek. Az egyik ilyen mechanizmus például a reciprocitás: sokfajta olyan kapcsolattípust ismerünk (pl. a baráti jelölések), melyekben kölcsönös jelölések nagy arányban fordulnak elő. Ha *ego* barátjának jelöl egy másik embert, *altert*, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy *alter* is barátjának tartja *egót*, az *alter* → *ego*

¹ A tanulmányban felhasznált adatokat az MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport gyűjtötte az MTA Lendület programja által támogatott „Verseny és negatív hálózatok” kutatás keretében. Köszönettel tartozom a két anonim bírálónak a kézirat korábbi változatához fűzött értékes hozzászólásaiért.

jelölés megléte tehát függ attól, hogy van-e jelölés *ego* → *alter* között. Egy másik gyakran megfigyelt mechanizmus a tranzitivitás, melyet „a barátom barátja az én barátom is” jelenséggel illusztrálhatunk: ha *ego* barátjának jelöli *alter 1*-et és *alter 1* barátjának jelöli *alter 2*-t, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy *ego* barátjának jelöli *alter 2*-t is. Az *ego* → *alter 2* jelölés megléte tehát függ az *ego* → *alter 1* és az *alter 1* → *alter 2* jelölések meglététől. E bemutatott két mechanizmuson kívül nagyon sok egyéb olyan mechanizmus létezik, melyek a kapcsolati jelölések közötti függőségi viszonyt írják le.

Ebben a tanulmányban az exponenciális random gráf modellek (*exponential random graph models*, ERGM, más néven p^* modellek – Lusher et al. 2013; Robins et al. 2007) használatát mutatom be, mely modellek képesek a kapcsolathálózati jelölések közötti függőségi viszonyok modellezésére. Az ERG-modelleket elsősorban keresztmetszeti adatok elemzésére használják, bár léteznek a modelleszádnak longitudinális adatok elemzésére használható változatai is (Desmarais–Cranmer 2012; Hanneke et al. 2009; Krivitsky–Handcock 2014; Lusher et al. 2013a). Longitudinális kapcsolathálózati adatok elemzésére azonban jóval szélesebb körben használják az ún. sztochasztikus aktororientált modelleket (*stochastic actor-oriented models* – Snijders et al. 2010; Steglich et al. 2010; Block et al. 2018), ezért ebben a tanulmányban a keresztmetszeti ERG-modellek bemutatására koncentrálok.

A statisztikai modell ismertetése után egy empirikus példával, egy általános iskolai osztály baráti hálózatának elemzésével is illusztrálom az ERG-modellek használatát. E példa segítségével azt mutatom be, miért fontos a kapcsolatok közötti függőségi viszonyok figyelembevétele olyan esetekben is, amikor nem ezek a függőségi viszonyok állnak kutatásunk középpontjában. Bizonyos hálózati struktúrák (pl. etnikailag szegregált baráti hálózatok) létrejöhetnek és erősödhetnek ugyanis hálózati (pl. tranzitivitás) és nem hálózati (pl. etnikai homofíliára vonatkozó preferencia) mechanizmusok hatására is. Az ERG-modellek alkalmasak e mechanizmusok szétválasztására.

Az exponenciális random gráf modellek kialakulása

Az 1970-es, 1980-as években a kapcsolathálózati elemzések alkalmazásakor még gyakori volt a logisztikus regressziós modellek, illetve a lineáris valószínűségi modellek használata (lásd például Hallinan–Williams 1987, 1989). Ezeknek az elemzéseknek a függő változója egy kétértékű változó volt, és a regressziós modellekkel azt kívánták magyarázni, milyen változók hatására alakul ki (1 – van kapcsolat, 0 – nincs kapcsolat) vagy marad fenn időben (1 – fennmarad, 0 – megszűnik) két egyén között a vizsgálni kívánt kapcsolattípus. Magyarázó változóként egyéni szintű (pl. nem, etnikum stb.), diadikus (pl. azonos nem, azonos etnikum stb.), és kontextuális változókat (pl. osztálylétszám, kisebbségi tanulók aránya az osztályban stb.) vontak be az elemzésbe.

A hagyományos regressziós modellek azonban függetlenséget tételeznek fel a megfigyelési egységek között, miközben egy közösség kapcsolatai nem függetlenek egymástól. Ennek is köszönhető, hogy a megfigyelt társadalmi kapcsolathálókat eltér-

nek a véletlen hálózatoktól (Rapoport 1957). Felmerült tehát az igény olyan statisztikai modellek megalkotására, melyek figyelembe tudják venni, hogy egy hálózat két szereplője közötti kapcsolat kialakulása és fennmaradása függ a környezetükben meglévő többi kapcsolattól is.

Ezek a statisztikai modellek arra alkalmasak, hogy modellezzük, milyen mechanizmusok hozták létre az empirikusan megfigyelt kapcsolathálókat. A függő változó tehát maga a kapcsolatháló, magyarázó változóként pedig nem csak a szereplők egyéni és diádszintű jellemzőit tudjuk bevinni az elemzésbe, hanem hálózati hatásokat is. Holland és Leinhardt (1981) ún. p_1 modellje volt az első olyan modell, melyben bizonyos hálózati hatások (pl. reciprocitás, a szereplők kimenő és bejövő jelölései) paraméterbecslése lehetséges volt.² Ez a modell azonban a diádok között függetlenséget tételezett fel.

Frank és Strauss (1986) tanulmánya vezette be a kapcsolatháló-elemzésbe a Markov-függőség fogalmát, mely szerint egy hálózatban a kapcsolatok egymástól függetlenek, kivéve, ha egy pontjuk közös. E modell exponenciális függvényként való általánosításával született meg az ún. p^* modell (Wasserman–Pattison 1996). A későbbi ERG-modellek lazítottak a Markov-függőség szigorú feltételezésén annyiban, hogy bizonyos esetekben két kapcsolat között akkor is állhat fenn függőségi viszony, ha nincsen közös pontjuk (Pattison–Robins 2002; Snijders et al. 2006). E modellek kialakulásával lehetővé vált annak modellezése, milyen endogén hálózati folyamatok jellemzik a kapcsolathálókat.

Az exponenciális random gráf modellek mint statisztikai modellek

Az ERG-modellek abból a feltevésből indulnak ki, hogy egy hálózat kapcsolatai nem függetlenek egymástól, a hálózati szereplők közötti kapcsolatok létrejöttét a szereplők lokális környezetében meglévő más kapcsolatok is befolyásolják. Ezek a nem független viszonyok különböző lokális konfigurációkat alkotnak (pl. reciprok viszonyok, tranzitív viszonyok stb.), és a modell becslése során ezekhez a hálózati konfigurációkhoz rendelünk valószínűségeket. A modellek segítségével következtetni tudunk arra, hogy az egyes hálózati konfigurációk szignifikánsan gyakrabban vagy ritkábban fordulnak-e elő, mint ahogy azt a véletlen alapján várnánk, kontrollálva a modell összes többi paraméterére (Lusher et al. 2013b: 1).

Az ERG-modellek elméletileg megalapozott modellek: a modell becslése során arra vagyunk kíváncsiak, hogy az adott hálózatban kialakult struktúra milyen mechanizmusoknak köszönhetően jött létre. Vizsgálhatjuk például, hogy egy adott is-

² Azokban a kapcsolatháló-elemzésekben, melyek során főként a hálózati szereplők valamely attribútumának hatása áll a kutatás középpontjában, gyakran használják a 2000-es évek során megalkotott ún. p_2 modellt is (van Duijn et al. 2004), mely multilevel elemzésre is alkalmas (lásd pl. Veenstra et al. 2007; Tolsma et al. 2013). Továbbá azokban az esetekben, amikor a hálózati mechanizmusok modellezése nem célja az elemzésnek, de a hálózati struktúrára kontrollálni szeretnénk, az ún. QAP (quadratic assignment procedure) modellek is használhatók (Krackhardt 1988; Dekker et al. 2007).

kolai osztály baráti kapcsolathálója³ azért jött-e létre, hogy a diákok (a) hajlamosak a hozzájuk hasonlókkal barátkozni (homofília), (b) hajlamosak a baráti jelöléseket viszonzni (reciprocitás), (c) hajlamosak barátaik barátaival összebarátkozni (tranzitivitás), vagy esetleg (d) e három tényező együttesen játszott szerepet a kapcsolatok alakulásában. Ugyan keresztmetszeti adataink vannak, de e tényezők együttes bevonásával a modellünkbe következtethetünk arra, hogy melyik tényező milyen mértékben járult hozzá a hálózati struktúra kialakulásához.

Az ERG-modellekben a függő változót a hálózat kötése alkotják. Azokat a diádokat, ahol *ego* megjelöli *altert* a vizsgált kapcsolattípusban (pl. Kik a barátaid?), 1-es számmal kódoljuk, azokat a diádokat, ahol nincsen jelölés *ego* és *alter* között, 0-val kódoljuk. A lehetséges magyarázó változók egyéni és diádszintű változók (pl. *ego* neme, *alter* neme, azonos nem), valamint az endogén strukturális folyamatokat (pl. reciprocitás, tranzitivitás) megjelenítő konfigurációk lehetnek.

Minden hálózat leírható különböző összefoglaló mérőszámokkal (statisztikákkal), mint például a kapcsolatok száma, a kölcsönös jelölések száma, a különböző triádkonfigurációk száma, stb. Az ERG-modellek ezeket a statisztikákat használják fel ahhoz, hogy a hálózat valószínűségét megbecsüljék. A modell az alábbi képlettel írható le:

$$P_{\theta}(x) = \frac{1}{\kappa} \exp\left\{\sum_k \theta_k z_k(x)\right\},$$

ahol $P_{\theta}(x)$ az adott hálózat valószínűsége, z_k a különböző statisztikák vektora, θ_k a paraméterek vektora, κ pedig egy konstans (Koskinen–Daraganova 2013: 55). Maguk a statisztikák a hálózati konfigurációk számát (vagy ennek valamilyen függvényét) jelentik meg az x hálózatban. A hálózat valószínűsége tehát attól függ, hogy hány ilyen konfiguráció van jelen a megfigyelt hálózatban, és a paraméterek azt mutatják meg, milyen szerepet játszanak az egyes konfigurációk a hálózatban (Robins–Lusher 2013a: 9).

A becslési eljárás

A becslési eljárás során azt becsüljük meg, hogy a különböző paraméterek milyen hatást gyakorolnak annak a valószínűségére, hogy *ego* és *alter* között van jelölés. A modell specifikálásakor kiválasztjuk azokat a konfigurációkat, melyeket a hálózat létrejötte szempontjából elméletileg fontosnak tartunk. A modell paramétereit ezek a konfigurációk alkotják, a becslés során azok paraméterértékeit becsüljük meg egy szimulációs eljárás segítségével. A szimulációs eljárással azt a gráfeloszlást keressük meg, melyben a megfigyelt hálózat központi helyet foglal el, tehát aminek a jellemzői kellőképpen hasonlítanak a megfigyelt hálózathoz. Az eljárás során megbecsüljük azokat a paraméterértékeket, amik a legnagyobb valószínűséggel vettek részt a megfigyelt hálózat kialakításában (Koskinen–Snijders 2013: 141).

3 Kapcsolathálózati kutatásokban a baráti jelölések *ego* percepcióját fejezik ki arra vonatkozóan, hogy *ego* és *alter* között van-e baráti viszony. Mivel *ego* és *alter* percepciója eltérhet arról, hogy van-e köztük baráti viszony, a baráti jelölések nem minden esetben kölcsönösek. E tanulmányban az irányított baráti jelölések hálózatát elemzem, de az ERG-modellek lehetőséget adnak irányítatlan kapcsolatok elemzésére is.

A becslési eljárásra két megközelítés ismert, az alábbiakban a Snijders (2002) által javasolt módszert ismertetem.⁴ A becslési eljárás akkor konvergált, ha a szimulált hálózatok statisztikáinak várható értékei kellően hasonlóak a megfigyelt hálózatunk statisztikáinak értékeihez. A hasonlóság mértékét minden paraméter esetében egy ún. t -hányados segítségével értékeljük, mely a statisztika szimulált hálózatokból vett mintában számolt átlaga és a megfigyelt hálózatban mért értéke különbségének, valamint a mintabeli szórásnak a hányadosa. Ha e t -hányados abszolút értéke minden paraméter esetében kisebb mint 0,1, a modellünk konvergált. Ha a t -hányados értéke valamelyik vagy több paraméter esetében abszolút értékben nagyobb mint 0,1, lehetőség van a becslési eljárás megismétlésére oly módon, hogy a korábban kapott paraméterértékeket állítjuk be a paraméterbecslés kezdő értékeként. Ezt az eljárást addig folytathatjuk, míg a modell konvergál (Koskinen–Snijders 2013: 153–154).⁵

A becslési eljárás során minden paraméter esetében kiszámoljuk a paraméter becsült értékét és a standard hibát. Az együttthatók szignifikanciája Wald-teszt segítségével tesztelhető: ha az együtttható és a standard hiba hányadosának abszolút értéke nagyobb 2-nél, a paraméter hatását (a konvencionálisan gyakran használt 5 százalékos szinten) statisztikailag szignifikánsnak tekintjük (Koskinen–Snijders 2013: 157).

A modell illeszkedésének vizsgálata

A modell illeszkedésének (*goodness of fit*, GOF) vizsgálatok arra vagyunk kíváncsiak, mennyire jól reprezentálja becsült modellünk a hálózat azon jellemzőit, melyeket a paraméterbecslés során expliciten nem modelleztünk. A modell illeszkedését egy szimulációs folyamat segítségével tudjuk értékelni. A becslési eljárás során becsült paraméterértékeket felhasználva szimulálunk számos hálózatot, majd megvizsgáljuk, e hálózatok eloszlásában hol helyezkedik el az eredetileg megfigyelt hálózatunk bizonyos, a modellünkben nem feltétlenül becsült konfigurációk tekintetében (Koskinen–Snijders 2013: 165). A paraméterbecslésünk ugyanis akkor megfelelő, ha a becsült paramétereink alapján szimulált hálózatok minél több szempontból minél jobban hasonlítanak a ténylegesen megfigyelt hálózathoz.

Egy konfiguráció illeszkedése akkor elfogadható, ha az empirikusan megfigyelt érték és a szimulált hálózatokban mért átlag közötti különbség, valamint a szórás hányadosa (GOF t -hányados) abszolút értékben nem haladja meg a 2-t azoknak a konfigurációknak az esetében, amiket nem becsültünk a modellben, és nem haladja meg a 0,1-et azok esetében, amiket becsültünk (Koskinen–Snijders 2013: 166; Robins–Lusher 2013b: 181). Ha valamelyik vagy több általunk fontosnak tartott konfiguráció tekintetében nem megfelelő a modellünk illeszkedése, újratezhetjük a becslési eljárást oly módon, hogy újabb paraméter vagy paraméterek bevonásával a modellbe megpróbálunk e konfigurációk esetében is jobb illeszkedést elérni.

4 Mindkét eljárásról részletes matematikai leírást nyújtanak Koskinen és Snijders (2013: 149–154).

5 Ha az új modellt oly módon becsüljük, hogy a korábban kapott paraméterértékeket állítjuk be a paraméterbecslés kezdő értékeként, akkor oda kell figyelnünk az ún. minta-autokorrelációs együtttható értékére is. Ennek értéke ideális esetben 0 körül van, de abszolút értékben 0,4-es értékig tolerálható (Koskinen–Snijders 2013: 147).

Az ERG-modellek szociológiai relevanciája

Az exponenciális random gráf modellek alkalmasak arra, hogy endogén hálózati hatásokat modellezzünk, ezáltal vizsgálni tudjuk, milyen mechanizmusok játszhattak szerepet a hálózat létrejöttében. Ez egyben azt is jelenti, hogy egyéb, számunkra fontos magyarázó változók paramétereit úgy tudjuk megbecsülni, hogy közben kontrollálunk ezekre a mechanizmusokra. Tegyük fel például, hogy kutatási kérdésként az érdekel minket, kialakulnak-e pozitív kapcsolatok az integrált oktatást nyújtó iskolákban a különböző etnikai háttérrel rendelkező tanulók között, vagy a diákok kapcsolathálója továbbra is etnikailag szegregált marad. A regressziós modellben azt szeretnénk vizsgálni tehát, hogy tapasztalhatunk-e a baráti jelölések tekintetében etnikai homofiliát (Kandel 1978; Lazarsfeld–Merton 1954; McPherson et al. 2001), azaz hajlamosabbak-e a tanulók saját etnikai csoportjuk tagjaival barátkozni, mint a más etnikai háttérrel rendelkező osztálytársaikkal. Tudjuk továbbá, hogy társadalmi kapcsolathálóokban a baráti jelölések általában viszonzottak, illetve gyakran előfordul, hogy összebarátkozunk a barátaink barátaival. Ahhoz tehát, hogy az etnikai homofília mértékét torzítatlanul tudjuk becsülni, kontrollálnunk kell arra, hogy az egyének hajlamosak reciprok, valamint tranzitív viszonyok kialakítására.

Példaként képzeljünk el egy az általános iskola első évfolyamát most kezdő nem roma tanulót, Sárát. Sára családja most költözött a környékre, ezért a lány nem ismer senkit új osztálytársai közül. Szeretne barátokat szerezni az osztályból, és egyáltalán nem fontos neki, hogy a barátai a romák vagy a nem romák közül kerülnek-e ki. Az első héten feltűnik neki, hogy egyik osztálytársa, Judit, nagyon gyakran kezdeményez beszélgetést. Sárának szimpatikus Judit, ezért viszonozza a baráti közeledést. Mivel Judit nem roma, Sárának máris lett egy nem roma barátja. Judit még az óvodában összebarátkozott Lucával, s a születésnapi zsúrjára elhívja a barátait, így Sárát és Lucát is, akik így szintén barátok lesznek. Sárának már két nem roma barátja van. Szimpatikus neki az osztályból egy roma fiú, István, de azt tapasztalja, hogy fiúk és lányok mindig egymástól elkülönülve játszanak. Így aztán úgy dönt, hogy István helyett inkább a lányokkal barátkozik, és összebarátkozik Melindával, aki nem roma. Sárának tehát – annak ellenére, hogy nem tartja fontosnak barátai etnikai hovatartozását – nem roma barátai lettek, azáltal, hogy viszonozta mások baráti közeledését (reciprocitás), összebarátkozott a barátai barátaival (tranzitivitás), illetve szívesebben barátkozott lányokkal, mint fiúkkal (nemi homofília). Ezek az endogén strukturális mechanizmusok tehát képesek arra, hogy makroszinten (a teljes osztály kapcsolathálóját figyelembe véve) erősítsék az etnikai elkülönülést. Annak érdekében, hogy az etnikai preferenciákra következtetni tudjunk, kontrollálnunk kell ezekre a mechanizmusokra.

Empirikus példa: egy iskolai osztály baráti hálózatának modellezése

Az exponenciális random gráf modellek használatát egy iskolai osztály baráti hálózatának példáján mutatom be. A kutatási kérdés, amire választ kívánunk kapni, az, hogy a tanulók hajlamosabbak-e a saját etnikai csoportjukból barátokat választani, mint a más etnikai háttérrel rendelkező osztálytársaik közül. A példaként szolgáló

osztály egy Nógrád megyei általános iskola 6. évfolyamának egyetlen osztálya, 23 tanulóval. Az osztályba 8 fiú és 15 lány jár, 8-an tartják magukat romának vagy a magyar mellett romának is, és 15-en tartják magukat kizárólag magyarnak. Az ERG-modellek becslésére az MPNet programot használtam⁶ (Wang et al. 2014).

A kutatási kérdésre három paraméter segítségével adok választ. A *Roma ego* paraméter azt mutatja meg, hogy a roma tanulók hajlamosabbak-e másokat barátnak jelölni, mint a nem romák. A *Roma alter* paraméter azt mutatja meg, hogy a roma tanulók hajlamosabbak-e baráti jelöléseket kapni, mint a nem romák. A *Roma ego*alter* paraméter egy interakciós tag, melynek a segítségével következtetni tudunk a romák csoportján belül a homofília mértékére. E három paraméter felhasználásával feltételes esélyhányadosokat tudunk számolni, melyek megmutatják, hogy a nem roma-nem roma referenciakategóriához viszonyítva milyen a roma-nem roma [$\exp(\beta_{\text{Roma ego}})$], a nem roma-roma [$\exp(\beta_{\text{Roma alter}})$] és a roma-roma [$\exp(\beta_{\text{Roma ego}} + \beta_{\text{Roma alter}} + \beta_{\text{Roma ego*alter}})$] baráti jelölések esélye (Robins–Daraganova 2013: 98).

Az elemzés során különböző strukturális mechanizmusokra kontrollálok, ezek leírása és grafikus ábrázolása az 1. táblázatban található. A reciprocitás paramétere azt mutatja meg, hogy a baráti jelöléseket hajlamosak-e a tanulók viszonzni. A 2-út (*2-path*) paraméter azt modellezi, hogy akik több jelölést küldenek, azok hajlamosak-e több jelölést is kapni. A többes 2-út (*multiple 2-paths*) paraméter azt mutatja, hogy milyen mértékű lokális összeköttetésben állnak egymással a tanulók. A tranzitivitás paramétere modellezi, hogy a hálózatban milyen eséllyel alakulnak ki tranzitív triadikus kapcsolatok a többes 2-utakból, míg a ciklicitás paramétere azt mutatja meg, hogy a hálózatban milyen eséllyel alakulnak ki ciklikus triadikus kapcsolatok a többes 2-utakból⁷ (Lusher–Robins 2013a: 44). A befok-csillag (*alternating in-star* vagy *popularity spread*) paraméter a bejövő jelölések eloszlásának szóródását modellezi, tehát azt, hogy egyes tanulóknál sok bejövő jelölés koncentrálódik. A kifok-csillag (*alternating out-star* vagy *activity spread*) paraméter a kimenő jelölések eloszlásának szóródását modellezi, tehát azt, hogy egyes tanulók másoknál hajlamosabbak sok baráti jelölést küldeni⁸ (Koskinen–Daraganova 2013: 69).

A modellben kontrollálok továbbá a nemi homofiliára (fiú ego, fiú alter, fiú ego*alter), valamint arra, hogy a magasabb tanulmányi átlaggal rendelkező tanulók hajlamosabbak-e baráti jelöléseket küldeni (tanulmányi átlag ego) és kapni (tanulmányi átlag alter), mint az alacsonyabb átlaggal rendelkezők, illetve a hasonló tanulmányi átlaggal rendelkezők hajlamosabbak-e barátok lenni, mint a különböző átlaggal rendelkezők (tanulmányi átlag különbsége).

6 A program a www.sna.unimelb.edu.au/PNet weboldaltól tölthető le. Az ERG-modellek az R programon belül is becsülhetők a *statnet* elnevezésű csomag használatával (Handcock et al. 2008).

7 Az ERG-modellek konfigurációi gyakran egymásba ágyazottak, ami azt jelenti, hogy egy-egy konfiguráció magában foglal más, egyszerűbb konfigurációkat is. Az 1. táblázat 7. sorában ábrázolt tranzitivitás konfiguráció például tartalmazza a 6. sorban ábrázolt többes 2-út konfigurációt is. Ez azt jelenti, hogy ha a hálózatban a többes 2-út a véletlennél gyakrabban fordul elő, akkor ennek következményeként tranzitív triádból is több várható a hálózatban. Annak érdekében, hogy meg tudjuk mondani, a tranzitív triádok magasabb száma abból adódik, hogy a hálózatban a véletlennél gyakrabban fordulnak elő a többes 2-utak, vagy abból, hogy a többes 2-utakból a véletlennél gyakrabban alakul ki tranzitív triád, a modellben kontrollálnunk kell az alacsonyabb szintű konfigurációkra (Lusher–Robins 2013b: 22–23).

8 A modellben becsült befok-csillag és a kifok-csillag paraméterek az összes fajta befok-, illetve kifok-csillag alakzat (1-csillag, 2-csillag, 3-csillag stb.) súlyozott összegéből tevődnek össze (Koskinen–Daraganova 2013: 65).

1. táblázat: Az exponenciális random gráf modellekben becsült konfigurációk leírása és grafikus ábrázolása

Paraméter	MPNet név	Paraméter leírása	Paraméter grafikus ábrázolása
Jelölés	<i>arc</i>	Általános tendencia a jelölésre	
Reciprocitás	<i>reciprocity</i>	Tendencia a jelölések viszonzására	
Befok-csillag	<i>A-in-S</i>	A bejövő jelölések szóródása	
Kifok-csillag	<i>A-out-S</i>	A kimenő jelölések szóródása	
2-út	<i>TwoPath</i>	A több jelölést küldők hajlamosabbak-e több jelölést is kapni	
Többes 2-út	<i>A2P-T</i>	Tendencia a lokális összeköttetésre több 2-úton keresztül	
Tranzitivitás	<i>AT-T</i>	Tendencia a többes 2-utak tranzitív triadikus kapcsolattá alakulására	
Ciklicitás	<i>AT-C</i>	Tendencia a többes 2-utak ciklikus triadikus kapcsolattá alakulására	
Attribútum ego	<i>Sender</i>	A vizsgált attribútum esetében magasabb értékkel rendelkező személyek hajlamosabbak-e jelölést küldeni	
Attribútum alter	<i>Receiver</i>	A vizsgált attribútum esetében magasabb értékkel rendelkező személyek hajlamosabbak-e jelölést kapni	
Attribútum ego*alter	<i>Interaction</i>	Az attribútum ego és alter paraméterek interakciója	
Attribútum különbség	<i>Difference</i>	Hajlamosabbak-e a szereplők jelölést küldeni, ha nagyobb a különbség köztük és az alter között az attribútum tekintetében	

Megjegyzés: az attribútum ego*alter interakció kategoriális, míg az attribútum különbség paraméter folytonos változók esetén alkalmazható.

Eredmények

A 2. táblázat 1. modellje csak a roma ego, a roma alter és a roma ego*alter paraméterek becslését tartalmazza, míg a 3. táblázat első fele az e modell paraméterbecslései által számolt esélyhányadosokat tartalmazza. Ez a modell azt mutatja meg, milyen esélye van az interetnikus barátságoknak az osztályban abban az esetben, ha nem kontrollálunk a strukturális paraméterekre, valamint a nemi és tanulmányi átlagbeli homofíliára. A roma ego és a roma alter paraméter értéke negatív, ami annyit jelent, hogy a roma tanulók az osztályban kevésbé hajlamosak baráti jelöléseket küldeni és kapni, mint a nem roma tanulók, bár a paraméterbecslések csak a roma alter és a roma ego*alter interakció esetében állnak közel ahhoz, hogy statisztikailag szignifikánsak legyenek (e két paraméter esetében a t -érték abszolút értéke megközelíti a 2-t). A feltételes esélyhányadosok alapján az látszik, hogy a nem roma-nem roma referenciakategóriához viszonyítva a roma-roma baráti jelölések aránya közel azonos (1,02), míg mind a roma-nem roma, mind a nem roma-roma baráti jelölések esélye alacsonyabb (0,68 és 0,57)⁹. Önmagában a tanulók etnikai hovatartozását vizsgálva tehát azt látjuk, hogy a tanulók hajlamosabbak intraetnikus, mint interetnikus barátságok kialakítására és fenntartására.

A 2. modellben kontrollálunk a nemi és tanulmányi átlagbeli homofíliára, viszont nem kontrollálunk a strukturális mechanizmusokra. Más nem lineáris regressziós modellekhez hasonlóan a paraméterbecslések és esélyhányadosok a modellek között nem közvetlenül összehasonlíthatóak (Mood 2010), de annyi megállapítható, hogy a roma ego és roma alter paraméterek értéke pozitívvá válik, és statisztikailag egyik sem szignifikáns. Az esélyhányadosok azt mutatják, hogy az interetnikus baráti jelölések esélye magasabb, mint a nem roma-nem roma jelöléseké (roma-nem roma: 1,24, nem roma-roma: 1,96), és a legnagyobb esélye a roma-roma jelöléseknek van (4,10). A nemi homofíliát vizsgálva a lány-lány baráti jelöléshez viszonyítva a fiú-lány és a lány-fiú jelölések esélye jóval kisebb (0,20 és 0,35), míg a fiú-fiú jelölések esélye jóval magasabb (4,33). Az alter tanulmányi átlagára vonatkozó pozitív és szignifikáns paraméterbecslés (tanulmányi átlag alter) azt mutatja, hogy a magasabb tanulmányi átlaggal rendelkező tanulók több baráti jelölést kapnak, míg a negatív és szignifikáns tanulmányi átlag különbség paraméter azt mutatja, hogy minél nagyobb különbség van két tanuló tanulmányi átlaga között, annál kisebb az esély arra, hogy barátok lesznek.

A 3. modell az eddigi paraméterek mellett a strukturális paraméterek becsléseit is tartalmazza. A jelölés paraméter a tanulók általános hajlandóságát mutatja arra vonatkozóan, hogy jelölést küldjenek. A pozitív reciprocitás paraméter azt mutatja, hogy a tanulók hajlamosak a baráti jelöléseket viszonzni. A negatív többes 2-út paraméter alapján a tanulók közötti, tranzitív triádot nem képező lokális összeköttetés alacsonyabb mértékű, mint ahogy azt a véletlen alapján várnánk. A pozitív tranzitivitás paraméter alapján a többes 2-út konfigurációkból nagy eséllyel tranzitív triadikus kapcsolatok alakulnak ki.

⁹ Azt, hogy a különböző feltételes esélyhányadosok közötti különbség statisztikailag szignifikáns-e, további Wald-tesztekkel vizsgálhatjuk.

A strukturális paraméterek bevonásával a hálózati szereplők tulajdonságainak hatását modellező paraméterbecslések alacsonyabbak lettek, mint a 2. modellben.¹⁰ A nem roma-nem roma jelölésekhez viszonyítva a roma-nem roma jelölések esélye közel azonos (1,05), a nem roma-roma jelölések esélye 1,47-szeres (de a különbség statisztikailag nem szignifikáns), míg a roma-roma jelölések esélye 2,64-szeres. A lány-lány jelölésekhez viszonyítva a fiú-lány jelölések esélye 0,56-szoros, a lány-fiú jelölések esélye 0,75-szoros (de a különbség statisztikailag nem szignifikáns), a fiú-fiú jelölések esélye több mint kétszeres. A jobb tanulmányi átlaggal rendelkező tanulók továbbra is hajlamosabbak baráti jelöléseket kapni, mint a rosszabb tanulmányi átlaggal rendelkezők, de a tanulmányi átlag különbségének hatását mérő változó már nem szignifikáns a strukturális paraméterek bevonása után. Látható tehát, hogy a strukturális paraméterek bevonása után a hálózati szereplők jellemzőinek (pl. nem, etnikai hovatartozás, tanulmányi átlag) hatását mérő paraméterbecslések értéke jelentősen megváltozott, a strukturális paraméterek bevonása nélkül e változók hatását felülbecsülnénk.

A 3. modell paraméterbecslése az MPNet programba bevonható összes paraméter tekintetében, és a hálózat egyéb jellemzőit tekintve (pl. bejövő és kimenő jelölések szórása és eloszlásának ferdesége, klaszteresedés) is jó illeszkedést mutat, tehát a modell jól reprezentálja a hálózatnak azokat a jellemzőit is, melyeket a becslési eljárás során nem modelleztünk.

2. táblázat: Az exponenciális random gráf modellek paraméterbecslései

Paraméter	1. modell		*	2. modell		*	3. modell		*
	Paraméterbecslés	Standard hiba		Paraméterbecslés	Standard hiba		Paraméterbecslés	Standard hiba	
Jelölés	-1,111	0,159	*	-3,654	1,166	*	-3,878	1,218	*
Reciprocitás							1,876	0,488	*
2-út							-0,021	0,059	
Befok-csillag							0,059	0,459	
Kifok-csillag							0,344	0,416	
Tranzitivitás							0,638	0,224	*
Ciklicitás							-0,180	0,157	
Többes 2-út							-0,207	0,071	*
Roma ego	-0,385	0,289		0,217	0,405		0,046	0,320	
Roma alter	-0,556	0,289		0,673	0,401		0,385	0,363	
Roma ego*alter	0,964	0,497		0,523	0,623		0,541	0,514	
Fiú ego				-1,592	0,408	*	-0,586	0,291	*
Fiú alter				-1,051	0,383	*	-0,294	0,291	*
Fiú ego*alter				4,107	0,572	*	1,657	0,481	*
Tanulmányi átlag ego				0,122	0,178		0,055	0,152	
Tanulmányi átlag alter				0,624	0,172	*	0,385	0,168	*
Tanulmányi átlag különbség				-0,436	0,169	*	-0,179	0,119	

¹⁰ Mivel nem lineáris regressziós modellekben újabb magyarázó változók bevonásával a korábbi paraméterbecslések értéke növekedhet, a paraméterbecslések csökkenésének mértékét valószínűleg még alul is becsültük (Mood 2010).

3. táblázat: Az etnicitás hatását mutató feltételes esélyhányadosok a különböző modellekben

	1. Modell		2. Modell		3. Modell	
	nem roma	roma	nem roma	roma	nem roma	roma
nem roma	1,00	0,57	1,00	1,96	1,00	1,47
roma	0,68	1,02	1,24	4,10	1,05	2,18

Megjegyzés: a referenciakategória a nem roma-nem roma jelölés.

A bemutatott modellben egyetlen osztály esetében vizsgáltuk a kapcsolathálót kialakító mechanizmusokat. Lehetséges azonban több hálózat (pl. több iskolai osztály) alapján metaelemzést végezni oly módon, hogy minden hálózat esetében külön-külön megbecsüljük a paraméterértékeket és a standard hibákat, majd ezeket felhasználva metaelemzés segítségével vizsgáljuk, hogy látunk-e valamilyen általános tendenciát a paraméterbecslésekben (Snijders–Baerveldt 2003).

Összefoglalás

A tanulmányban az exponenciális random gráf modellek használatát mutattam be. Az ERG-modellek olyan statisztikai modellek, melyek képesek figyelembe venni és modellezni a kapcsolatok közötti függőségi viszonyokat, ezáltal alkalmasak arra, hogy feltárják a társadalmi kapcsolatháló alakulásában szerepet játszó mechanizmusokat még akkor is, ha keresztmetszeti adataink vannak. Az ERG-modellek használata akkor is hasznos, ha nem e mechanizmusok állnak kutatásunk középpontjában, mivel e mechanizmusokra kontrollálva más magyarázó változók hatását (pl. nem, etnikai hovatartozás) torzítatlanul tudjuk becsülni.

Példaként egy 6. évfolyamos általános iskolai osztály baráti hálózatát elemeztem. Az elemzés során arra voltam kíváncsi, tapasztalható-e etnikai homofília a tanulók baráti jelöléseiben, és ha igen, azt milyen mechanizmusok hozhatták létre. Az elemzés során láttuk, hogy a strukturális mechanizmusok bevonása nélkül felülbecsültük a tanulók tulajdonságainak (nem, etnikai hovatartozás, tanulmányi átlag) baráti kapcsolatokra gyakorolt hatását. Az endogén hálózati mechanizmusok tehát hozzájárulnak ahhoz, hogy a tanulók bizonyos jellemzői szerint szegregált kapcsolatháló jöjjenek létre.

E tanulmányban bemutattam, hogyan tudunk ERG-modelleket becsülni, ha egyetlen keresztmetszeti hálózat áll kutatásunk középpontjában. ERG-modellek segítségével azonban két hálózat egymással való összefüggése is vizsgálható, valamint többszintű hálózatokat (Wang 2012) és longitudinális adatokat (Snijders–Koskinen 2012) is modellezni tudunk. Eme eljárások részletes ismertetése nem témája tanulmányomnak, leírásukat az idézett szakirodalmak tartalmazzák.

Abstract: Exponential random graph models (ERGMs) are statistical models for social networks. Social networks cannot be adequately analysed with standard statistical models such as logistic regression,

because these techniques assume independence among observations. In social networks, the presence or absence of ties in the network affect the presence or absence of other ties. ERGMs explicitly model these dependence among ties. By estimating the effects of several local network configurations, inferences about the underlying social mechanisms can be made. Moreover, the effects of attribute-based parameters (e. g., ethnicity, gender) on network ties might be overestimated if endogenous structural network processes are not controlled for. In this study, I give an overview of ERGMs and illustrate their use with an empirical example analysing the friendship network of a sixth-grade school class.

Keywords: ERGM, social network analysis, statistical modelling

Irodalom

- Block, P. – Koskinen, J. – Hollway, J. – Steglich, C. – Stadtfeld, C. (2018): Change we can believe in: Comparing longitudinal network models on consistency, interpretability and predictive power. *Social Networks*, 52(1): 180–191.
- Dekker, D. – Krackhardt, D. – Snijders, T. A. B. (2007): Sensitivity of MRQAP tests to collinearity and autocorrelation conditions. *Psychometrika*, 72(4): 563–581.
- Desmarais, B. A. – Cranmer, S. J. (2012): Micro-level interpretation of exponential random graph models with application to estuary networks. *Policy Studies Journal*, 40(3): 402–434.
- Frank, O. – Strauss, D. (1986): Markov random graphs. *Journal of the American Statistical Association*, 81: 832–842.
- Hallinan, M. T. – Williams, R. A. (1987): The stability of students' interracial friendships. *American Sociological Review*, 52(2): 653–664.
- Hallinan, M. T. – Williams, R. A. (1989): Interracial friendship choices in secondary schools. *American Sociological Review*, 54(1): 67–78.
- Handcock, M. S. – Hunter, D. R. – Butts, C. T. – Goodreau, S. M. – Morris, M. (2008): statnet: Software tools for the representation, visualization, analysis and simulation of network data. *Journal of Statistical Software*, 24(1): 1–11. <http://www.jstatsoft.org/v24/i01>.
- Hanneke, S. – Fu, W. – Xing, E. (2009): Discrete Temporal models of social networks. *arXiv:0908.1258*, <http://arxiv.org/abs/0908.1258>.
- Holland, P. W. – Leinhardt, S. (1981): An exponential family of probability distributions for directed graphs. *Journal of the American Statistical Association*, 76(373): 33–50.
- Kandel, D. B. (1978): Homophily, selection and socialization in adolescent friendships. *American Journal of Sociology*, 84(2): 427–436.
- Koskinen, J. – Daraganova, G. (2013): Exponential random graph model fundamentals. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 49–76.

- Koskinen, J. – Snijders, T. A. B. (2013): Simulation, estimation, and goodness of fit. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 141–166.
- Krackhardt, D. (1988): Predicting with networks: Nonparametric multiple regression analysis of dyadic data. *Social Networks*, 10(4): 359–381.
- Krivitsky, P. N. – Handcock, M. S. (2014): A separable model for dynamic networks. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Statistical Methodology)*, 76(1): 29–46.
- Lazarsfeld, P. – Merton, R. (1954): Friendship as a social process: A substantive and methodological analysis. In Berger, M. – Abel, T. – Pege, C. (eds.): *Freedom and Control in modern Society*. New York: Van Norstrand, 18–66.
- Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.). (2013a): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (2013b): Introduction. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1–6.
- Lusher, D. – Robins, G. (2013a): Example exponential random graph model analysis. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 37–46.
- Lusher, D. – Robins, G. (2013b): Formation of social network structure. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 16–28.
- McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Cook, J. M. (2001): Birds of a feather: Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27: 415–444.
- Mood, C. (2010): Logistic regression: Why we cannot do what we think we can do, and what we can do about it. *European Sociological Review*, 26(1): 67–82.
- Pattison, P. – Robins, G. (2002): Neighborhood-based models for social networks. *Sociological Methodology*, 32(1): 301–337.
- Rapoport, A. (1957): Contribution to the theory of random and biased nets. *The Bulletin of Mathematical Biophysics*, 19(4): 257–277.
- Robins, G. – Daraganova, G. (2013): Social selection, dyadic covariates, and geospatial effects. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 91–101.
- Robins, G. – Lusher, D. (2013a): What are exponential random graph models? In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 9–15.

- Robins, G. – Lusher, D. (2013b): Illustrations: Simulation, Estimation, and goodness of fit. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 167–85.
- Robins, G. – Pattison, P. – Kalish, Y. – Lusher, D. (2007): An introduction to exponential random graph (p^*) models for social networks. *Social Networks*, 29(2): 173–191.
- Snijders, T. A. B. – van de Bunt, G. G. – Steglich, C. E. G. (2010): Introduction to stochastic actor-based models for network dynamics. *Social Networks*, 32(1): 44–60.
- Snijders, T. A. B. – Koskinen, J. (2012): Longitudinal models. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 130–40.
- Snijders, T. A. B. – Pattison, P. E. – Robins, G. L. – Handcock, M. S. (2006): New specifications for exponential random graph models. *Sociological Methodology*, 36(1): 99–153.
- Snijders, T. A. B. (2002): Markov Chain Monte Carlo estimation of exponential random graph models. *Journal of Social Structure*, 3(2): <http://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume3/Snijders.pdf>.
- Snijders, T. A. B. – Baerveldt, C. (2003): A multilevel network study of the effects of delinquent behavior on friendship evolution. *Journal of Mathematical Sociology*, 27(2): 123–151.
- Steglich, C. – Snijders, T. A. B. – Pearson, M. (2010): Dynamic networks and behavior: separating selection from influence. *Sociological Methodology*, 40(1): 329–39.
- Tolsma, J. – van Deurzen, I. – Stark, T. H. – Veenstra, R. (2013): Who is bullying whom in ethnically diverse primary schools? Exploring links between bullying, ethnicity, and ethnic diversity in Dutch primary schools. *Social Networks*, 35(1): 51–61.
- Van Duijn, M. A. J. – Snijders, T. A. B. – Zijlstra, B. J. H. (2004): p2: a random effects model with covariates for directed graphs. *Statistica Neerlandica*, 58(2): 234–254.
- Veenstra, R. – Lindenberg, S. – De Winter, A. F. – Zijlstra, B. J. H. – Verhulst, F. C. – Ormel, J. (2007): The dyadic nature of bullying and victimization: Testing a dual-perspective theory. *Child Development*, 78(6): 1843–1854.
- Wang, P. (2012): Exponential random graph model extensions: Models for multiple networks and bipartite networks. In Lusher, D. – Koskinen, J. – Robins, G. (eds.): *Exponential Random Graph Models for Social Networks: Theories, Methods, and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 115–129.
- Wang, P. – Robins, G. – Pattison, P. – Koskinen, J. (2014): *MPNet, Program for the Simulation and Estimation of (p^*) Exponential Random Graph Models for Multilevel Networks*. Melbourne, Australia: Melbourne School of Psychological Sciences, The University of Melbourne.
- Wasserman, S. – Pattison, P. (1996): Logit models and logistic regressions for social networks: I. An introduction to Markov graphs and p. *Psychometrika*, 61(3): 401–425.

Anyagi válság okozta sokkok és vélemények a társadalmi előrejutásról

Tóth István György – Branyiczki Réka

toth@tarki.hu, reka.branyiczki@tarki.hu

Beérkezés: 2017. 05. 09.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 04. 11.

Elfogadás: 2018. 04. 19.

Összefoglaló: Cikkünk kérdése: Milyen hatással járhatott a gazdasági válság, vagyis a háztartásokat érő sokk a társadalmi előrejutással és az állam szerepével kapcsolatos attitűdökre Magyarországon a 2007 és 2016 közötti időszakban? A Tárki Háztartás Monitor 2007-es és 2016-os vizsgálatai alapján készült elemzésünknek a társadalmi előrejutásra és az állam szerepére vonatkozó attitűdadatai romló tendenciát mutatnak, amennyiben csökkent az egyéni törekvésbe vetett hit és nőtt az állami szerepvállalás iránti igény. Ugyanakkor azt találtuk, hogy ezek a jelenségek csak kismértékben függhettek össze a háztartásokat ért anyagi sokkokkal. A sokkot elszenvedők között magasabb volt azok aránya, akik szerint az előrejutáshoz nem a kemény munka a legfontosabb, illetve a munkanélküliséggel erősebben sújtott háztartások tagjai nagyobb mértékű állami beavatkozást tartottak szükségesnek, azonban a vizsgált attitűdök többségét nem befolyásolta az átélt válságok. Arra következtetünk, hogy a piacgazdasági mechanizmusok elfogadottságának és általában véve a paternalizmusnak nem egyszerűen a személyes érintettség és az egyéni hasznosság a mozgatórugója; a magyarázatoknak nem feltétlen a gazdasági ciklusokból, hanem mélyebb és általánosabb tendenciákból kell kiindulniuk.

Kulcsszavak: gazdasági válság, társadalmi előrejutás, újraelosztás iránti kereslet, háztartási viselkedés

Bevezetés

Amit makrogazdasági fogalmakkal gazdasági válságnak nevezünk, azt egyes háztartások átélhetik közvetlenül (munkahelyvesztés, jövedelemcsökkenés, rezsi- vagy lakáshitel-fizetési problémák formájában) vagy közvetve (például úgy, hogy a háztartások tagjai értesülnek más háztartásokat ért veszteségekről, nehézségekről). Közvetlen és közvetett negatív tapasztalatai lehetnek a háztartásoknak „békeidőben” vagy éppen a gazdasági ciklusok felívelő szakaszában is, de a válságperiódusoknak éppen az a sajátosságuk, hogy a háztartások közül sokan kerülnek bajba, s ezért alkalmazkodniuk kell, illetve a nehézségeikkel kapcsolatos hírek más háztartásokat is elérnek.

Cikkünkben azt kutatjuk, hogy az, hogy adott háztartások elszenvedtek valamilyen közvetlen munkaerőpiaci, jövedelmi vagy fogyasztási sokkot, összefügg-e azal, hogy miképpen gondolkodnak a társadalmi előmenetelről, az egyén és az állam boldogulásban játszott szerepéről.

A nemzetközi összehasonlító kutatások azt mutatják, a posztoszocialista országok közül Magyarországra különösen jellemző, hogy lakossága nosztalgiával gondol vissza a múltra és a jelenlegi piacgazdasági rendszer helyett a Kádár-korszakhoz vonzódik, erősen ragaszkodik a Kádár-korszaktól örökölt értékekhez (Kornai 2012). Magyarországot tehát úgy érte el az egyébként a nemzetközi irodalomban is a liberális piacgazdasággal kapcsolatos negatív felhangok felerősödését hozó világgazdasági válság, hogy nálunk amúgy is alacsony volt a kapitalizmus elfogadottsága, így különösen érdekes, hogyan reagált a népesség a gazdaság gyengélkedésére. Ha személyesen is meg kellett küzdeniük valamilyen anyagi válsághelyzettel, kiábrándultak-e a piaci mechanizmusokból, átértékelték-e az egyén és az állam személyes boldogulásban játszott szerepét?

Írásunkban egy empirikus vizsgálat eredményeiről számolunk be. Először definiáljuk az alapvető változóinkat és a közöttük várhatóan gondolt összefüggéseket (2. rész). Ezután bemutatjuk az operacionalizált változókat, az alkalmazott adatokat és módszereket (3. rész). A 4. fejezetben az elemzés előbb idősoros adatokat mutat be, majd regressziós eljárással keresünk kapcsolatot a háztartások által megélt válság-sokkok és a társadalmi előrejutással, illetve az állammal és a piaccal kapcsolatos attitűdök között. A cikk 5. részében értelmezzük és összefoglaljuk az eredményeinket.

Cikkünk egy nagyobb lélegzetű kutatás eredményeit foglalja össze. Az olvasónak, aki további részletekről szeretne tájékozódni, a cikk alapjául szolgáló kutatás¹ zárójelentésében (Tóth 2016) közzétett tanulmányunkat (Tóth–Branyiczki 2016) és annak függelékét ajánljuk a figyelmébe.

Amit magyarázni szeretnénk: a társadalmi előrejutás módjaival és az egyes állami beavatkozásokkal kapcsolatos attitűdök – korábbi kutatási eredmények

A társadalmi előrejutásra vonatkozó attitűdökkel kapcsolatos okfejtésünket onnan indíthatjuk, hogy Magyarországon a jövedelmek egyenlőtlensége a többi európai országhoz képest sem túl nagy, sem túl kicsinek nem tekinthető (lásd például OECD 2015). Mégis, a magyarok stabilan, a többi ország válaszadóihoz képest lényegesen magasabb arányban értenek egyet azzal, hogy Magyarországon „túl nagyok” a jövedelmi egyenlőtlenségek (Keller–Medgyesi–Tóth 2009). Ez a fajta frusztráció megnyilvánul abban is, hogy az egyenlőtlenségek gazdasági növekedésben betöltött esetleges pozitív szerepét nálunk fogadják el szinte a legkevésbé Európában (Belgium után), továbbá abban, hogy nagyon magas a jövedelemegyenlőtlenség kormányzati csökkentése iránti igény. A világ több mint ötven országával összehasonlítva a magyarok vannak a leginkább meggyőződve arról, hogy a gazdasági tevékenység so-

1 „Makrosokkok – mikroválások: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A TÁRKI Ház-tartás Monitor kutatás”. Támogató: NKFIH (OTKA). Szerződésszám: K 113248 részletek: <http://www.tarki.hu/hu/research/hm/2016/>.

rán az egyes szereplők csak egymás rovására érvényesülhetnek. Más szóval: nálunk a legalacsonyabb a támogatottsága annak a felfogásnak, hogy a gazdasági együttműködés a kölcsönös előnyök révén úgy is létrehozhat gazdasági többletet, hogy az nem jár együtt a mások kárára történő érvényesüléssel (Tóth 2010). Feltételezésünk szerint az egyenlőtlenségek nagyságának megítélésétől nem független az, hogy mit feltételezünk az egyenlőtlenségek létrejöttének (vagyis a társadalomban való előrejutás feltételezett mechanizmusainak) a mibenlétéről.

Amikor a társadalmi előrejutás módjairól gondolkodunk, az is felmerül, hogy külső vagy belső tényezőket azonosítunk a siker vagy a sikertelenség forrásaként. Rotter (1966) kontrollhelyskálája megkülönbözteti a külső és a belső kontroll által irányított embereket: az előbbi csoportba tartozók a jövőjük alakulását a sors, a szerencse vagy tőlük független változások hatásának vélik, míg az utóbbi típusú emberek úgy gondolják, hogy alapvetően saját tulajdonságaik és tetteik határozzák meg az életeseményeiket. Pearlin és Schooler (1978) hasonló mérőeszközt, ún. önkontrollskálát dolgozott ki, amely arra kérdez rá, hogy az egyének mennyire érzik úgy, hogy saját kezükben tartják a sorsukat. A cselekedetek és következmények közti összefüggésről vallott vélemény közvetve a piaczgazdasági mechanizmusok elfogadottságáról is képet ad, hiszen a kapitalista berendezkedés az egyének önérdékkövető, aktív viselkedésére épít, míg a passzív, fatalista hozzáállás ennek ellene megy.

Az állam szerepével kapcsolatban (mekkora mértékben kellene szerepet vállalnia a közösségnek az egyes állampolgárok boldogulásában) régi tapasztalat, hogy a magyar lakosság fogékony az állami beavatkozásokra. Az átlagos magyar állampolgár olyan, nemzetközi összehasonlításban is erős elvárásokat fogalmaz meg az állam szerepével kapcsolatban, amelyekről sokszor maga sem hiszi, hogy az állam teljesíteni tudja. Korábbi kutatások ezt a lakosság attitűdjeivel (kockázatkerülés, a gazdasági játszma zéróösszegűként való felfogása, az egyenlőtlenségek nagyságával kapcsolatos averzió), mélyen gyökerező kulturális/történelmi tradíciókkal, az értelmiségi és a politikai elit által súlykolt társadalomfelfogással és magával az állami újraelosztás kiterjedtségével hozták összefüggésbe (lásd erről még korábbról Csontos–Kornai–Tóth elemzéseit 1996, 1998).

Az újraelosztással kapcsolatos véleményekről általában azt feltételezik, hogy azokat az önérdék, illetve az értékrend határozza meg. A klasszikus közgazdaságtani érvelés szerint az önérdékkövető szavazók társadalompolitikai preferenciáit leginkább az befolyásolja, hogy mennyi adót kell fizetniük, és mennyiben részesülnek az újraelosztás következtében a transzferekből (Meltzer–Richard 1981). A választók azonban gyakran értékalapon gondolkodnak arról, mekkora az egyenlőtlenség megfelelő mértéke, vagy hogy mennyire igazságos a mód, ahogy a jövedelmi különbségek kialakulnak (Alesina–Giuliano 2009). Magyarországon Tóth (2008) elemezte a válság előtt azt, hogy milyen tényezők befolyásolják az újraelosztás mértékéről vallott véleményeket. A Háztartás Monitor 2003-as adatain azt mutatta ki, hogy átlagosan alacsonyabb az igénye az újraelosztásra azoknak, akik gazdagabbak, akik a múltban

felfelé mozogtak a társadalmi hierarchiában, illetve akik a jövőben a jövedelmük növekedését várják. Tóth és Keller (2013) tanulmányai hasonlóképp azt bizonyították, hogy az újraelosztásról való vélemények nagyban függenek a saját anyagi helyzet értékelésétől, a jövőbeli anyagi várakozásoktól és az általános társadalmi szolidaritástól.

Kutatási kérdések

Először megvizsgáljuk, milyen változások történtek a társadalmi előrejutásra, illetve a piac és az állam viszonyára vonatkozó attitűdök terén 2007 és 2016 között. Mivel azonban az idősoros elemzések nem mutatják meg, hogy az előrejutással kapcsolatos változónk és az ugyanebben a periódusban lezajlott válság indikátorai között van-e összefüggés, ezért később megvizsgáljuk, található-e kapcsolatot a háztartásokra ért sokkhatások és az adott háztartások tagjainak attitűdjei között. Európai, 2004–2010 között gyűjtött ESS²-adatokon Polavieja (2013) végzett hasonló elemzést, amelyben azt találta, hogy a kérdés időpontjában vagy a közelmúltban munkanélküliséggel, anyagi nehézségekkel küszködők átlagosan magasabb szintű újraelosztást preferáltak, kevésbé bíztak a politikai rendszerben, és kevésbé voltak elégedettek a demokrácia működésével.

A válság több csatornán keresztül is hathat a piacgazdaság elfogadottságával, az egyenlőtlenségekkel, vagy éppen az állam szerepével kapcsolatos attitűdökre. Az esetleges véleményváltozás háttérében állhat az egyén pénzügyi helyzetének alakulása és az ország romló gazdasági kilátásai, de a közhangulat ingadozása is. Szavazásméleti kutatók megkülönböztetnek – a „tárcájuk” alapján – egocentrikus szavazókat és kollektív, szociocentrikus (társadalomcentrikus) szavazókat aszerint, hogy az egyének döntésüket, szavazatukat a személyesen átélt gazdasági tapasztalatok vagy a társadalom gazdasági helyzetéről alkotott kép alapján hozzák-e meg (Kinder–Kiewiet 1981; Markus 1988; Polavieja 2013). Az újraelosztás iránti kereslet meghatározói között ugyanígy megtalálhatunk anyagi és nem anyagi (esztétikai, ideológiai, személyiségjegyekből fakadóan kifejlődött stb.) preferenciákat (Tóth–Keller 2013). Elemzésünk az első szempontra, az egyéni szinten közvetlenül megélt válsághelyzetekre fókuszál, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy az elmúlt időszakban átélt gazdasági nehézségek hatottak-e az egyén társadalmi attitűdjeire.

Összevetjük, mely értékeket tekintik az emberek a siker kulcsának és milyen szintű állami gondoskodásra tartanak igényt 2007-ben, majd – többek között egy gazdasági válság átélése után – 2016-ban. A két kérdéscsoport között szoros a kapcsolat, mind a kettő arról szól, hogyan képes boldogulni az egyén a társadalomban: az első az egyéni szintű tényezőkre (ambíció, kapcsolatok, családi háttér stb.), a másik az állam szerepére koncentrál. Azt feltételezzük, hogy ha valaki anyagi nehézségekkel küzdött vagy kiesett a többség által normaként elfogadott felelős, munkát

2 European Social Survey, az európai társadalmak állapotát, többek közt társadalmi attitűdöket, értékeket felmérő vizsgálat.

végző, ön- és/vagy családfenntartó szerepből, az közép-, vagy akár hosszú távon is hatással van arra, hogyan értékeli a személy a sikerhez vezető utat, a társadalmi előmenetel forrásait. Kutatási kérdésünk tehát az, hogy a válságos évek alatt esetleg megtapasztalt kényszerhelyzet hatására másképp látjuk-e az egyén és az állam felelősségét az emberek boldogulásában?

Úgy véljük, elégséges, de még nem túl sok idő telt el ahhoz, hogy a válság „előtti” és „utáni” állapotokat összehasonlítsuk. Azt feltételezzük, hogy a válságeseemény – a többi magyarázó változó mellett – önállóan is hathat a társadalmi felemelkedés útjával és a redisztribúcióval kapcsolatos attitűdökre, és az egyén vagy háztartás által átélt, esetleg súlyos anyagi sokk hatása hosszán tartó lehet, vagyis néhány évvel a háztartásokat ért válság mélypontja után, 2016-ban is megmutatkozhat. A feltételezés vizsgálata nem egyszerű – számos módszertani probléma miatt.

Operacionalizálás, adatok, módszerek

Adatbázis

Az elemzés két TÁRKI Háztartás Monitor³ adatbázisára támaszkodik. A 2007-es kb. 5000 fős mintából a 18 éven felüliek száma kb. 3400, a háztartásfők száma 2024. A 2016-os Monitor B felvétel kisebb, a minta 1003 fő nagykorúból áll. A Háztartás Monitor jellemző témái (a jövedelmek, a szegénység, a társadalmi rétegződés vagy a munkaerőpiac) mellett mind a két (2007-es és 2016-os) kérdőív rákérdez bizonyos attitűdökre a társadalom helyzetéről, működéséről és az állam szerepéről. A 2016-os adatfelvétel⁴ különlegessége, hogy egy retrospektív, a válság időszakára vonatkozó kérdésblokkot is tartalmaz, amelyben a háztartást ért sokkokra és a megküzdési módokra kérdezzük rá. Mivel mikroszintű összefüggéseket keresünk, a válságok mérésekor nem támaszkodunk makroadatbázisokra (GDP/fő, munkanélküliség, fogyasztás stb). A 2016-os Monitor adatbázis előnye, hogy az anyagi sokkot valóban átélt személyek attitűdjeit tudjuk összevetni a válságot nehézségek nélkül átvészelő személyek véleményével. A visszatekintő kérdésekkel persze együtt jár a kockázat, hogy az emlékek torzítanak, a múltat folyamatosan újraírjuk. Bár a visszatekintés korlátait észben kell tartanunk, a kérdőív válságblokkját úgy állítottuk össze, hogy a lehető legkisebb teret adja a múlt átszabására: a zárt végű eldöntendő kérdések olyan anyagi sokkokra kérdeznek rá, amelyeknek az átélésére jó eséllyel pontosan emlékszünk. Az elemző modellekben így a visszatekintő válságkérdések adják a válságok változó alapját, és az attitűdkérdésekből képezzük a társadalmi előrejutásról, az állam szerepéről szóló függő változóinkat.

3 A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás 1998 óta folyó keresztmetszeti háztartásvizsgálat-sorozat, amelynek középpontjában a jövedelmek és a munkaerő-piaci részvétel állnak.

4 Az adatfelvételtől, mintavételtől részletesen a „Makro sokkok - mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon - A Tárki Háztartás Monitor kutatás” K 113248 számú OTKA Kutatás első gyorsjelentése számol be.

Magyarázandó változók

Magyarázandó változóinkat az 1. táblázatba gyűjtöttük össze. Az első témakör a társadalomban való előrejutással kapcsolatos vélemények és ezek változásának feltárása. A Monitor kérdőívek az anyagi boldogulás forrására kérdeznék rá úgy, hogy a válaszadónak négy válaszlehetőséget (egyéni ambíció és kemény munka, szerencse, kapcsolatok, „jó családba születés”) kell sorba rendeznie, fontossági sorrendben. A négy opció közül kettő esetében vizsgáljuk meg a válság esetleges befolyásoló szerepét; az egyéni törekvésnek és a megfelelő kapcsolatoknak tulajdonított szerepre koncentrálnunk. Az egyéni ambíció az egyetlen alternatíva, amely az egyén aktív szerepét és felelősségét hangsúlyozza a társadalmi mobilitásban, így mindenképp része elemzésünknek. A másik három passzív természetű, az egyénen kívüli tényezőket felsorakoztató válaszlehetőségeket tartalmaz, amelyek kívül esnek a meritokratikus érvényesülési kereteken. Magyarországon a kapcsolati tőke szerepe (noha annak nyilvánvalóan van hatékonysági, pozitív tranzakciós értelmezése is) általában negatív megítélés alá esik (vö. protekció, haverság stb.), és az egyéni erőfeszítés érvényesülésben betöltött szerepével szemben, nem pedig annak eszközeként értelmezzük. Ezért vizsgáljuk párba állítva ezt a két tényezőt. Mind az egyéni törekvés, mind a kapcsolatok szerepe egyéni szintű, négyelemű (a négy helyezés) ordinális változó.

A második témakör szintén a társadalom működési mechanizmusairól szól, azon belül az államnak tulajdonított szerepről. Előbb általánosságban az állam és az egyén relatív felelősségéről van szó az egyének sorsának alakulásában (a megkérdezett szerint az emberek sorsának alakulásáért az egyénnek vagy az államnak kellene inkább felelnie). A másik két kérdés konkrét területeken (munkaerőpiac: az állam kötelessége-e a munka biztosítása, és állami jóléti újraelosztás: többet kellene-e a kormánynak az egészségügyre, az oktatásra és különböző szociális juttatásokra költenie) kér véleményt az állami beavatkozás szükségességéről. Mind a három kérdés alapján 1-től 4-ig terjedő, ordinális változót képezzünk, ahol a magasabb érték erősebb paternalizmust takar.

1. táblázat: A magyarázandó attitűdváltozók listája

Előrejutás a társadalomban	Egyéni törekvés, ambíció szerepe
	Kapcsolatok szerepe
Paternalizmus, redistribúció	Emberi sors
	Munka biztosítása
	Szociális juttatások

Magyarázó változók – a háztartást ért válságokk

A társadalmi előrejutásról alkotott véleményt és a paternalista szemléletet leíró modellekben a magyarázó változók közül elsősorban a válság során áltélt anyagi nehézségek érdekelnek minket. A válság szempontjából érvényes mikroegységnek a háztartást tekintjük (az erőforrások, a fogyasztás, a kiadások megosztása, a kockázatok viselése ter-

mészertes módon kötődik a háztartáshoz), az attitűdök szempontjából viszont az adott háztartásban élő egyént. A válság mikroszintű hatásait úgy vizsgáljuk, hogy a 2016-os Monitor B kérdőív válságra vonatkozó retrospektív kérdéseiből képzünk egy aggregált változót, amelyből a háztartás válságerintettségének súlyosságára következtetünk. A válság változó magában foglalja a munkaerőpiaci sokkokat, a jövedelemkiesést (pl. állásvesztés a háztartásban) és bizonyos szükséghelyzetek (pl. közszolgáltatás lekapcsolása) gyakoriságát is. A következő kérdésekből képezzük a válság változót:

Előfordult-e 2007 óta, hogy...

- a háztartás fő keresője állás nélkülivé vált?
- valamelyik más háztartástag elvesztette az állását vagy állás nélkülivé vált?
- (a háztartásból valaki) nem kapta meg vagy nem időben kapta meg a fizetését?
- egyéb okból (például valamelyik háztartástag tartós betegsége miatt) elesetek valamilyen korábbi rendszeres jövedelemtől?
- lekapcsolták valamilyen közszolgáltatásról vagy korlátozták azt (gáz, víz, áram), mert nem fizette a díjakat?
- lekapcsolták Önnel a tévé-, telefon- vagy internetszolgáltatást, vagy kikapcsolták a mobiltelefonját?
- késve, vagy egyáltalán nem tudta fizetni hitelének törlesztőrészleteit?
- kilakoltatták?

Ha egyik esemény sem fordult elő a háztartásban, akkor a válság változó értéke nulla. Ha a felsoroltak közül csak az egyik sokk érintette a háztartást, akkor a változó 1, míg ha egynél több sokkhatás érte, akkor a változó 2-es értéket vesz fel. Vagyis, ha a háztartást erősen sújtotta a válság, akkor 2, ha kevésbé súlyosan, akkor 1, és végül, ha egyik esemény sem történt meg, 0 a válság változó értéke.

Az egyes események nem egyforma súlyúak, pl. a kilakoltatás jóval komolyabb sokkhatás, mint a tévé-, telefon- vagy internetszolgáltatás lekapcsolása. Azonban a lista minden eleme elég erős ahhoz, hogy bármelyik előfordulása esetén azt mondassuk, a háztartás megélt anyagi nehézségeket az elmúlt időszakban, 2007 óta. Fontos szempont volna a háztartás válságos időszakának a hossza is (pl. a munkanélküliség időtartama), amely szintén jelzi, hogy mennyire volt súlyos az anyagi nehézség, ám erre vonatkozó adatok sajnos nem állnak rendelkezésre, így a sokk intenzitására a válságesemények gyakoriságából következtetünk.

2. táblázat: A válság változó értékeinek eloszlása

Válság változó	2016	
	Gyakoriság	%
0 – a háztartást nem érte sokkhatás	556	56,6
1 – egy sokkhatás érte a háztartást („válság” változó)	217	22,1
2 – több sokkhatás érte a háztartást („súlyos válság” változó)	209	21,3
Összes	982	100

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2016. évi adatfelvétele

Azt látjuk, a felnőtt korú lakosság kb. 43%-a számolt be arról, hogy a háztartást érte valamelyik sokk a felsoroltak közül a válság időszakában (2. táblázat). Ennek a csoportnak a fele csak egy, a másik fele több nehézséggel is szembesült. A leggyakoribb válságeseemény a háztartásfő vagy a háztartástag állásvesztése volt (22% és 18%), a legritkábban az egzisztenciát legsúlyosabban veszélyeztető kilakoltatás fordult elő (1% alatt) (lásd Tóth–Branyiczki [2016], F4.1. táblázat).

Kontrollváltozók

A demográfiai kontrollváltozók közül vizsgáljuk a válaszadó nemét, korát (három csoportba osztva: 18–34, 35–59 évesek és 60 évnél idősebbek), legmagasabb iskolai végzettségét (négy szintre bontva: általános iskola, szakmunkásképző, középiskolai érettségi, felsőfokú végzettség), lakóhelyének településtípusát (megkülönböztetünk budapesti lakosokat, megyeszékhelyen-városban és községben-falun élőket). Ezenkívül az anyagi jólétet egy vagyonelemeket felmérő és összesítő változóval közelítjük, mivel a jövedelemre vonatkozó kérdések esetében sok a válaszmegttagadó. A vagyoni változó a különböző vagyontárgyakból számított z-score alapú vagyoneeloszlást öt csoportra osztja: alsó decilis– 2–4. decilisek; 5–7. decilisek; 8–9. decilisek; és (a legfelső) 10. decilis.⁵ Az itt felsorolt szociodemográfiai jellemzők összhangban állnak Tóth és Fábíán (2008) redisztribúciós attitűdöket leíró modelljeinek kontrollváltozóival és későbbi hasonló elemzések változóival (lásd például Tóth–Keller 2013).

Az újraelosztás iránti keresletet leíró modellek esetében a demográfiai kontrollváltozókön kívül bizonyos attitűdváltozókat is számításba veszünk. Az újraelosztás iránti igény mögött többféle motiváció állhat: egyrészt anyagi érdekek, másrészt a társadalmi kontextus, értékek is befolyásolhatják a véleményt. Az előbbi csoportba soroljuk az életszínvonalal való elégedettséget, a következő egy évre vonatkozó várakozásokat a család anyagi helyzetének alakulásáról és a kockázatkerülést. Több kutatás is azt találta, hogy nem csak a jelenlegi anyagi helyzet, pozíció a társadalmi ranglétrán, de a jövőben várható mozgásról, társadalmi mobilitásról alkotott kép is szerepet játszik abban, hogy milyen szintű állami újraelosztásra vágyunk (Benabou–Ok 2001; Alesina–La Ferrara 2005). Az „elégedettség” változó három kategóriából áll: a 0–10 fokú skálát 0-tól 3-ig „elégedetlen”, 4-től 6-ig „közepes”, és 7-től 10-ig „elégedett” szakaszokra bontjuk, ahol a magasabb pont nagyobb elégedettséget jelent. A „várakozások” változó szintén három értéket vehet fel, az eredeti 5 fokú skála első két foka negatív, a közepe semleges, felső két foka pedig pozitív (anyagi helyzetre vonatkozó) várakozásokat takar. A várakozások redisztribúciós attitűdöt meghatározó erejére hathat az egyén kockázattűrése – előfordulhat, hogy a kevésbé kockázatkedvelők átlagosan magasabb állami gondoskodást preferálnak. A „kockázattvállalás” változó értéke 0, ha a válaszadó a két alternatíva közül a biztos jövedelmet választja, és 1, ha a kockázatosabb, de magasabb jutalmat.

5 Ellenőrzésképp összevetettük a bevallott vagyont és jövedelemet, a két mérőszám erősen korrelál.

3. táblázat: *Kontrollváltozók összefoglaló táblázata (a dőlt betű a referenciakategóriát jelzi)*

Kontrollváltozó neve	Változó operacionalizálása
nem	1= nő, 0=férfi
kor	18–34 évesek („fiatal”), 35–59 évesek („középkorú”), 60+ évesek („idős”)
iskolai végzettség	általános iskolát, szakmunkásképzőt, középfokú vagy felsőfokú iskolát végzettek
település típusa	Budapest, város, falu
gazdasági aktivitás	alkalmazott, vállalkozó, nyugdíjas, egyéb inaktív
vagyoni helyzet	A különböző vagyontárgyakból (bankkártya vagy hitelkártya, részvény, lakossági folyószámla, önkéntes kiegészítő nyugdíjbiztosítás, életbiztosítás, automata mosógép, vezetékes telefon, plazma- vagy LCD TV, DVD-lejátszó, mosogatógép, klímaberendezés, személygépkocsi, számítógép, internethozzáférés, más lakóingatlan, nyalaló, mobiltelefon, laptop vagy tablet) számított z-score alapú vagyoneeloszlást öt csoportra osztottuk: alsó decilis (vagyon_d1); 2–4. decilisek (vagyon_d2); 5–7. decilisek (vagyon_d3); 8–9. decilisek (vagyon_d4) és (a legfelső) 10. decilis (vagyon_d5).
elégedettség	Kérdés szövege: „Mennyire elégedett Ön az életszínvonalával? Ha egyáltalán nincs megelégedve, mondjon nullát, ha teljesen elégedett, adjon 10-est.” 0 – egyáltalán nincs megelégedve; 10 – teljesen elégedett. A 0–10 fokú skálát 0-tól 3-ig „elégedetlen”, 4-től 6-ig „közepes” és 7-től 10-ig „elégedett” szakaszokra bontjuk, ahol a magasabb pont nagyobb elégedettséget jelent.
várakozások	Kérdés szövege: „Kérem, mondja meg, hogy véleménye szerint a következő 12 hónapban hogyan fog alakulni az Ön családjának anyagi helyzete?” 5 – jelentősen javul, 4 – javul, 3 – <i>nem változik</i> , 2 – romlik, 1 – jelentősen romlik. A generált változó három értéket vehet fel, az eredeti 5 fokú skála első két foka negatív, a közepe semleges, felső két foka pedig pozitív (anyagi helyzetre vonatkozó) várakozásokat takar.
kockázatvállalás	Kérdés szövege: „Tegyük fel, hogy egy családtagja vagy kedves ismerőse tanácsot kér Öntől, mert két új álláslehetőséget kapott. Az egyik állás átlagos megélhetést nyújt, de biztos jövedelmet ígér. A másik egy ennél kockázatosabb vállalkozás: nem tudni még, lehet, hogy nagyon sokat fog keresni vele, és akkor megoldódik minden gondja, de az is lehet, hogy aránylag szerény pénzt keres majd. Ön szerint melyiket kellene választania? 1 – azt, amelyik átlagos megélhetést, de biztos jövedelmet ígér, vagy 2 – azt, amelyik kockázatosabb: lehet, hogy sokat fog keresni, de lehet, hogy nem?” A változó értéke 0, ha a <i>válaszadó a biztos jövedelmet választja</i> , és 1, ha a kockázatosabb, de magasabb jutalmat.
egyenlőtlenség	Kérdés szövege: „Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy: a jövedelmi különbségek Magyarországon túl nagyok? Az 1 – teljesen egyetérték, 2 – egyetérték, 3 – egyet is értek meg nem is, 4 – nem értek egyet, 5 – egyáltalán nem értek egyet” kategorikus változó, amely 2–5-ig 0, 1 esetén pedig 1-es értéket vesz fel.

Megjegyzés: A magyarázó változók VIF-mutatója mind az öt attitűdmodell esetén 1 és 2 közötti, vagyis a multikollinearitás veszélye nem tűnik komolynak.

A társadalmi kontextusnak egy elemére koncentrálnunk, a társadalmi egyenlőtlenségek érzékelésére, mivel ez szorosan összefügg a redistribúció vonzerejével; ha magasnak tartjuk az egyenlőtlenséget, nagyobb eséllyel támogatjuk az állami beavatkozást. Az „egyenlőtlenség” változó állhat azoknak az eseteknek a hátterében, amikor a saját anyagi helyzetével elégedett, pozitív jövőképpel rendelkező válaszadó értékítélete alapján (akár anyagi önérdékével szemben) magasabb újraelosztást kíván. Az „egyenlőtlenség” változó egy 5 fokú skálából generált kategorikus változó, ahol a válaszadó 1 esetén nagyon magasnak, 2-től 5-ig pedig nem tartja nagyon magasnak

az egyenlőtlenségeket. Az egyenlőtlen bontás (1 vs. 2–5) oka, hogy a minta majdnem 60%-a teljesen egyetért azzal, hogy a jövedelmi különbségek túl nagyok (1-es érték), míg a két alsó válaszkategóriára (4,5) adott válaszok aránya a 2%-ot sem éri el.

Elemzési modellek

Az elemzés első lépése mindegyik témakör (társadalmi előrejutás, újraelosztás) esetében a leíró statisztikák idősoros összetevése. Először szemrevételezzük, hogy mit mondhatunk a fenti attitűdök népességbeli eloszlásáról 2007-ben és 2016-ban. Ez a megközelítés alkalmas trendek bemutatására. A trendek mögött azonban sok tényező állhat. Lehetséges, hogy egyes magyarázó változóknak (pl. az iskolázottságnak) önmagukban is megnő a hatásuk a megfigyelt magyarázandó változóra. Lehetséges az is, hogy megváltozik a népesség összetétele, és ezáltal akkor is megváltozik a magyarázandó változó eloszlása, ha más nem történt a társadalomban. A fenti lehetőségek kontrollálása céljából többváltozós regressziós modelleket építünk, hogy képesek legyünk azonosítani a fő magyarázó változót, az átélt válság esetleges hatását.

A válságsokk és az attitűdök közti kapcsolatot többelemű logisztikus regressziókkal becsüljük meg. Mivel a függő változók dichotómak és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a különböző attitűdöket mekkora mértékben magyarázzák a háttérváltozók megfelelő kombinációi, ordinális logisztikus regressziókat (*ordered logit*) becsülünk, amelyek a függő változó értékeit, az esetenként négy válaszlehetőséget sorba rendezik, de nem feltételeznek egyenlő „távolságot” az opciók közt.

Modelljeink a következő szerkezetűek:

$$\Pr(Y = 1,2,3,4, | X_v, X_{dem}, X_a) = F(\beta_0 + \beta_v X_v + \beta_{dem} X_{dem} + \beta_a X_a)$$

ahol az 1-től 4-ig terjedő attitűdkérdésekre adott válaszlehetőségek valószínűségét egy logisztikuseloszlás-függvénnyel becsüljük, ahol X_v a háromelemű válság változót, X_{dem} , X_a pedig a kontrollváltozókat jelöli (X_{dem} a szociodemográfiai, X_a pedig az attitűdváltozókat), amelyek szintén kategorikusak.

A 2016-os adatokon becsülünk, hiszen ebben az esetben van lehetőségünk a háztartást ért válságsokkok és a személyek attitűdjei közt fennálló kapcsolat mérésére. Ahogy jeleztük, az esetleg megváltozott népességi összetétel hatásának kontrollálására több alapvető társadalmi-demográfiai változót is beépítünk a modelljeinkbe, hogy képesek legyünk belátni, maga a válság változó kapcsolatban áll-e az egyes attitűdökkel.

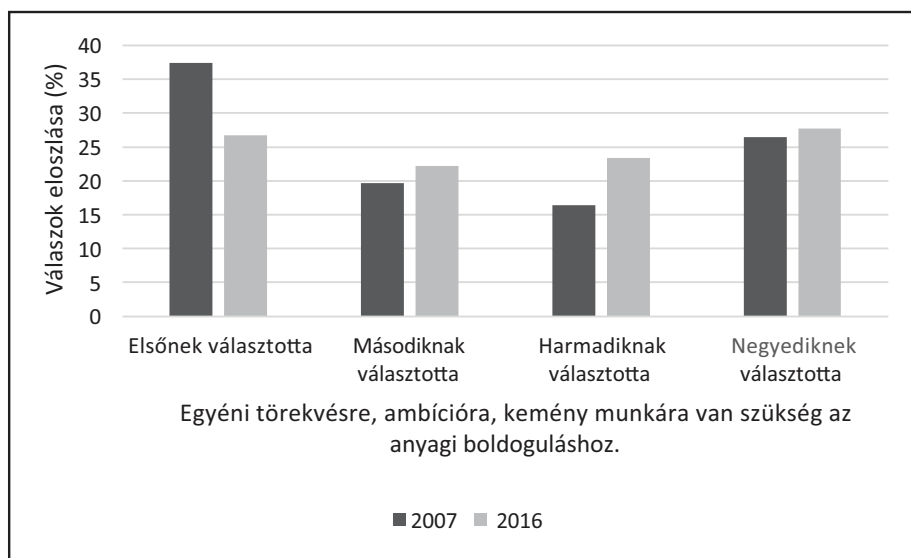
Eredmények

Előrejutás, boldogulás a társadalomban

Az anyagi boldogulás kulcsának az egyéni törekvést és az ambíciót már 2007-ben is kevesen fogadták el. A megkérdezettek kevesebb mint negyven százaléka tette első

helyre ezt a tényezőt, ha rangsorolnia kellett a megfelelő kapcsolatokat, a jó családba születés és a szerencse szerepével szemben. 2016-ra tovább romlott a helyzet: az egyéni törekvés szerepét kb. ugyanolyan arányban tették a négyelemű sor végére, mint az élére (28% vs. 27%). 2016-ban már csak a válaszadók bő negyede tartotta a kemény munkát a legfontosabbnak szemben a 2007-es 37%-os aránnyal (1. ábra).

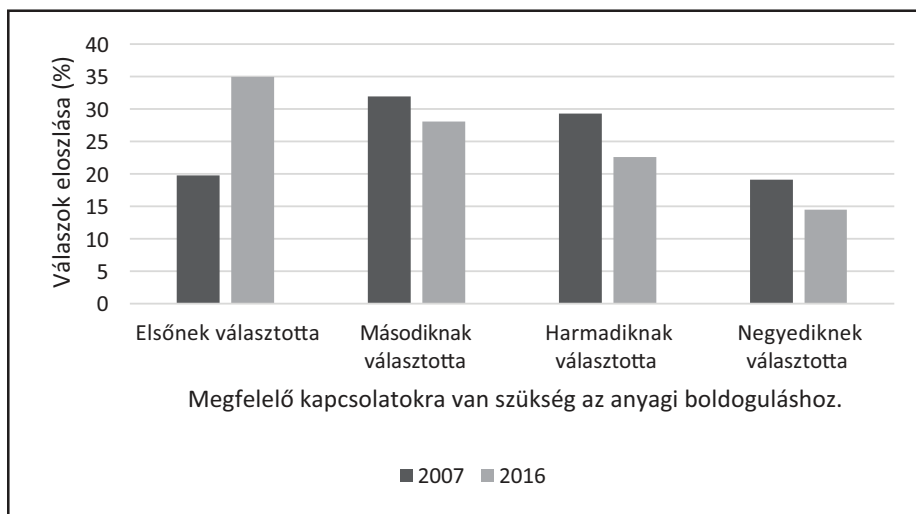
1. ábra: Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (az egyéni törekvés, ambíció ranghelyei, %)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele alapján Tóth–Branyiczki (2016), F4.3. táblázat

A kapcsolatokat szerepét illetően szintén átrendeződést látunk a véleményekben. Az egyéni ambíció térvesztésével párhuzamosan erősen emelkedett a megfelelő kapcsolatoknak tulajdonított érték. A 2007-es eloszláshoz képest 2016-ban a válaszadók közül sokkal többen tulajdonítottak elsődleges szerepet a megfelelő kapcsolatoknak: 2016-ban a felnőtt népesség több mint harmada a kapcsolatokat tartotta a legfontosabbnak, míg 2007-ben a válaszadóknak csak az ötöde gondolkodott így (lásd 2. ábra).

2. ábra: Magyarországon mire van szükség az anyagi boldoguláshoz? (a megfelelő kapcsolattal rendelkezés ranghelyei, %)

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele alapján Tóth–Branyiczki (2016), F4.4. táblázat

Mind az egyén szerepének értékvesztése, mind a kapcsolatok értékének emelkedése abba az irányba mutat, hogy a két megfigyelt időpont között tovább romlott az érvényesülés feltételeivel kapcsolatos társadalmi klíma. Ha ugyanis kevesebben hiszik azt, hogy az érvényesülés elsősorban az egyéni erőfeszítéseken múlik, és többen azt, hogy inkább kapcsolatok kellene, az tulajdonképpen a piacgazdasági működésmód legitimációs zavarát jelzi.

Becsléseink szerint szignifikáns a válság változó és a függő attitűdváltozó, az egyéni törekvés szerepe közötti kapcsolat: a legalább egy és a több sokkot átélt háztartásban élők kevesebbre értékelték az ambíció anyagi boldogulásban játszott szerepét azokhoz képest, akik 2007 óta nem tapasztaltak anyagi nehézségeket (lásd 4. táblázat). Előfordulhat, hogy a recesszióval küzdő emberek a legjobb igyekezetük ellenére sem tudták elkerülni a válság negatív hatásait, így csalódtak, és kiábrándultak az egyéni törekvésből a feleslegesnek megélt erőfeszítések miatt. A jelenséggel összefügghet ugyanakkor az is, hogy kudarcainkat hajlamosak vagyunk külső, rajtunk kívül álló okoknak tulajdonítani, míg sikereink esetében sokszor felülértékeljük saját szerepünket.

4. táblázat: Az egyéni törekvés és a kapcsolatok értékelését leíró „ordinális” logisztikus (ordered logit) regressziók

	2016 Egyéni törekvés Paraméterbecslés	2016 Kapcsolatok szerepe Paraméterbecslés
[attitűdváltozó = 1,00]	-0,89*** (0,19)	-2,14*** (0,20)
[attitűdváltozó = 2,00]	0,18 (0,18)	-0,85*** (0,18)
[attitűdváltozó = 3,00]	1,24*** (0,19)	0,36* (0,18)
válság	-0,32* (0,15)	0,13 (0,15)
súlyos válság	-0,45** (0,16)	0,27 (0,16)
nő	0,05 (0,12)	-0,12 (0,12)
fiatal	-0,11 (0,15)	0,02 (0,15)
idős	0,10 (0,22)	-0,29 (0,22)
általános iskola	-0,22 (0,21)	-0,30 (0,21)
szakmunkásképző	-0,15 (0,16)	-0,25 (0,16)
felsőfokú végzettség	-0,03 (0,18)	-0,39* (0,18)
falu	0,09 (0,15)	0,47** (0,15)
Bp.	0,96*** (0,17)	-0,65*** (0,16)
vállalkozó	0,53* (0,27)	0,03 (0,26)
nyugdíjas	0,17 (0,23)	0,08 (0,23)
egyéb inaktív	0,08 (0,19)	-0,04 (0,19)
vagyon_d1	-0,02 (0,27)	0,11 (0,27)
vagyon_d2	-0,11 (0,17)	-0,02 (0,17)
vagyon_d4	0,33 (0,18)	-0,28 (0,18)
vagyon_d5	0,52* (0,24)	-0,03 (0,23)
N	936	956

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

További eredmény, hogy a vállalkozók hozzáállása eltér az alkalmazottaktól, az előbbieket fontosabbnak tartják az ambíció hozzájárulását az anyagi sikerhez (lásd 4. táblázat). A különbség egyik forrása lehet, hogy az alkalmazott kevésbé érzi úgy, hogy igyekezete közvetlenül megjelenik a vállalat teljesítményében, vagyis úgy gondolhatja, a munkájáért kapott bére, jutalma nemcsak a saját erőfeszítésein múlik, hiszen sok, a vállalatot érintő döntést mások hoznak meg. Egy vállalkozó ehhez képest erősebben élheti meg saját felelősségét a cég sikerében vagy sikertelenségében. A vagyoni helyzet is mutat össz-

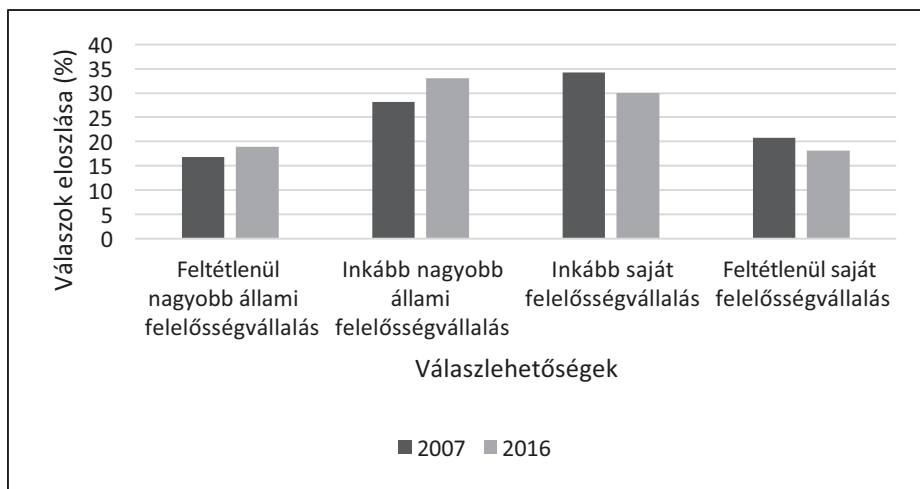
szefüggést az egyéni törekvéshez rendelt értékkel: a magasabb vagyonnal bírók átlagosan többre értékelik az ambíciót a közepes vagyonnal rendelkezőkhöz képest. Lehetséges, hogy a vagyonosabbak felülértékelik egyéni teljesítményüket a sikerükben, míg a kevésbé vagyonosak alulértékelik saját felelősségüket gyengébb vagyoni helyzetükben (bár fontos észben tartani, hogy a háztartás vagyona lehet örökölt is, így a különböző egyéneknek eltérő szerepe, felelőssége lehet a családi vagyon felhalmozásában).

A háztartást ért válságsokkok és a kapcsolatok értékelése közt nem találunk összefüggést, ami arra utal, hogy a gazdasági nehézségeken kívül álló, más folyamatok (pl. a „haveri kapitalizmus” térnyerése) állhatnak amögött, hogy a társadalom tagjai mindinkább a jó kapcsolatokat látják a siker forrásának. A kapcsolatok fontosságáról alkotott vélemény és a demográfiai változók között kevés esetben találnak szignifikáns kapcsolatot a logisztikus regressziók, de a felsőfokú végzettségűek kevésbé tartják fontosnak a kapcsolatokat az érettségivel rendelkezőkhöz képest (lásd 4. táblázat).

Újraelosztás

Megvizsgáljuk, hogy nőtt-e néhány állami támogatási tétel támogatottsága, és hogy erre hatott-e a megkérdezettek válság általi érintettsége.

3. ábra: Sors alakítása: állam vagy egyén?

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele

A magyar társadalom csaknem fele gondolta 2007-ben, hogy az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban. Az ekképpen vélekedők aránya 2016-ra egy kicsit emelkedett; 2016-ban már a népesség több mint fele szeretne a tapasztalathoz képest kiterjedtebb állami gondoskodást (lásd 3. ábra és 5. táblázat).

5. táblázat: Az állami gondoskodás iránti igényt leíró „ordinális” logisztikus (ordered logit) regressziók

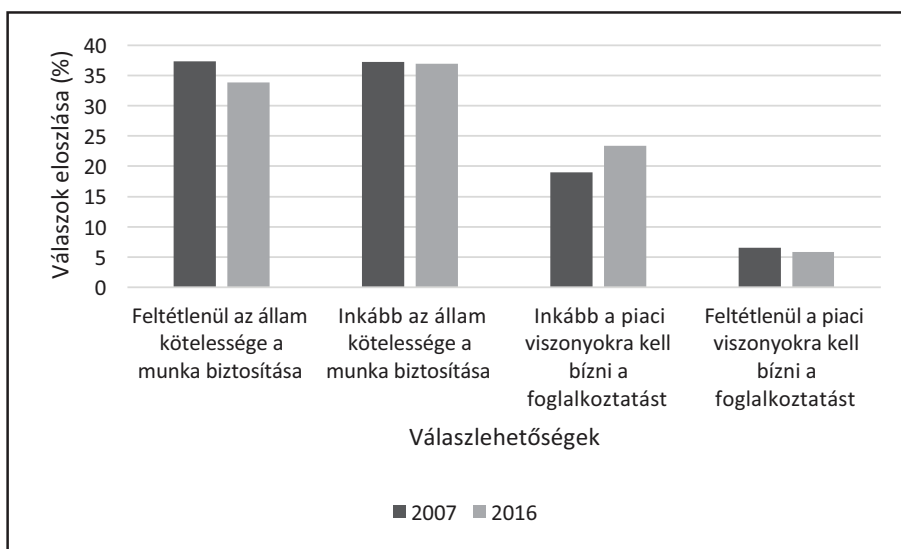
	2016	2016	2016
	Sors Paraméterbecslés	Munkahely Paraméterbecslés	Szociális kiadások Paraméterbecslés
[attitűdváltozó = 1,00]	-1,34*** (0,19)	-2,71*** (0,23)	-1,04* (0,53)
[attitűdváltozó = 2,00]	0,16 (0,19)	-0,72*** (0,19)	0,21 (0,53)
[attitűdváltozó = 3,00]	1,79*** (0,20)	0,95*** (0,19)	1,81*** (0,53)
válság	0,26 (0,15)	0,22 (0,15)	0,13 (0,16)
súlyos válság	0,25 (0,17)	0,44** (0,17)	0,14 (0,18)
nő	-0,02 (0,12)	0,15 (0,13)	0,11 (0,13)
fiatal	0,24 (0,16)	0,23 (0,16)	0,16 (0,16)
idős	-0,02 (0,22)	-0,52* (0,22)	-0,11 (0,23)
általános iskola	0,03 (0,21)	0,23 (0,21)	-0,50* (0,22)
szakmunkásképző	-0,08 (0,16)	-0,13 (0,16)	-0,17 (0,17)
felsőfokú végzettség	0,04 (0,18)	0,11 (0,18)	0,13 (0,19)
falu	-0,04 (0,14)	-0,07 (0,14)	0,28 (0,15)
Bp.	0,73*** (0,17)	0,49** (0,17)	0,06 (0,17)
vállalkozó	-0,56* (0,26)	-0,21 (0,27)	0,21 (0,27)
nyugdíjas	-0,16 (0,23)	0,15 (0,24)	0,44 (0,24)
egyéb inaktív	-0,01 (0,18)	-0,01 (0,19)	0,13 (0,19)
vagyon_d1	0,17 (0,27)	0,35 (0,27)	-0,19 (0,28)
vagyon_d2	0,04 (0,17)	0,24 (0,17)	0,08 (0,18)
vagyon_d4	0,26 (0,17)	-0,16 (0,18)	0,00 (0,18)
vagyon_d5	-0,38 (0,23)	-0,40 (0,24)	-0,74** (0,24)
elégedetlen	0,24 (0,17)	0,27 (0,17)	0,42* (0,18)
elégedett	-0,08 (0,16)	0,08 (0,16)	-0,22 (0,16)
negatív várakozás	0,36** (0,14)	0,07 (0,15)	-0,22 (0,15)
pozitív várakozás	-0,20 (0,19)	-0,52** (0,19)	-0,59** (0,19)
kockázat	-0,39** (0,15)	-0,59*** (0,16)	-0,16 (0,16)
egyenlőtlenség			0,55*** (0,17)
N	979	977	978

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Az emberek sorsában elvárt állami felelősségvállalást becsülő modellben a válságokk hatása nem szignifikáns. A kontrollváltozók azt mutatják, hogy a vállalkozók nagyobb eséllyel tartják úgy, hogy az embereknek saját maguknak kell felelősséget vállalniuk a sorsuk alakulásáért, mint az alkalmazottak, egyéb demográfiai tényezők változatlan-sága mellett. A vagyoneeloszlás legfelső decilisébe tartozók kevésbé igénylik az állami támogatást az eloszlás közepéhez képest. Az összefüggés egybecseng várakozásainkkal, a különbségeket magyarázhatja, hogy a szegényebbek úgy érezhetik, erőfeszítéseik nem elegendőek, és így külső segítségforrás, pl. az állam felé fordulnának. Ezzel szemben a vagyonosabbak kevésbé érzik szükségét állami segítségnek (lásd 5. táblázat).

Az állam szerepvállalásáról, az újraelosztásról szóló függő változók esetében a demográfiai kontrollváltozók mellett attitűdökre vonatkozó változók hatására is kíváncsiak voltunk.⁶ Az attitűdváltozók közül a személy várakozásai és a kockázatvállalási kedv mutatott összefüggést az állam iránti igény szintjével. Az anyagi helyzet romlását jóslók több, a kockázatkedvelőknek kevesebb államra lenne szükségük. Vagyis, akik arra számítanak, hogy anyagi helyzetük a következő évben romlani fog, inkább gondolják úgy, hogy az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban, mint azok, akik nem várnak változást a következő egy évben. Az eredmények várakozásainknak megfelelőek, alátámasztják az irodalom eddigi eredményeit (Alesina–Giuliano 2009; Benabou–Ok 1998).

4. ábra: A munka biztonsága: állam vagy piac?

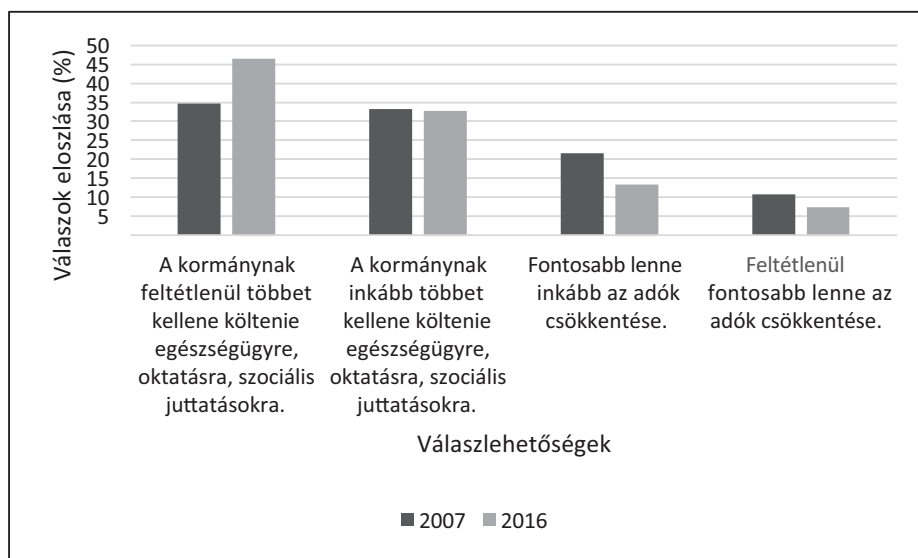
Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele alapján Tóth–Branyczki (2016), F4.6. táblázat

6 A regressziókat mind a három függő változó esetében megbecsültük az attitűdváltozók nélkül is, az átfedő független változók paraméterbecslései hasonlóak; lásd Tóth–Branyczki (2016, Függelék 12., 13. és 15. táblázata).

A munkaerőpiaci szerepvállalást illetően 2016-ban kicsit alacsonyabb (71%) azoknak az aránya, akik inkább az állam felelősségvállalását hangsúlyozzák, mint az 2007-ben volt (kb. 75%) (lásd 4. ábra). Ne feledjük, ebben az időszakban az utóbbi idők legkiterjedtebb közmunkaprogramja kezdődött el, minden korábbihoz képest erőteljesebb közpolitikai propaganda által kísérve „a munka társadalmáról”. Feltételezésünk szerint ennek polarizáló hatása lehetett a munkanélküliségi szerepvállalással kapcsolatos véleményekre.

A munkahelybiztonság iránti igényt leíró modellben a háztartás válságnak való kitettségét mérő változók közül a súlyos sokkhatás szignifikáns, vagyis azok, akik több típusú anyagi vagy munkaerőpiaci nehézséggel is küzdöttek az elmúlt időszakban, nagyobb eséllyel gondolják úgy, hogy az állam kötelessége a munka biztosítása, mint azok, akiket közvetlenül nem érintett egyik válságesemény sem. Továbbá, az idősebbek és a magas vagyonnal rendelkezők kevésbé, a budapestiek és a szegényebbek (a vagyoneeloszlás alsó felébe tartozók) inkább igénylik, hogy az állam gondoskodjon a munkahelyekről. Az általános, paternalizmusra esetleges hatással bíró attitűdök közül a munkahelybiztonság esetében a pozitív várakozások és a kockázat kedvelése volt szignifikáns, mind a kettő változó kisebb mértékű állam iránti igénnyel járt együtt (lásd 5. táblázat).

5. ábra: Szociális kiadások vagy adócsökkentés

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2007 és 2016. évi adatfelvétele

A nagyobb mértékű egészségügyi, oktatási és szociális kiadást igénylők aránya jelentősen emelkedett 2007 és 2016 között (lásd 5. ábra és 5. táblázat). Ebben – véleményünk szerint – szerepet játszott az, hogy a szóban forgó időszakban (különösen 2010 után) jelentős forráskivonás történt az egészségügyből és az oktatásból is, miközben általában csökkentek az adóterhek (különösen a személyijövedelem-adózásban, a jövedelemeloszlás középső és felső régióiban). A háztartást a válság során ért sokkhatás ebben az esetben sem függött össze a paternalista attitűdökkel (lásd 5. táblázat).

Összefoglalás és következtetések

A cikkben előbb megvizsgáltuk ugyanazoknak a magyarázni kívánt attitűdöknek az eloszlását 2007-ben és 2016-ban. Ezt követően a 2016-os modellekben megvizsgáltuk, hogy szignifikáns-e a kapcsolat a háztartásba begyűrző válságjeleket mérő változó és a magyarázandó attitűdváltozók közt.

6. táblázat: A válság változó és a társadalmi előrejutásról, az állam szerepéről alkotott vélemények kapcsolata a fent idézett regressziók szerint összefoglalva

	Modell	Paraméterbecslés
Társadalmi előrejutás	Egyéni törekvés szerepe válság	-0,32*
	súlyos válság	-0,45**
Állam szerepe	Kapcsolatok szerepe válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat
	Sors válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat
	Munka biztosítása válság súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat 0,44**
	Szociális kiadások válság, súlyos válság	nincs szignifikáns kapcsolat

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 2016. évi adatfelvétele (* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$)

Összességében tehát azt találtuk, nem triviális, hogy a háztartást elért válságok közvetlenül hat a boldogulás elfogadott útjaira, pontosabban a társadalmi előmenetel kulcsáról vallott véleményekre és a redisztribúciós attitűdökre. Elemzéseink során két attitűd esetében találtunk összefüggést: másképp ítélik meg az egyéni ambíció sikerességében betöltött szerepét, valamint az állam szerepét a munkabiztonság biztosításában azok, akik anyagi nehézséggel küszködtek a válság során (lásd 6. táblázat).

Kevésbé tartják fontosnak az egyéni törekvést a társadalmi előrejutásban azok, akiket erősebben sújtott a válság (kontrollálva az alapvető demográfiai és vagyoni jellemzőkre). Pontosabban, ha esélyhányadosokat számítunk, azt látjuk, hogy há-

romnegyed akkora az esélye annak, eggyel előrébb sorolja az egyéni törekvés szerepét az, akit érintett a válság, azokhoz képest, akiknek a háztartását nem érte válság-sokk. Még kisebb, kétharmad az esélye, hogy előrébb sorolja az ambíció fontosságát az, akinek a háztartása több válságeseménnyel is küzdött, az anyagi nehézségekkel nem terhelt (egyéb tekintetben hasonló) háztartásokban élőkhez képest. Ez tehát azt jelenti, hogy ha a háztartásban válságesemények fordultak elő az elmúlt években, lényegesen kisebb annak a valószínűsége, hogy a megkérdezett egyetért azzal, hogy az érvényesülés elsődleges feltétele a kemény munka. Az összefüggés pontosabb pszichológiai magyarázatának keresésekor ki kellene térnünk arra is, milyen szerepet játszhat a kognitív disszonancia redukciója a szóban forgó kapcsolatban, illetve arra, hogyan változik a önkontroll erejébe vetett hit. Úgy tűnik, a negatív események hatására csökkenhet az önkontroll érzése és felerősödhet a külső okok keresése, illetve erősebben kapaszkodhatunk a rajtunk kívül álló tényezőkhöz.

A munkahelyek biztosítása terén több állami gondoskodást várnak el azok, akik több nehézséggel szembesültek a válság során, mint a válságot könnyebben átvészelő, egyéb tekintetben hasonló társaik. Kb. másfélszer nagyobb eséllyel várnak több állami biztosítékot a munkaerőpiacon azok, akiket komolyabban sújtott a válság, az anyagi nehézségekkel nem terhelt háztartásokban élőkhez képest. A paternalistább hozzáállást magyarázhatja, hogy a válság egyik leggyakoribb és legsúlyosabb következménye az állásvesztés lehetett, így akiket személyesen is érintett a munkaerőpiac zsugorodása, erősebb támogatásra vágyanak, vágytak volna.

Mindezek fontos összefüggések. Azt mutatják, hogy ha a dolgok a háztartás szintjén rosszabbra fordulnak (munkahelyvesztés, jövedelemkiesés, fizetési nehézségek stb.), az hatással lehet arra, hogyan látják a társadalmi mechanizmusokat, a sikerhez vezető utat. Csökkenhet a piacgazdaság legitimitása (az előrejutás megítélésében előtérbe kerülhetnek a passzívabb, az egyéni erőfeszítés helyett mindent a kapcsolatokra levezető értelmezések) és nőhet az állami beavatkozás iránti igény – pl. a munkanélküliségi támogatások iránti igény.

Látni kell azonban, hogy az attitűdök változása a válsággal összefüggésben (az általunk definiált változók esetében) marginális. Ez arra utal, hogy az elfogadott társadalmi normák a boldogulásról mélyebben vannak a társadalom értékstruktúrájába kódolva, semmint hogy rövid távú gazdasági ciklusok vagy személyesen átélt sokkok, anyagi nehézségek érdemben változtatnának rajta. Az is előfordulhat, hogy a feltételezett oksági összefüggés éppen „fordítva” működik: a társadalom szövetét jellemző társadalmi tőke/legitimitás-attitűd-klíma határozza meg, hogy a makro-gazdasági válságjelenségek mennyire intenzíven érintik azt és mennyire lesznek fájdalmasak a háztartások szintjén. Ennek vizsgálatához azonban újabb elemzések lennének szükségesek.

Abstract: The paper investigates the relationship between economic shocks suffered by households and attitudes about the sources of social advancement and about the role of the state in Hungary during 2007-2016. Summary statistics of social attitudes in 2007 and 2016 showed deterioration in the period: the legitimacy of the market economy was weaker and demand for state redistribution was a little higher in 2016. We found that the change is not or only weakly associated with the financial shocks suffered by households. The relationship between hardship and attitudes was significant only in two of the five social attitude-models. Individual effort and hard work was regarded less effective as a mean to success and higher support for employment protection was desired by those having been hit by the crisis. We conclude that the main drivers of attitudes about social mechanisms (more precisely preferences about the role of the individual and the state in material advancement) are not economic cycles and individual utility, but deeper, more persistent social structures and cultural attitudes.

Keywords: economic crisis, social attainment, demand for redistribution, household behaviour

Irodalom

- Alesina A. – Giuliano P. (2009): *Preferences for Redistribution*. NBER Working paper, 14825. Cambridge, MA: NBER.
- Alesina A. – La Ferrara E. (2005): Preferences for redistribution in the land of opportunities. *Journal of Public Economics*, 89(5), 897–931.
- Benabou R. – Ok, E. A. (1998): Social mobility and the demand for redistribution: The POUM hypothesis. *NBER*, No. w6795. Cambridge MA: NBER.
- Csontos L. – Kornai J. – Tóth I. Gy. (1996): Adótudatosság és fiskális illúziók. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 238–271.
- Csontos, L. – Kornai, J. – Tóth, I. Gy. (1998): Tax awareness and the reform of the welfare state. Hungarian Survey Results. *Economics of Transition*, 6(2): 287–312.
- Keller, T. – Medgyesi, M. – Tóth, I. Gy. (2009): Analysing the link between measured and perceived income inequality in European countries. Research note 8/2009. Brussels, European Commission, Manuscript completed in February 2010, 32 p.
- Kinder, D. R. – Kiewiet, D. R. (1981): Sociotropic politics: the American case. *British Journal of Political Science*, 11(02), 129–161.
- Kornai, J. (2012): Mit mond a hiány és a szocialista rendszer a mai magyar olvasónak? *Közgazdasági Szemle*, 59(4), 426–443.
- Markus, G. B. (1988): The impact of personal and national economic conditions on the presidential vote: A pooled cross-sectional analysis. *American Journal of Political Science*, 32(1): 137–154.
- Meltzer A. H. – Richard S. F. (1981): A rational theory of the size of government. *Journal of Political Economy*, (89)5: 914–27.
- OECD (2015): In it together: Why less inequality benefits all? Paris: OECD.

- Pearlin, L. – Schooler, C. (1978): The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19(1): 2–21.
- Polavieja J. (2013): Economic crisis, political legitimacy, and social cohesion. In Gallie, D. (ed.): *Economic Crisis, Quality of Work, and Social Integration: The European experience*. OUP Oxford, 256–278.
- Rotter, J. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*, 80(1): 1–28.
- Tóth, I. Gy. (2008): The demand for redistribution. A test on Hungarian data. *Sociologický Casopis / Czech Sociological Review*, 44(6): 491–509.
- Tóth I. Gy. (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. lennének... In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Tóth I. Gy. (2016): A háztartások viselkedése a válság idején és azt követően. In Tóth I. Gy. (szerk.): „Makrosokkok – mikroválaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A Tárki Háztartás Monitor kutatás” záró beszámolója. Budapest, TÁRKI. Letöltés helye és ideje: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2016_kotet.pdf. (2017. 04. 07.)
- Tóth I. Gy. – Fábián Z. (2008): Pártpreferencia-csoportok politikai azonosulása és redistribúciós attitűdjei. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 387–414.
- Tóth, I. Gy. – Keller, T. (2013): Income distribution, inequality perceptions, and redistributive preferences in European countries. In Gornick, J. – Jantti, M. (eds.): *Income Inequality – Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*. Stanford University Press, 173–203.
- Tóth I. Gy. – Branyiczki R. (2016): Társadalmi kohézió, attitűdök és a válság kapcsolata. In Tóth I. Gy. (szerk.): „Makrosokkok – mikroválaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A Tárki Háztartás Monitor kutatás” záró beszámolója, 102–134. Budapest: TÁRKI. Letöltés helye és ideje: http://www.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2016_kotet.pdf. (2017. 04. 07.)

A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói: „cigány jazz” és zenei habitus

Havas Ádám
elravaljc@gmail.com

Beérkezés: 2018. 02. 08.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 05. 10.

Elfogadás: 2018. 06. 08.

Összefoglaló: Több mint 40 óra mélyinterjú kutatás és résztvevő megfigyelés elemzésére támaszkodó tanulmányom a roma származással kapcsolatos zenei diszpozíciók (habitusok) kortárs jazz-zenei mező viszonyrendszerében betöltött szerepét vizsgálja. Az etnikumhoz köthető jelentéssel bíró megkülönböztető sajátosságok diszpozicionális elemeit (értékelési, észlelési és kognitív sémáit) a bourdieu-i habitusfogalom nyomán alkotott zenei habitus (Rimmer 2012) koncepcióval vizsgálom, különös tekintettel a zenei szocializáció, csoportdinamika és az esztétikai distinkciók szempontjaira. Noha a foglalkozással definiált társadalmi csoport, a „zenész cigányság” fontos szerepet tölt be a populáris zene fejlődésében Magyarországon, a szociológia módszereivel idáig nem elemezték e dominált etnikum domináns (urbánus, többnyire „magyarcigány” jazz-zenész) frakciójának kulturális legitimitások hierarchiájában betöltött pozícióját a kortárs jazz szemszögéből.

Kulcsszavak: zenei habitus, Bourdieu, kulturális mező, jazz, cigányság

Bevezetés

„Nem kell Amerikába kimenni jazzt tanulni, (...) menjetek el a 8kerbe, és megtanultok a Kálcsitól zongorázni, ennyi.”¹

A youtube-comment idézetként való beemelése talán szokatlan felütésnek hat egy tudományos munka elején, mégis, a szóban forgó kompozíció alatti hozzászólásban több olyan szempont lelhető fel, melyeket e tanulmány során bontok ki, és amik szorosan kapcsolódnak a magyar „jazzdiaszpórával” (Johnson 2002) kapcsolatos kutatási kérdéseimhez. A több szempontból is kényes téma felvetés elején – kezdve az egyes zenészek témával kapcsolatos érzékenységétől a műfaji besorolás problematikáján át a számos zenésszel személyes viszonyt ápoló, objektivitásra törekvő kutató sajátos pozíciójáig – fontos tisztázni, hogy a címben szereplő idézőjel tudatos gesztus, mely a konstruktivista elemzői szemléletnek kíván nyomatékot adni. Koránt sincs ugyanis konszenzus arról, hogy létezik-e „cigány jazz” a ’30-as évek Franciaországában kiala-

1 Az idézet a Liszt Ferenc-díjas Oláh Kálmán „Kálcsi” (jazz)-zongoraművész Always című, neves nemzetközi díjat is elnyerő kompozíciója alatti youtube-comment stílizált verziója. Az eredetét lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=H9ytdsvMEnU>.

kuló és Django Reinhardt nevéhez köthető „manouche jazz”, „gypsy jazz” vagy „szinti szving” néven is ismert, a zenetudomány és kultúrtörténet által kanonizált irányzaton kívül (lásd pl. Dregni 2004).

Az alábbi tanulmány szűkebben vett témája – vagyis a jellemzően többgenerációs zenészcsaládban, városi környezetben nevelkedett, a magyarországi cigányság döntő többségét adó „magyarcigány” vagy romungró² származású jazzmuzikusok zenei/esztétikai diszpozícióinak vizsgálata – egy 2014-ben indult kutatás részét képezi (Havas–Ser 2017). Az erőteljesen fővárosban koncentrált kortárs magyar jazzszcéna³ szimbolikus és gazdasági dimenziók mentén korábban részletesen vizsgált rétegződésében (Havas 2017) a roma etnikum történeti és strukturális okoknál fogva sajátosan jelenik meg (Retkes 2014; Zipernovszky 2017). Cikkem középpontjába a dominált etnikum domináns frakciójának zenei gyakorlatait helyezem, azzal a céllal, hogy a zenei szocializáció kondicionálta művészi praxisok és a jazz-zenei erőtéren belüli presztízhierarchia közti kapcsolatokat érzékeltessem, reflektálva eme összefüggések társadalmi alapjaira is. Röviden, dolgozatom e zenei mikrokozmosz elitcsoportjának zenei gyakorlatait szélesebb kulturális distinkciók összefüggésrendszerében értelmezi.⁴

Az interjúelemzés és etnográfiai leírás megfelelő kontextualizálása céljából ezért először röviden összegzem a témafelvetésem szempontjából releváns eddigi kutatási eredményeimet, majd a kulturális legitimitáció és a jazz viszonyával kapcsolatos fő téziseim kerülnek bemutatásra. Az elméleti fejezetet követő empirikus részekben végül a *zenei habitus* (zenei) szocializációval, életstílussal és esztétikai distinkciókkal összefüggő aspektusait elemzem.

Rimmer (2012) kutatását leszámítva tanulmányom az első, amely a jazz műfaján belüli jelentéssel bíró különbségtételek szélesebb társadalmi összefüggéseit Bourdieu habitusfogalma segítségével kísérli meg elemezni. A tanulmány elkészültéig más, a fogalmat előtérbe helyező tanulmányról nem szereztem tudomást.⁵ Az 5 „follow up” interjút nem számítva e tanulmányban a 27 félig strukturált mélyinterjú (~45 óra) közül főleg (de nem kizárólag) arra a hétre fókuszálok, amikor azokat a különböző generációba tartozó és eltérő hangszereken játszó roma zenészekkel készítettem. Kutatásom „kvázietnográfiai” jellegű, mert az interjúelemzések mellett „terepen” (pl. jazzklubokban) végzett résztvevő megfigyeléseimből is sokat meríték, ezenkívül az elemzés során videóanyagokra, interjúkra, közösségi médiára, újságcikkekre, lemezekre, számokra és még egy lemezborítókép szimbolikájára is támaszkodom.

2 Arányuk a teljes cigány népesség ~80%-a (Kovai 2015: 9).

3 A bourdieu-i mezőfogalom mellett a „szcéna” és „erőtér” fogalmakat is alkalmazom, mely a dolgozat fő elméleti referenciája. Részletesebben a „szcéna”, „szubkultúra” és „mező” koncepciókkal kapcsolatos elméleti dilemmákról a kutatás kontextusában lásd Havas–Ser (2017), Havas (2018a), valamint az egyes koncepciókról bővebben Bennett (2004) és Kacsuk (2005) munkáit.

4 Szociológiai nézőpontból a „cigánykutatásokkal” kapcsolatos strukturális és kulturális diskurzusokról lásd pl. Ladányi–Szelényi (2005) és Stewart (1994), a kulturális antropológia és zenetudomány szemszögéből pedig Kovai (2015), Kovalcsik (2006) és Könczei (2011) munkáit. A zene szerepéről és a különböző stílusok jelentéstartalmairól a cigányság körében részletesen lásd Kovai (2015: 59–73), valamint Stewart (1994) írásait.

5 Prior (2013: 183) tanulmányában ugyan említi a fogalmat, de „csak” mint termékeny elméleti referenciát, maga nem végzett a fogalmat középpontba állító empirikus kutatást.

A jazz-zenei mező felemelkedése és a muzsikus cigányok⁶

A roma származású jazz-zenészek reprezentációja a mainstream/free megkülönböztetés kontextusában

A kultúraszociológia és a jazz studies módszertani és elméleti referenciáira támaszkodó kutatás bevezető tanulmányában Ser Ádámmal (Havas–Ser 2017) összegeztük a jazzel kapcsolatos társadalomtudományi munkák témafelvetéseit, hogy rávilágítsunk, milyen különböző rasszal (Lopes 2002), kreatív munkavállalással (Becker 1951; Umney–Kretsos 2015), kulturális hierarchiával (Lopes 2000) és dzsenderrel⁷ (Johnson 2000) összefüggő kontextusokban tölt be központi szerepet a jazz kutatása. A jellegzetesen modern társadalmi-kulturális gyakorlatként (Johnson 2002: 96–113) – tehát korántsem kizárólag zenei praxisként – értelmezett műfaj a huszadik századi társadalmi változások és kulturális hierarchiák történeti dinamizmusa folytán Magyarországon is sajátos emancipációs utat járt be (lásd pl. Havadi 2011).

A kortárs jazzszcéna rétegződésével kapcsolatos kutatási kérdéseink közül a műfajon belüli szimbolikus különbségtételek és presztízis kapcsán merült fel legmarkánsabban a „cigányság” mint megkülönböztetett és megkülönböztető csoport, melyet interjúalanyaim (mainstream és free jazzt játszó zenészek egyaránt) elsősorban a mainstream jazzt játszókkal, ill. annak krémjével azonosítanak. A terepnaplókban dokumentált résztvevő megfigyelések és a mélyinterjúk elemzése alapján a pozíció- és presztízisszerzésben a free és mainstream jazz mint *rendszer alkotó alappozíció* kulcsfontosságú szerepet tölt be (Havas 2017). Az interjúkból rekonstruált ellentétpárok szempontjaihoz való viszony strukturálja a szcénát, és egyúttal történetileg kondicionált társadalmi viszonyokat is megtestesít:⁸

(...) mainstream és free zenészek nézőpontjait visszaadó interjúrészletek és kritikák lényege megragadható a *tradicionalista-progresszív, múltközpontú-jelen idejű, ideologikus-esztétikai és ortodox-újító* ellentétpárok révén (Havas 2017: 179).

Elemzésem egyik fő következtetése szerint, a '40-es évek közepén Amerikában kialakult mainstream jazz esztétikájának „szentháromságát” (a sztenderdek ismeretét, a jazzes frazírt és a szvinges lüktetést) a roma jazzisták intenzíven képviselik, ami megjelenik a jazz fenti definíciójához való dogmatikus ragaszkodásban, a tradícióértelmezés el- és kisajátításában, valamint a kizárási és kooperatív játszmákban, melyekben a rokonsági viszonyok központi szerepet töltenek be. Mint látni fogjuk, a free és mainstream zenészek által viszonylag homogénnek látott, belülről azonban meghatározó habituális szempontok alapján differenciált csoport a nem roma szár-

6 A fejezetcím Lopes (2002) könyvcímének (The Rise of a Jazz Art World) parafrázisa.

7 A magyar tudományos életben a dzsender bevett, kanonikus szóhasználatnak számít, a társadalmi nemeknek fordított gender szinonimájaként használják (lásd pl. Hadas 2011). A dzsender alkalmazásának praktikus előnye, hogy egyetlen szó (és idomul a magyar kiejtéshez, ahogy a „dzsentrí” is idővel bevett szóhasználatává vált).

8 E tanulmányban terjedelmi okok miatt nem térek ki részletesen a kortárs magyar jazzszcéna presztízshierarchiáját meghatározó mainstream/free különbségtételre, melyet korábban (lásd pl. Havas 2017, 2018a, 2018b) részletesen elemeztem. A free és mainstream jazz oppozíció 14 szempont szerinti összegzését lásd Havas (2017: 174).

mazású mainstream zenészek nézőpontjából is elitsoportként reprezentálódik. A mainstream tradícióhoz való erőteljes ragaszkodás, a megkérdoztetek által érzékelt „arisztokratikus” megnyilvánulások, továbbá a zenei szituációkban (pl. jam session során) tapasztalt konfliktusok folytán a szakmai tisztelethez egyúttal távolságtartás („distinkció”), a „másság” pejoratív asszociációi társulnak. A következő fejezetekben a kortárs jazzszcéna rétegződésében és presztízshierarchiájában alapvető fontosságú mainstream/free jazz distinkció egy sajátos aspektusát világitom meg, nevezetesen a mainstream jazz elitpozícióit betöltő roma származású jazz-zenészek művészeti gyakorlatait kondicionáló zenei habitust. Ha tetszik, e tanulmányban a bináris oppozíciók kifestítette erőter mainstream pólusára fókuszálok.

Zenész cigányok a legitimációs erőterben, avagy hogyan kerülnek a kávéházból a (művészetek) palotá(já)ba?

Kulcsfontosságúnak tartom röviden felvázolni a cigány muzsikusok és a jazz viszonyának témafelvetéseim szempontjából meghatározó történeti aspektusát. A jazz térnyerése Magyarországon nem volt konfliktus nélküli. A többségi társadalom szórakoztatását monopolizáló cigányzenét vagy magyar nótát (Brown 2000: 124; Schneider 2006: 24–29)⁹ játszó városi cigányzenészek az első világháborút követően kollektíve lázadtak fel az Amerikából beszivárgó és a városi környezetben szintén népszerű, gazdasági konkurenciát jelentő jazzel szemben (Zipernovszky 2017). A gazdasági érdekkonfliktus mellett a jazz térnyerése a nemzeti kultúrára való fenyegetésként jelent meg, és a kulturális amerikanizáció veszélyét jelentette. A társadalom félperifériáján lévő „szignifikáns Másik” muzsikus cigányság a nemzeti kultúra védelmezőjeként lépett fel a racializált, „külső Másikkal” szemben (Federmayer 2017), amit az amerikai feketék jelentettek. Míg a felszentelt komolyzene a schönbergi atonális és Sztravinszkij-féle neoklasszikus irányvonalak között polarizálódott, addig az épp intézményesülő populáris zenei mezőt részben a fenti racializált-etnicizált státuszküzdelem határozta meg két szignifikáns „Másik” között (Brown 2000).

Az '50-es évektől kezdve azonban e réteg leszármazottai egyre nagyobb arányban képviselték magukat a mainstream jazzt játszó köztött (Retkes 2014). E generációs váltásban tetten érhető a kávéházi cigányzene jelképezte „szórakoztató”, „kiszolgáló” paradigmából való elmozdulás a magas kulturális gyakorlatokkal asszociált jazz felé (Peterson 1967),¹⁰ ahol a fő referenciák a jazz modernista fordulatához, tehát a '40-es évek utáni amerikai bebophoz kötődnek, szemben a „szvinges tánczenével” (Havas 2017). E generációs és „műfaji” váltás egyúttal növeli a „fiúk” generációjának társadalmi mezőben való legitimációját, ha úgy tetszik, „integrációját” vagy „beágyazottt-

9 A vidéki léthez köthető autentikus magyar népzene és az elsősorban urbánus közegben kialakuló cigányzene vagy „magyar nóta” közötti tudományos különbségtételt a néprajzkutató Vikár Bélához, Bartókhoz és Kodályhoz köti a zenetudományi szakirodalom (Zipernovszky 2017: 67).

10 A generációs váltás kulturális legitimítások hierarchiájában történő átpozicionálása a kulturális termelés mezőjében bekövetkező változásokkal, pl. a tradicionális kávéházi cigányzene iránti kereslet csökkenésével van összefüggésben, melyekre itt részletesen nem térek ki, erről lásd pl. Jávorszky (1999), Retkes (2014) és Szakcsi (2016a, 2016b).

ságát” is. Annak az állításnak, mely szerint a *már jazzt játszó* cigányzenészek számára a kulturális legitimitások hierarchiájában történő felfelé pozicionálás státuszkérdésekkel áll összefüggésben, a cigányzenei habitussal kapcsolatos kutatásom szempontjából két fontos következménye van, melyeket az empirikus részekben kísérlek meg árnyalni, illetve alátámasztani.

A jazz képviselte művészi zene felé történő elmozdulásnak fontos, identitást meghatározó szerepe van. Ennek következtében tovább nyílik az olló, növelve a cigányság csoportjai közti státuszkülönbségeket a „magyarcigány” jazz-zenészek javára, akik egyfajta elitcsoportot képviselnek a dominált csoporton belül. Mindezt reprezentálja a városi életvitelük és a kultúra felszentelt tereihez köthető, magas legitimitással bíró intézményekben való megjelenésük (pl. Zeneakadémia, MÜPA, MOM Kulturális Központ). Másrészt a jazz olyan terep számukra – szemben a hagyományos, többnyire a többségi társadalom közép- és felső rétegeiből rekrutálódó ügyvédi vagy orvosi pályákkal (Gáti 2010) –, ahol a zenei szocializáció során belsővé tett zenei kompetenciáknak köszönhetően a többségi társadalom tagjai fölé tudnak kerekedni. Az „asszimilációs rezsim” (Kovai 2017) felfogásával szemben, ahol mindig a nem cigány „magyar” a követendő példa és viszonyítási pont, a jazz éppen azért válik izgalmas kutatási területté, mert olyan közeget jelent, ahol a (mainstream) jazz-zenész magyarcigányok foglalják el az arisztokrácia pozícióját és alkotnak elitcsoportot. Az elméleti fejezetben bemutatott zeneihabitus-konceptió (Rimmer 2012) az egyes műfajokon belüli hierarchizált, társadalmi jelentéssel bíró különböző distinkciókat hangsúlyozza, így – magyar empirikus anyagon alkalmazva – a jazzen belüli etnicizált különbségételek logikájának megragadásához is megfelelő fogalmi eszköznek bizonyul.

A zenei habitus alkalmazása a vizsgált összefüggések magyarázatában

Rimmer (2012) kvalitatív kutatásaiban a bourdieu-i habitusfogalom alapján konstruált *zeneihabitus*-konceptió alkalmazásának előnyeire hívja fel a figyelmet, kiváltképp a zenei ízlés státuszharcban betöltött szerepének értelmezése során. A zenei habitus alatt a tartós diszpozíciók (kognitív, cselekvési és értékelési sémák) rendszerének a zenében való megjelenését értjük. Rimmer definíciója szerint (2012: 306) „*a zenei habitus egy magyarázóeszközt kínál az egyének zenével való viszonyáról*”,¹¹ melyet a szocializáció során felhalmozott és belsővé tett kulturális tőke befolyásol. A fogalom alkalmazásával a kutatónak lehetősége nyílik a zenei kifejezőeszközök megválasztásának logikáján túl a zenehallgatás módozatainak és a különböző (zenei) stílusokat osztályozó gyakorlatok társadalmi alapelveinek megragadására is. A fogalom alkalmazása az etnikum, a származás és az esztétikai praxisok közti kapcsolatok értelmezésével kecsegtet a kortárs jazz-zenei mező kontextusában, röviden, a koncepció a

11 A fordítás az eredetiből a sajátom: H. Á.

társadalom egyéb viszonyrendszereiben is igazodási alapként tételezett habitus zenei vonatkozásait jelenti.

Rimmer tanulmánya explicit kritikáját adja a társadalmi pozíció (osztályhelyzet) és ízlés kapcsolatát vizsgáló kvantitatív kutatások kiterjedt irodalmának (Chan-Golthorpe 2007; Peterson 1992), melyek sokszor „általánosító képet festenek” (Rimmer 2012: 313)¹² ízlés, kultúrafogyasztás és társadalmi pozíció viszonyáról.¹³ A zenei habitus alkalmazása a műfajokon belül működő klasszifikációs sémák pontosabb megértésével kecsegtet, ami alapvető fontossággal bírhat az egyes stílusok belső differenciáltságát esetenként nem kellő súllyal tárgyaló (lásd pl. Atkinson 2011), a kultúrafogyasztás és a réteghelyzet összefüggéseit nagy mintán vizsgáló elemzések számára is. A habitusfogalomnak a zene szférájában való alkalmazása önmagában nem tekinthető fogalmi újításnak, maga Bourdieu is számos habitustípust különböztet meg; nyelvi habitust (1991: 81), akadémiai habitust (1988), dzsenderhabitust (2001), sőt kutatói stratégiájának meghatározó része a *Distinction*-ban lefektetett reprodukciós logikába illeszthető mezőelmélet különböző társadalmi kontextusokban való működtetése.¹⁴ A közös nevező, amiért a különböző habitustípusok megkülönböztetése elméletileg lehetséges, a meződinamika alapelveinek azonosságából fakad: a mezők szerkezetét és kialakulását meghatározó relációk és pozíciószerezések logikája azonos szabályok alapján szerveződik (lásd Bourdieu, 1993, 1996; Maanen 2009). A nemzetközi irodalomban bevett „mezőelemzés” (*field analysis*)¹⁵ a különböző nemzeti kontextusokban ezekben az alpművekben lefektetett elveket veszi alapul akkor is, ha a bourdieu-i elméletből kiinduló szerzők a mezőelmélet differenciálására törekednek (Varriale 2015; Hesmondhalgh 2006; Prior 2007), vagy erősen kritizálják annak alkalmazhatóságát a késő modern kulturális viszonyok között (Hennion 2007; Lamont 1992).

Korábbi tanulmányaimban (Havas 2017; Havas–Ser 2017) a jazz-zenei mezőt olyan erőterként értelmeztem, melyet a legitim jazzdefiníció ki- és elsajátítási harcai jellemeznek, mely harcok logikája pontosan megragadható a mainstream és free jazz különbségtételt meghatározó főbb oppozíciók által. Ilyen alapopozíciónak tekintetem például a professzionális (a freejazz-zenészek által pejoratív felhanggal „technokratának” címkézett) mainstream jazz-zenész és az autonóm művész zenei kompetencián túlmutató ethoszának ellentétét, melyet mélyinterjúk alapján rekonstruáltam. A mezőelmélet konfliktuselméleti megközelítéséből egyrészt a szimbolikus és gazdasági profitok kijelölte erőterben folyó legitimációs harcok logikáját megragadó komplex fogalmi hálót veszem át, másrészt azt a már említett relacionális szemléletet, mely

12 Saját fordításom: H. A.

13 A stílusokat átfogó nagy gyűjtőkategóriák (jazz, rock, techno stb.) a műfajokon belüli distinkciókat sokszor elfedik. Rimmer joggal hívja fel a figyelmet az egy-egy stíluson belüli alvariációk jelentőségére, pl. csak a metálfenében megkülönböztethető legalább 10 alfajt szélesebb társadalmi distinkciók indikátorának is tekinthetjük.

14 Lásd Hadas Miklós tanulmányát (2015) Bourdieu Férfiuralom című könyvéről, mely „paradigmaexpánzióknak” értelmezi a habitus társadalmi nemekre való kiterjesztését, pl. a libido dominandi bourdieu-i kulcskoncepció mint maskulin habitus értelmezhető.

15 A nemzetközi kultúraszociológia nívós orgánuma, a *Cultural Sociology* 2013-ban külön számot is szentelt e kutatási gyakorlatnak, melyben eltérő módszertani apparátust felvonultató szerzők különböző nemzetek kulturális mezőinek elemzése mellett elméleti-összegző cikkeket is publikáltak (pl. Savage–Silva 2013).

tudatosan reflektál arra, hogy a kutató által osztályozott csoportok – esetünkben a free és mainstream zenészek – egyben sajátos habitussal rendelkező osztályozó és típusalkotó csoportok is. Ebben az elméleti keretben a zenészek pozíciószerzéseinek alapelvei értelmezhetők az oppozíciós logika szerint szerveződő racionalizálási stratégiák alapján, ami alatt a különböző pozíciókat betöltő zenészek legitimációs esztétikai-ideológiai diskurzusait értem, amelyek tipizálására szintén kísérletet teszek.

A magyar jazz – azon belül is a mainstream és free jazz distinkció – továbbá azért izgalmas elemzési terep, mert e középszintű erőter történeti és társadalmi kondicionáltságánál fogva sajátosan képez le szélesebb társadalmi viszonyrendszereket, valamint azok esztétikai elvekben és gyakorlatokban megjelenő jelentéseit. Egyetértésben azon szerzőkkel, akik e kulturális gyakorlat belső hierarchizálódását etnikummal, rasszal és más szélesebb kulturális jelenségekkel hozzák összefüggésbe (Lopes 2002), a '60-as években intézményesülő¹⁶ magyar jazz-zenei mező prizmjája is megtöri a társadalom strukturális rendjét, és sajátos működésmódja alapján leképezi azt. Az empirikus elemzés Magyarország „kvázifeketéinek”, az urbánus, cigány származású jazz-zenészek zenei diszpozícióinak vizsgálatát kínálja, és a zeneihabitus-konceptió alkalmazásával azt próbálja megragadni, hogy e muzikusok miért részesítenek előnyben bizonyos művészi kifejezőeszközöket másokkal szemben. Elsősorban roma származású zenészekkel készített interjúk rekonstrukciójára és etnográfiai leírásra támaszkodva – az elemzés során a (kora gyermekkori) zenei szocializáció Rimmer (2012) által (túl)hangsúlyozott szempontjai mellett – a rokonsági viszonyok szerepére, valamint a szocializáció révén kondicionált esztétikai preferenciák életvitelben is megragadható sajátosságaira is kitérek.

Hangokba zárt folytonosság: a zenei szocializáció motívumai

A később árnyalando „cigány/nem cigány” különbségtétel egyik szempontja a zenei szocializációval kapcsolatos komparatív előnyök érzékelése. A belenevelődés/beletanulás distinkciót szinte az összes megkérdezett nem roma zenész említi, többségük szerint a jellemzően zenészcsaládba születő roma zenészeket „*a hangszerrel kialakított legtermészetesebb viszony jellemzi*”, ami behozhatatlan előny egy olyan zenész számára, aki „*nem nevelődik törzsi módon*” (sic!) a zenébe. Az autodidakta zenész toposza is hangsúlyosabban van jelen a szocializációban, mint a nem roma zenészeknél.¹⁷ Ezzel összefüggésben jegyzem meg, hogy az interjúk során a Zeneakadémia¹⁸ két komoly előnyét említik. A (1) tudástőke átadásának terepét, ami a (szakonként eltérő színvonalú) oktatásban jelenik meg, és mint (2) szocializációs közeget, ahol a fiatal zenészek

16 Lásd Havadi írását a jazzklubhálózatról, valamint a kiváló forrásértékkel bíró Jazz Studium DIY kiadványt (1982–1990), mely maga is intézményesítette a free és mainstream jazz ellentétét, lévén, hogy elsősorban a free jazz referenciákat kanonizálta Magyarországon.

17 A magyar jazz egyik specifikuma, hogy számos elismert roma bőgős – nem túlzás azt állítani, hogy a „bőgősök krémje” (pl. Barcza Horváth József, Pecsek Lakatos Krisztián, Orbán György) – autodidakta módon tanult jazzt játszani.

18 A továbbiakban a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Jazz Tanszékét a hallgatói szlengnek megfelelően „ZAK”-nak hívom.

kapcsolatokat építenek, sokszor zenekart is alapítanak. Azon roma zenészek számára, akik rokonsági szálakon keresztül kapcsolatban vannak nagy presztízsű (roma és nem roma) zenészekkel (pl. azon prózai oknál fogva, hogy együtt nőnek fel), a ZAK mint társadalmi tőkét biztosító elitképző intézmény jóval kisebb fontossággal bír. A legitimitás sokkal inkább kötődik egy mainstream elit értékítéletéhez és „felszentelő” aktusaihoz – pl. azáltal, hogy kiket hívnak játszani –, mint a ZAK kölcsönözte legitimitáshoz, melyet a fenti lábjegyzetben említett bőgősök elismertsége is jól illusztrál.

A Montreux-győztes Balogh Roland gitáros szólóját hallgatva a virtuóz játék technikai nehézségéről kérdeztem egy a koncertet velem hallgató gitárost. A Baloghot személyesen nem ismerő jazzman a tisztelet hangján reagáló válaszában azt hangsúlyozta, hogy azt a magas szintű technikai tudást, melynek elemeit ő jelenleg csak gyakorolja, az épp játszó zenész valószínűleg már nagyon fiatalon, tizenévesen birtokolta. E szituáció jó példája annak, hogy a művészi presztízsből mérhető életkor és a biológiai kor közti relációk (Bourdieu 1993) eltérő elvek mentén szerveződnek: a zenészcsaládba születettek körében a zenei tőkefelhalmozás jóval korábbra esik. Ahogy egy cigány származású bőgős lényegre törően megfogalmazza a szocializációval járó általa is érzékelt előnyt:

Édesapám olyan dolgokat tudott elmondani, amit mások a Liszten tanulnak meg. Más megtudja 25 évesen, én meg megtanultam 13 évesen, érted, most ez ilyen dolog. (...) A cigányok között van a legtöbb, aki zenész, nekünk ez a kultúránk.¹⁹

Míg mások a „konziban” vagy a Jazz Tanszéken tanulják a sztenderdeket, e zenei kompetenciák szempontjából „privilegizált csoport” tagjai sokszor nemzetközi versenyeken érnek el helyezést²⁰ és/vagy már aktívan pénzt keresnek a zenéből: „*mikor oda- [a ZAK-ra] kerültem, már nyakig benne voltam az éjszakában*”. A korán megkezdett, zenészélettal együtt járó, a muzsikások referenciacsoportja által elfogadott életstílus – az éjszakába nyúló muzsikálások, haknik, alkohol- és (esetleges) drogfogyasztás – konfliktusokat szül még a zeneiskolákban is zenész növendékek és az iskolai elvárások közt, amit már középiskolás korukban megtapasztalnak a tanulók, ahogy a következő – jelenleg még nem érettségizett – 19 éves cigány származású interjúalanyom közléséből is kiderül:

„Más világ vagyok a többi gyerektől, nekem ha azt mondják, hogy holnap vizsga van, engem az annyira nem érdekel. Nekem az fontosabb, hogy este menjek a jamre, érted, vagy hallgassam a [Szakcsi] Robit vagy bárkit, nekem az a legfontosabb.”

A muzsikuskénti ethosának „*mi zenészek vagyunk, érted?!*” konfliktusa a hivatalos curriculumok elvárásaival hozzájárul a „mi” („cigány zenészek”) és a fenti idézet-

¹⁹ A továbbiakban az interjúrészletekből dőlttel emelem ki a hangsúlyos részeket.

²⁰ Pecek Lakatos Krisztián pl. 13 évesen nyerte meg a Magyar Rádió jazzbőgőversenyét, ahol 30 (!) év volt a korhatár, de hasonló sikereket hosszan lehetne sorolni.

ben szereplő „többi gyerek”, azaz „ők” megkülönböztetéséhez, ami hozzájárul(hat) a többségi társadalomtól való intézményes szankciók révén felerősített társadalmi távolság növeléséhez, miközben a zene szféráján belül az érvényesüléshez szükséges eltérő töketípusok folytán a presztízs továbbra is biztosított maradhat. Az iskola normatív elvárásaitól és a többi (értsd: nem zenész) gyerektől való felismert távolság a strukturálisan kondicionált zenészhabitus meghatározta érvényesülési stratégiákkal van összefüggésben: már egészen fiatalon az érvényesülés tétje a (jazz) zenei mező dimenziójában konstituálódik. A fő motiváció arra irányul, hogy az *általuk elismert* nagy presztízsű (csak romákat említ a fenti interjúalanyom!) zenészek szemében elismertek legyenek.

Míg a nem roma származású zenészekről a „hogyan lettél jazz-zenész?”, „Hol nultál?” kérdésekre a válaszok általában egy tipizálható narratíva körül csoportosulnak, melyben felsorolják a konzervatóriumot, majd a Jazz Tanszékét és a különböző, eleinte nem jazzhez, hanem populárisabb műfajokhoz köthető zenei referenciákat, addig a roma zenészeknél a zenésznarratíva megkonstruálásának kezdete jóval az adott zenész születése elé, generációkkal korábbra esik. E narratíva társadalmilag, történetileg és kulturálisan kondicionált azonossága a kulcs az esztétikai különbségtételek etnikai dimenziójának megragadásához a magyar jazzben. Ahogy a Buendía családban a vissza-visszatérő nevek folytonossága a „magány” generációs stigmájának nyomatékosítását szolgáló művészi eszközként funkcionál (Márquez 2017), a cigányzenészek körében a generációkon át hömpölygő visszaköszönő nevek a folytonosság kvázitudatos illusztrációjának felelnek meg. Az apákról, nagyapákról való elnevezés folytonosságot biztosító szimbolikus gesztusa változó körülmények és kontextusok közepette is kapcsolatot teremt a zenész felmenőkkel, mi több, a példaképek közvetítette látens elvárások kvázitudattalan praxisokat generálnak és termelnek újra. E „cigányzenész” narratíva tipikus elemei a felmenők iránti számcímekben²¹ is megjelenő „nosztalgikus” tisztelet, a VIII. kerület bérházainak kölcsönösségen alapuló szomszédsági viszonyai, a hétköznapiakat és családi eseményeket egyaránt átítató zenei környezet magától értetődő, „doxikus” tapasztalata (Bourdieu 2001), az otthon intim szférájában történő rendszeres zenei happeningek, ahol olyan autoritások, mint pl. Pege Aladár, hétköznapi vacsoravendégekként vagy akár mint rokonok bukkantak fel. Továbbá a köreikben kultikus Mátyás tér, „*a bizonyos budapesti Harlem*” (sic!) (Csepregi 2009), koncentrált, „focistákból és cigányzenészekből” álló miliója, amit egy interjúban Szakcsi Lakatos Béla (2013) egyenesen a „*cigánység központjának*” titulált, ahol a jazz műfajával és a jazz-zenészekkel való első ismerkedések is történtek a szóban forgó cigányzenész családba születő, de már jazzt játszó középgeneráció körében.²² Szakcsi így emlékezik vissza a Mátyás térre egy Hadas Miklós által 1981-ben készített interjúban:

21 Pl. a „My heritage”, „For my people” vagy „8th district” számcímekben.

22 „A jazz meg nyilván a Mátyás téren jött, futballozás közben” – válaszolja Oláh Kálmán egy interjúban (Oláh 2002), de számos zenésztől, pl. Egri Jánostól is találunk szinte szó szerinti beszámolókat. A „budapesti Harlem” szókép is jól láttatja a strukturális homológiát Magyarországon „kvázi feketéi” és az 52. utcában jazzt játszó amerikai feketék között.

„Ez mind a Mátyás tér és a VIII. kerület volt, akkoriban mondták is, hogy cigány jazz-zene-szerek. Ma már kevesen tudják, hogy a jazz a Mátyás téren alakult ki. Pegéék, Ungár Pista és társaik a Konti utcából valók. (...) Aztán jöttünk mi, a Mátyás tér környékiek, hozzánk tartozott még Balogh Jenő zongorista, és már nőtt fel az alattunk lévő generáció: az Ablakos testvérek, Jávori Vilmos, Németh János (Szakcsi 1981).”

A Lakatosok, Baloghok, Oláhok, Pecek Lakatosok, Balázsok stb. városi térben jól lehatárolt miliője volt ez a „jazzkeltető” nagyjából a ’80-as évek végéig. A téren focizó – kezdetben tipikusan szülői befolyásra még a családi tradíciónak megfelelő hangszerrel (pl. hegedűvel) kezdő – akkori fiatalok zenekart alakítottak (pl. Trio Midnight), akiknek a gyerekei, az „ifjabbak”,²³ együtt nőttek fel, egy generációval később már közös zenekarokban találjuk őket – és már be is léptünk a jelenbe, ahonnan a kutatásomat megkezdtem a 2010-es évek közepén.²⁴

Ebben a miliőben a zenei tradíció tudatos átadása természetes, már az előtt elkezdődik, hogy a gyermek néhány éves korában fizikailag is képes hangszert fogni a kezébe. Ennek kifejező szimbóluma Egri János nagybőgős *Moods* c. lemezének (1998) belső borítója, ahol az egyéves (mára énekes és jazz-zongorista) kislány, akit a nővére tart a kezében, nyúl apja basszusgitárjáért. A borítón szereplő kép meggyőzően reprezentálja család és zene összefonódását, egyben a Köztársasági Érdemkereszttel kitüntetett bőgősnek a kávéháztól a „palotáig” vezető rögös útját is. Egri János apja és – Seress Rezsővel is együtt játszó – nagyapja (Egri János) cigányzenész nyomdokain először hegedűt tanuló, végül jazzbőgőre váltó Egri János kislány (ifj. Egri János) már az elektromos basszusgitárért nyúl, ami a késő modernitásba való belépést, a technológia teremtette esztétikai kifejezőeszközökben beállt változást is szimbolizálja, hiszen a kávéházi cigányzenészek kizárólag akusztikus hangszereken játszottak.²⁵

A generációk váltakozása során identitássá vált *zenéből és zenével élés tradíciója* a „mi” és „mások” distinkció lényegi aspektusa, ahogy az a most 19 éves zenész, a legfiatalabb generáció tagjának közléséből is egyértelműen látszik: „*ha összeáll a család, miről beszéljenek a zenészek...? Csak a zenéről, érted?*”. Ugyanez a közlő gyermekkori traumaként említi, hogy cigányzenész édesapja – aki szinte mikortól már járni tudott, vitte magával koncertekre – egy alkalommal, mikor a neves Járóka Sándor primással volt fellépése, nem engedte a színpadon játszani, mire ő sértettségében 6 évesen egy hétig nem szólt az édesapjához, aki ilyen „arcátlanul” megtörte a családi hagyomány szentségét apa és fia közt. A roma zenészcsaládokban a hangszerismeret nem pusztán mint tradicionális megélhetési forma reprezentálódik, de a közösségbe tartozás kulcsmotívumaként van jelen, melynek fontosságát a nyelv analógiája jól szemlélteti.

23 Pl. ifj. Egri János, ifj. Oláh Kálmán, ifj. Balázs Elemér stb.

24 E folytonosságot jól illusztrálja a Fonóban (2017. 12. 10.) megrendezett „Trio Midnight és zenész gyermekeik” című koncert is.

25 A jazz és a cigányzene/magyarnóta közti egyik legszembetűnőbb különbség az, hogy az ezredfordulóra a hungarikumnak számító tradicionális vendéglátós cigánybandák szinte teljesen megszűntek, a pesti, és más városok éjszakáiban való évszázados tündöklésük e tanulmány írásakor már leáldozott, melynek szomorú mementója a 2017-es újévi Mága-koncert, ahol a Monti Csárdást egyes beszámolóik szerint playbackról játszották. A kávéházi cigányzenének „a kegyelemdőfést a mulatós zene adta meg” – nyilatkozik egy zenészcsaládba született roma származású interjúalanyom.

A „választékos beszéd” polgári ideáljánál fontosabb szereppel bír a zenei diszpozíciók anyanyelvi szinten történő elsajátítása, noha hasonló funkciót tölt be, mint a társadalmi különbségekre visszavezethető korai szocializáció során (tudattalanul) elsajátított „szép beszédben”, „illendőségben” megragadható modorváltozatok (Bourdieu 1978). A cigány származású, de – interjúalanyom kifejezésével élve – „nem cigányos”, vagyis „gádzsós” jazz-zenészt épp a „választékos beszéddel” és a „nem roma baráti körrel” (sic!) azonosították, szemben a roma zenész által romákhoz (hozzájuk) társított, a többségi társadalom pejoratív asszociációit magán viselő „bohém”, „bulizós”, „harány” kategóriákkal:

„Vannak a cigányoknak olyan dolgai, hogy nagyon szeretnek inni, nagyon szeretik a zenét (...). Van olyan cigány, aki gádzsós, ez a fordítottja, aki nagyon választékosan beszél, mindig, megvan a baráti köre, akik nem cigányok, rá azt mondják kicsit, hogy »gádzsós«.”

A zenei szocializációt „törzsi belenevelődésként” interpretáló mechanizmust a zenei diszpozíciók korai elsajátításaként értelmezem. Ahogy egy magas kulturális tőkével rendelkező (szak)értelmiségi családban a magasabb szintű nyelvi kódokat sajátítja el nagyobb valószínűséggel az odaszülető gyermek, úgy nem meglepő, hogy többgenerációs – esetenként évszázadokra visszavezethető – zenei múlttal rendelkező cigányzenészek esetében a zenei szakzsargon, a hangszerekhez, zenéhez kötődő természetes, és nem intézményes²⁶ körülmények közt tanult vagy elsajátított viszony „inkorporálódik” már kisgyermekkortól kezdve, és válik habituális elemmé. Inkorporáció alatt Bourdieu alapján a tudat alatti elsajátítási folyamatot értem (Wesely 2005), ami által a jazzben is (de tágabb értelemben a zenében) tőkeként értelmezhető kvalitások („hallás”, hogy jó „füle van-e”, ritmusérzék, „zeneiség”, technikai tudás stb.) úgy épülnek be már a korai szocializáció során, mint másnál az anyanyelv: erőfeszítés nélkül, tudat alatt. A zenei szocializáció során elsajátított habitust a roma zenészek leginkább dogmatikus csoportja magától értetődő, doxikus tapasztalatnak éli meg, sőt a fentebb hangsúlyozott folytonosságot a legkevésbé elidegeníthetetlen „genetika” vérségen alapuló, antiintellektuális kategóriájával konstruálják meg, melynek hús-vér valósága nem szorul bizonyításra: „zeneiség” és cigányság ebben az egy és ugyanaz elidegeníthetetlen önazonosságát alkotja. Elsősorban nem olyasmi, amit különböző hatások folytán intézményekben megtanulnak vagy tudós referenciák tanulmányozása során elsajátítanak (pl. a free jazzben), de a dolgok belülről fakadó, anyatejjel magukba szívott, „genetikailag kódolt” természetes rendje. Ebbe az értelmezési rendszerbe illeszkedik, hogy sokan önmagukat a feketékhez hasonlítják, s az elnyomott etnikum ösztön szintjén létrehozott zenei referenciáit tartják legitimnek: „Nekem személy szerint megerősítést jelentett, hogy képes voltam fekete zenészekkel is

26 Ez nem jelenti azt, hogy a képző intézményekben (konzikban) már egészen kisgyerek kortól kezdve ne tanulnának zenélni, és ne lenne komoly tanulás az eredményeik mögött. Mégis, amit e fejezetben hangsúlyozok, azok a családi hagyomány folytán, a szocializáció során kialakuló zenei diszpozíciók, melyeket a zeneiskolába „visznek” magukkal a zenészcsaládba született diákok.

együtt játszani” (ifj. Szakcsi 2005). A genetikailag konstruált elidegeníthetlenség jelenik meg (pl. „fekete nyelvezet”) akkor is, amikor rákérdeztem egy roma származású zenésznél, miért fontos fokmérő vagy összehasonlítási alap, hogy feketékkel játszik:

„Mert ez [a jazz] az övék! Akármennyire európai zene is kellett hozzá, hogy fejlődjön, azért mégiscsak afroamerikai, ezt ők tudják legjobban.”

A (mainstream) jazz körökben legendás első generációs jazzdobosra, Pecek Lakatos Gézára való visszaemlékezés pedig történeti perspektívából illusztrálja a művészetből, vagyis a jazzból élő elnyomott etnikum és rassz domináns frakciói közti strukturális homológiát és a mainstream esztétika etnikai konstrukcióját is. Ráduly (2015) visszaemlékezésében pl. a mainstream esztétika („könyörtelen szvingelés”) a „vérség” és a(z) (elnyomott) rassz kontextusában jelenik meg, ráadásul egy közös, doxikus tudásként reprezentálódik, amit nem kell „megmagyarázni”, mert egyértelmű (legalábbis a „bennfentes” zenészek számára):

„A három említett dobos közül [Pecek] Géza volt talán a legvérmesebb, a legszigeribb, aki könyörtelenül szvingelt (...). Kedvenc szavajárása az volt, hogy ›Black man‹, miközben mélyen a szemedbe nézett és verte a mellét. Csak így: ›Black man‹, nem ›I'm a black man‹, hiszen mindenki értette, hogy mit mond – és úgy is dobolt. Hiszen a vér ..., a vér... – és úgy is dobolt (Ráduly 2015).”

A felsőbb osztályok reprodukciójához szükséges, a társadalmi mező domináns hierarchizálódási elvének megfelelő tökefelhalmozással analóg módon nem pusztán az elsajátított tudás maga, de a tudáshoz való viszony viselkedésmodalitásokban megragadható stíláriis elemei válnak a szimbolikus különbségtételek, így a hierarchizálódás alapelveivé. A mainstream jazzt dogmatikusan képviselők, akik – ahogy a következő idézetből is látszik – a zenéhez való összes viszonytípus közül „*azt értékeli legtöbbször, amelyen a legkevésbé látszik az elsajátítás fáradtsága*” (Bourdieu 1978: 45). Ahogy a következő, nagy presztízsű, magát „fanatikus” roma származásúnak valló zenésztől származó idézetből jól látszik a „megtanulható” és „genetikai” adottság oppozíciója, vagyis az, hogy a tanulás révén szerzett képességeiket vérségi alapon legitimálják, és „tőkésítik” a származást:

„A másik, amiért mondják ezt a cigány jazzt, mert ez a fanatizmus...Egész nap muzsikálnak, és ezt nehezen viselik el az emberek, akik kevésbé tehetségesek: megtanulják a véres verejttel megtanulhatót, és jön egy tizenéves gyerek, életében nem gitározott vagy zongorázott, odaültetted a hangszerhez, és eljátssza – a cigány jazzbe' semmi más nincs. Genetika, hallod, mért van az, hogy a világ legjobb klasszikus zenészei zsidók? Nagyon egyszerű, van genetikus memória, létezik, nem kérdés, ezt látom a másfél éves fiamon (...). Hogyha egy cigány elkezd zenét csinálni, addig nem nyugszik, amíg hiteles nem lesz.”

Meglátásom szerint ebből a nézőpontból érthető meg leginkább koherensen az etnikai alapú – osztályozó és egyúttal osztályozott csoportként tételezett – „roma jazzistákkal” kapcsolatos különbségtételek logikája a kortárs magyar jazz leképezte kulturális distinkciók kontextusában. A struktúra állandóságára gondolok, nevezetesen arra, hogy a tartós, generációkon keresztül átörökített zenei diszpozíciók műfajtól relatíve független struktúrája alapvetően történeti változások és különböző erőterek (politikai, gazdasági) egymásra hatása nyomán az adott kulturális vagy zenei erőter kontextusában érvényesül. Így válik a jazz Oláh Kálmán Bartók-interpretációja során a cigányzenével „analóg műfajjá”,²⁷ ahol nem a műfaj maga (*ami változik*), hanem a műfajjal kialakított viszony elsődleges (*állandó*). A zenei habitus egyben életstílusosztályokat alkotó megkülönböztető struktúra és praxisokat generáló elv, melyet a roma jazz-zenészek a „fanatizmus” jelzővel írnak le, ami már nem zenei kategória, hanem megkülönböztető sajátosságokat magán viselő életforma is egyben:

„Fanatizmus, ezt másképp nem lehet. A zenével nem foglalkozni, gyakorolni kell, hanem élni, ez egy életforma, érted? (...) Minden mást köré kell építeni: család, szex, szerelem, drogok, mindent köré! (...) Csak azért van kör, mert a cigányoknál nem csinálnak mást: csak a zene, és több a fanatikus!”

A terminusokban való tobzódást remélem oldja némileg és egyúttal illusztrálja a mondottakat az a metafora értékű megfigyelésem, mikor egy neves fővárosi „jazzkávészó” duókoncertjén az első 45 perces szettet a zongorista úgy játszotta le, hogy közben 2 éves (!) kisfia csendben ült a Monk-sztenderdekét éppen játszó édesapja ölében. Ehhez csak hevenyészett adalék, hogy a közönség soraiban ülő (énekesnek készülő) 13 éves kislányának példaképe az egyik neves magyar jazzénekesnő. A fentieket tovább szemléltetendő, álljon egy idézet Pecek Lakatos Krisztián közösségi médiában elérhető életrajzából, mely tūpontos reprezentációját adja a roma muzsikusz-narratíva korábban fölvázolt központi elemeinek.²⁸

A családjában senkiről nem tud, aki ne zenész lenne. Bőgős apukája (...) édestestvére Pecek Lakatos Géza, így ő a Magyar Köztársaság Érdemrend Lovagkeresztjével kitüntetett, 2005-ben elhunyt jazzlegenda unokaöccse. Három testvére közül a legidősebb Adorján, aki zongorista, a kisebbik bátyja László, aki bőgős és basszusgitáros, Anikó, a nővére zongorista, klasszikus zenész. A lakásban a gyakorló időközön kívül is egész nap ment a jazz, így már 3-4 évesen hallgatta Miles Davis lemezeit. Apukája egy kis csellót vett neki, mert Krisztián állandóan odamászott a lefektetett bőgőjéhez, és pengetgette, sőt néha meg tudta fogni a hangokat. A kis csellóval egyre jobban ismerkedett, bőgőként kezelte, de a családi hagyományokat követve, mint mindenki, ő is a zon-

27 „Ők [cigányzenészek] mindent játszanak, csak sajátos stílusban adják elő. Szóval ez majdnem ugyanaz, mint a jazz. Egyébként Bartók is azt mondta, hogy a cigányzene (...) analógiája a jazznek” (Oláh 2002).

28 Elérhető: <https://www.facebook.com/krisztianpeceklakatos/posts/803854552958679>.

gorával kezdte zenei tanulmányait. (...) kilenc éves korában kezdett el bőgőzni. Még nem töltötte be a tizedik évét (...), legelső fellépése Szakcsi Lakatos Bélával és Pecek Lakatos Gézával volt.

Az erős kötések ereje: rokonsági viszonyok a zenében

Az alfejezetben az etnikum és esztétikum kapcsolatát világítom meg a családi és rokoni kötődésekkel összefüggő tartós beállítódások vagy zenei diszpozíciók szempontjából. A rokonsági kötelékek fontosságát jól láttatja, hogy kutatóként belőlük „készül-nöm kellett”, hogy pozícióm legitimnek, kérdéseimet pedig tétellel bírónak tekintsék a válaszadók. A származásra vonatkozó ismereteim a bennfentesség kódjaiként funkcionáltak, kutatóként tőkésített ismereteim pedig belépési adóként értelmezhetők. Egy roma származású kulcsinformátorom pl. a legnagyobb természetességgel beszél a családfakutatók kompetenciájába tartozó rokoni szálak szövevényéről („a Szakcsi Béla bá' felesége a Kálcsi apjának édestestvére” stb.), és addig nem kezelte közel egyenrangú beszélgetőpartnerének, míg kutatóként a legfontosabb rokoni szálakat meg nem tanultam, beleértve a különböző zenészek együtteseit is, akár évtizedekre visszamenőleg.

Mikor a „romajazz-elit” egyik tagjával alkalmam nyílt interjút készíteni, jelen volt szintén két (roma) zenész, akik egy ideig vizsgáztatták az interjút végző kutatót. Megkérdezték például, hogy „Mozart miből jön?”, amire szemérmesen csak annyit tudtam válaszolni: „hát a Bachból”. – „No de melyikből?” – kérdezték kajánul. A kutató műveltségének kínos intermezója után kiderült, hogy a Bach *család* (!) a fő referencia számukra, és nem Johann Sebastian, akire egyébként naivan gondoltam. A kurzívval szedett 'család' szó nem *kizárólag* a vérségi kötelékekre utal, noha a vérségi köteléken alapuló, a távoli rokonokra is kiterjedő összetartozás – ahogy az interjúrészek is megvilágítják – fontos dimenzió. A fentebb már idézett informátortól származik a metaforaértékkel bíró történet két zenész közti konfliktusról, ahol a kötekedő fél „magával baszik ki”, ha inzultálja az illetőt, mert „nem csak vele veszik össze, de öt másik hangszeressel”.²⁹ Az adott zenésszel való konfrontálódás tehát érdeklentétes: izolálódással fenyegeti az illetőt, mert az erős kötésekkel bíró közösség összezár és kirekeszt. A határok megvonását verbálisan a „testvér” szóval nyomatékosítják, akkor is, ha konkrét vérségi kapcsok csak távolról vagy egyáltalán nem kötik össze az adott zenészeket.

Nem roma nézőpontból a cigány származású jazz-zenészek egy viszonylag homogén, traditionalista csoportként jelennek meg (Havas 2017), akiket „mindenki elismer, és akik viszont keveseket ismernek el”. A romák jazzben betöltött elitpozícióját egy alkalommal kontextualizálták az interjúk során szélesebb társadalmi perspektívából. Ahogy a nem roma származású interjúalanyom kifejti, a nem roma származású zené-

29 A hangszer sem közlöm az anonimitás ez esetben is indokolt céljából.

szek körében „zenei kirekesztésnek” érzékelt szimbolikus erőszak (lásd pl. Bourdieu 2001) a többségi társadalom és a romák közti társadalmi egyenlőtlenségekre vezethető vissza. Ez egybevág azon korábbi feltételezésemmel, mely szerint az esztétikai dogmatizmust (a mainstream jazz esztétikájához való erőteljes ragaszkodást, valamint a jazz definíciójának ez alapján történő megkonstruálását) a társadalmi erőterben betöltött pozíció kondicionálja. Röviden, a mainstream jazz professzionális elsajátítása a romák körében státuszlegitimáló funkcióval bír:

„Ennek a társadalmi csoportnak folyamatosan védekeznie kell a többségi társadalommal szemben. A romák már azelőtt védekeznek, mielőtt bárki támadta volna őket – zenészekben is. Tehát mindenki, aki mást csinál, azt egyfajta támadásként élik meg zeneileg. Ennek van egy nagyon kemény hozadéka, hogy bár mindenki imádja, ahogy játszik az X vagy az Y, de hogy a közelükbe nem mennének, az biztos. Kevés nem romának van kedve velük játszani, mert azt érzik, hogy csak az elutasítást meg a méregetést fogják tőlük kapni. (...) És elsősorban ez nem zenei konfliktus, ez egy társadalmi konfliktusnak a zenei manifesztálódása. (...) Nekem általában az nem szimpatikus, ha ezt valaki erőszakkal magára veszi valamilyen frusztrációból kifolyólag, és kezd ő is úgy beszélni, mint egy jazz SS-katona, hogy a jazz ilyen, a jazz olyan...”

Az elnyomott etnikum domináns frakciójának zenei kirekesztéssel kapcsolatos megnyilvánulásait a nem roma származású jazz-zenészek egyfajta ellenrasszista diskurzusban interpretálják. A 'jazz SS-katona' vagy 'bebop polizei' (sic!) kifejezések a mainstream jazzt ideologikusan képviselő jazz-zenészek státuszkompenzáló és státuszlegitimáló kizárási aktusainak a verbális minősítései azok részéről, akik e privilegizált körön kívül vannak. Azonban ha közelebről szemléljük a relációkat a jazz-zenészek között, akár megnézzük az egyes együttesek összetételét és azt, hogy kivel játszanak szívesen a zenészek, a cigány-nem cigány dichotómiánál árnyaltabb képet kapunk. Ezért a fejezet során az átjárás és a befogadás kódjaira is figyelmet szentelek, hogy érzékeltessem, milyen árnyalatai, illetve strukturális variánsai léteznek e megkülönböztetésnek.

A durkheimi értelemben „társadalmi tényként”³⁰ funkcionáló megkülönböztetés – a roma származású jazz-zenészekhez romák és nem romák által egyaránt társított (!) homogenizáló sztereotip kategóriák – a gyakorlat során nem merev elzárkózásban nyilvánul meg, ahogy ez tapasztalható a mainstream és free jazz ellentét kapcsán, mely csoportok nem járnak egymás koncertjeire, és ad hoc formációkban is csak nagyon ritkán találkoznak. Inkább az intimitás etnikailag konstruált kódjairól van szó, aminek esztétikai aspektusa a mainstream jazzhez való erős, dogmatikus ragaszkodás közös tapasztalata, gyökere viszont a zenei tradíció generációs tapasztalatában keresendő. A túlnyomóan roma származású zenekarokban is találunk nem romákat, és

30 Az egyes egyénektől független objektív struktúrát (Durkheim 1978: 23–94) értek e kollektív ítéletek alatt, melyek, ha nem is kényszerként hatnak a gyakorlatokra, de kondicionálják azokat és más társadalmi tényekkel magyarázhatók, ami alatt a strukturálisan alárendelt pozícióban lévő városi magyar zenész cigányok történetileg kondicionált habituskonstrukcióinak a (zenei) szocializáció folytán történő, generációkat átívelő újrateljesítési mintáit értem.

fordítva. Annak megválasztására, hogy kivel zenélnék együtt, a „kiterjesztett család” analógiája szerint értelmezett „belső kör” felé irányuló elfogultság van hatással, egyfajta pozitív diszkrimináció, aminek lényegét egy nem roma származású jazz-zenész a következőképp foglalja össze: „ők másokkal is szeretnek játszani, csak ha lehet választani, inkább egymást választják”. A *pusztán* etnikai alapú merev szegmentálódást árnyalja azzal a roma származású zenésszel készült interjú, aki a származással, a mindent a zene köre szervező „fanatikus” életstílussal összefüggő zenei habitus esztétikai és életviteli sajátosságai alapján *fogadja el* zenekari társának a nem roma zenészt is. Sőt, az interjúban etnikai származástól függetlenül alkalmazza – igaz, ironikus éllel – a „gádzsó” kifejezést:

„[XY jazz-zenészt] azért nem mondom gádzsónak, mert az, aki képes odafigyelni hét emberre, akkor az már nem az, hogy gádzsó... A cigányok közt is nagyon sok gádzsó van, és hiába zenész, nem tud kommunikálni. (...) Ha szólózni kell, leszakítja a csillagos eget, de az első neki mégis az, hogy kommunikál.”

A fenti interjúrészlet meglátásom szerint jól reprezentálja azt, hogy a belépési adó lényegi eleme a családi intimitás analógiájaként megjelenő *odafigyelés, együttjáték és kommunikáció*, valamint a zenészek közti reciprok viszonyokon alapuló szimbolikus egalitarianizmus, ami az interjúban az öncélú, virtuóz szólózással van szembeállítva. Az idézetben nem megnevezett zenész már nem „gádzsó”, aki nem tud együtt játszani, de a történetileg és etnikailag konstruált zenészhabitus elsajátító „kvázicigány” zenész, akit más, nem roma származású mainstream zenészek egyébként nekem személyesen is kritizáltak, korántsem zenei alapon, de az életstílusával, ha tetszik a köznap értelemben vett habitusával összefüggésben.³¹ A cigány/nem cigány megkülönböztetés elsősorban *nem* a mainstream jazzjáték egyfajta tradicionális cigányzeneiben gyökerező esztétikai sajátosságaiban (pl. virtuozitás) ragadható meg, hanem a mainstream jazz esztétikájának etnikai alapon történő kisajátításában, melyet a következő szituáció is jól illusztrál. Miután egy jam session alatt egy odatévedt, ismeretlen külföldi zenész beszállt játszani, a vele játszó roma származású zenész a közös improvizáció után azzal dicsérte meg a játékát, hogy „jó cigány vagy!”. A „jó cigány vagy” (sic!) ebben a kontextusban arra utal, hogy a cigányok tudnak igazán mainstream jazzt játszani, akkor is, ha az illető ezt a „bókot” félig ironikus megjegyzésnek szánta. A „jó cigány” (szemben a „gádzsó” jelentéstartalmaival) nem származás alapján, de habituálisan konstruálódik, ami összefügg azzal, hogy a romák és nem romák által mainstream elitnek tekintett közeg (bárkit megkérdezhetünk a szcénában, ugyanazokat a neveket fogja mondani) válik követendő mintának a magyar jazzszcénában. Az ide sorolt zenészek a rangok legitim elosztóiként jelennek meg, akikkel „presztízs együtt játszani”.

A megkülönböztetett különbségtételeket és a zenei habitus aspektusait megfigye-

31 A sztereotip módon roma jazz-zenészekhez sorolt életstílus pejoratív attribútumaival (iszik, drogozik, nagyképű, arisztokrátikus, túlkompenzál, „züllött” stb.) címkézik egyesek.

lések és mélyinterjúk rekonstrukciója alapján bináris oppozíciók szerint modellező kutatásom számára kifejezetten fontos volt olyan helyzetek etnográfiai leírása, melyek árnyalják a fenti képet a „romák összetartásáról”. Egy jam session-ön például teljes összhangban játszott együtt az öttagú zenekar, akik közt „csak” egy neves zenész volt roma származású. Ebben semmi különös nincs – ahogy utaltam rá, a közeget nem etnikailag homogén csoportok alkotják, és a mainstream jazz elsajátítása belépési adó még a legnagyobb presztízzsel bíró történetesen roma származású körökbe is. Azonban – figyelve a koncerten és a koncert után történő interakciókat – a szóban forgó zenész a teltházás előadás közönségéből a koncert szünetében ahhoz ment oda, akiknek az asztalánál a jamre egyébként gyakran járó roma zenészek is ültek. Nem maga a tény ragadta meg a figyelmemet, hanem a bennfentesség és intimitás gesztusai, az öleléssel és „puszival” köszönés, a családi hangulat, ami az akkorra etnikailag homogén asztaltársaságot körbelengte. Ez a szituáció – és száz másik, melyeket leírhattam volna – jól illusztrálja, hogy tipikusan nem a kifelé irányuló kirekesztés manifeszt gesztusairól van szó, hanem a saját körön belül gyakorolt és közösen megélt intimitásról. Ezt a távolságtartást és határmegvonást (sarkítva: ki számít „tesónak” és ki nem) a nem roma származású zenészek egyfajta arisztokratikus távolságtartásnak érzékelik.

Koncertszervezői tapasztalataim is hozzásegítettek a családi alapon konstruált „erős kötések” erejének érzékeléséhez. Az épp aktuális formáció tagjainak összeállítását az esetek többségében az adott zenészre bízom és bíztam, nem szólok bele, kikkel jönnek el játszani. Mikor legutóbb felhívtam az egyik fiatal roma származású zenész ismerősömet, hogy van-e kedve játszani, feltettem neki a kérdést: Eljönne az XY-nal zenélni? (Olyan nem roma származású zenészt említettem, akivel már játszottak együtt, csak akkor őt kérdeztem meg, hogy kivel játszana, s ő a szóban forgó roma zenészt nevezte meg.) Ez esetben azonban visszakérdezett az illető, hogy nem jöhetne-e inkább két közeli rokonával, feltéve, ha „lehet választani”. Lehetett választani, egyúttal számomra a sokadik ilyen szervezői tapasztalat után vált világossá, hogy a verbálisan eszkalálódó és sztereotípiákra okot adó konfliktusok elfedik a lényegét, vagyis a családi alapon való összetartozás szerepét e fejezet során tárgyalt felismert különbségtételben. Meglátásom szerint a „ha lehet választani” felém intézett megjegyzésben szintetizálódnak az esztétikai preferenciák a családi összetartozással. A roma zenészcsaládba született jazzzenészek, ahogy az előző fejezetben is utaltam rá, a közös történeti tapasztalat mellett, ha nem is mindig vérségi, de rokonsági kapcsolatok hálójába ágyazódnak, ahol még az oly távoli rokon is, mint a „másodunokatestvér”, az összetartozás, a „mi” konstrukciónak bináris kódját jelöli. A szerteágazó családi kapcsolatháló erős kötése nyomán már a kora gyermekkori szocializáció során megismerik egymást a családok különböző ágainak leszármazottai, a felmenők erős kötése reprodukálódnak az újabb generációban, ami hozzájárul egy zártnak érzékelt intim közeg létrejöttéhez, amit a jazzben pl. közös zenekarok alapításában tőkésítenek. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a zenész szülei generációja ugyanúgy elviszi koncertjeikre az „ifjabbakat”, mint anno őket vitték zenész szüleik, természetessé válik, hogy együtt kényelmesen tudnak játszani, s ezt a

meghittséget és évtizedek alatti „összeszokást” tipikusan esztétikai kategóriákkal írják le. A fejezet címére reflektálva a kortárs jazz kontextusában az *erős kötések ereje* pont a családi, rokonsági, illetve a közös történeti tapasztalatban gyökerező kölcsönös szolidaritásban nyilvánul meg. Ezáltal biztosítanak és szilárdítanak meg monopolpozíciókat és juttatják kölcsönös előnyökhöz e belső kör tagjait, szemben a fragmentált, gyenge kötések fontosságával, ahogy arra Granovetter (1973) alapművében a munkapiaci előnyök kapcsán rámutat.³²

A szocializáció, a család kötelékei nyilvánulnak meg e választásokban, ahol a preferenciapiramis csúcsát mindig a család jelenti. A család elsőbbségét kiválóan szemlélteti az a situáció is, mikor a kávézóban ülve a jazztanzak egyik tanára a fülembe súgta, hogy „*első a család*”, amikor a kávézóba – rólunk először tudomást sem véve – belépő roma származású neves zenész először az ajtótól jóval távolabb lévő családtagjainak köszönt, és nem minket üdvözölt. Mindkettőnk meglepettségét némileg feloldandó – számára a társaságomban kínosabb volt, hogy neki, mint egyetemi és zenész „kollégának” nem köszöntek – az „első a család” hozzám intézett bizalmas megjegyzése annak a felismerésnek adott hangot, hogy a számunkra akkor evidens térbeli távolsággal egyenesen arányos üdvözlési sorrend az illetőnél a társadalmi távolság logikáját követte, mely kontextusban korántsem sértés volt a felénk irányuló látszólagos ignorancia, hanem konzekvens viselkedési minta.

A következő roma származású interjúalanyom a cigány/nem cigány különbségtétel lényegének a kölcsönösen osztott zenéhez való viszonyt említi, ami meglátásom szerint jól összeegyeztethető a *zenei habitus* fogalmával.

- H. Á.: *Akkor ez egy tévhit, hogy a cigányok szeretnek együtt játszani?*
- X. Y.: *Nem hülyeség egyáltalán. A romák képviselnek egy stílust Magyarországon, ami nagyon nagy színvonalú stílus: Kálcsi, Robi, Béci, öreg Szakcsi, Tzumo...*
- H. Á.: *Ez azt jelenti, hogy nagyon magas színvonalon játszanak mainstream jazzt, vagy azt, hogy máshogy játsszák?*
- X. Y.: *Máshogy. Nagyon magasan játsszák, a legnagyobb zenészek, akiket elmondtam, de az a fontos, hogy más stílus! Általában aki roma, azok megértik egymást, ezért van az, hogy a Szakcsi Robi a Pecek Krisztiánnal, Orbán Gyurival, Balázs Elemérrel és Pecek Andrissal [játsszik], és ennyiből ki van löve, más nem jöhet szóba, mert ők értik meg egymást. (...) A romák egyfajta stíluson belül nagyon megvannak egymással (...), ez az igazi mainstream jazz a bebop, de kicsit hard bob is, érted... (...) Nem cigány valaki odamegy játszani, akkor lehet, hogy nem tudják úgy összehangolni egymást.*
- H. Á.: *Akkor is, ha az illető tök jó hangszeres?*

32 Ugyan terjedelmi okok miatt sem tudom mélyebben elemezni a „gyenge kötésekkel” kapcsolatos kiterjedt diskurzust, Granovetter (1973) cikkére adott válaszában Gans (1974) azt rója fel a szerzőnek (aki az ő adatainak újraelemzése révén írta meg sokat citált cikkét), hogy túlértékeli a gyenge kötések erejét, és nem vesz figyelembe kulturális, történeti és „kiváltképp” politikai szempontokat, melyek alapvető fontossággal bírtak a bizalom kialakulására és a munkaerőpiaci érvényesülésre a kutatótt bostoni West End városrehabilitációs kontextusában. A Harvard és Columbia Egyetemek két prominensének vitáját a kérdésben továbbá lásd az AJS 1974-es második, szeptemberi számában.

- X. Y.: *Nem attól függ, hogy valaki jó hangszeres-e, hanem hogy hogyan viszonyul a játékhoz.*

A fenti dialógusból egyértelműen kiderül, hogy egyrészt van alapja a jazzszcénán belüli „mainstream elit” megkülönböztetésnek, másrészt, hogy a zenei preferenciák a családi intimitás analógiája szerint működnek. Arra a kérdésemre, hogy a cigányok mainstream jazzt játszanak-e magas szinten, vagy inkább arról van szó, hogy a mainstream jazzt máshogy játsszák, azt a választ kaptam, hogy (verbálisan számukra is nehezen megragadható) eltérő stílust képviselnek a mainstream jazzen belül. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezalatt a zenei habitusnak értelmezett zenéhez való hozzáállás közösséget értik, nem azt, hogy „cigányosan” („*nagy amplitúdóval*”, „*érzelmesen*”, „*virtuóz módon*”) játszanának mainstream jazzt, ahogy a következő roma származású interjúalanyom is nyomatékosítja:

„Én nem fogok cigányosan játszani zenét, mert nem tudok. Jazzt tanultam gyerekkorom óta. Nem tudom azt az ízt játszani, én kettő-négyesen frazírozom, nem tudok csárdást kettő-négyes frazír nélkül.”

A nagy presztízsű roma származású jazz-zenész interjújából egyértelműen kiderül, hogy a zenei referencia számukra a mainstream jazz, és már nem tudják játszani azt az „ízt”, ami a kávéházi cigányzenét jellemezte. Izgalmas volt megtapasztalni, hogy a romák által is felismert magas presztízsű kör néhány tagja a feléjük irányuló kritikákat (kirekesztés, arisztokratikus attitűd, lenézés, méricskélés, státuszhierarchia játékban és verbálisan történő kifejezése) esetenként egyfajta státuszukat alátámasztó bóknak tekintik, magukat – és zenei referenciáikat – emelve a jazzhierarchia csúcsára:

„Család, ez a jazz, ebből indul ki a jazz, a családból. (...) bárcsak mindenki ebbe a kategóriába akarna felnőni. Ehhez fel kell nőni jazzistáknak.”

Ami megjelenik az interjúban, az az, hogy a „családhoz” fel lehet és – ez egyfajta imperatívusként fogalmazódik meg – fel is *kell* nőni. A kortárs jazz „etnikai konstrukciója” arra utal, hogy az afroamerikaikat hivatkozási alapnak tekintő, zenészcsaládba születő jazz-zenészek számára „A” jazz – ami kizárólag a „sztenderd” és a mainstream lehet! – egyfajta közösségi kifejezőeszköz-rendszer esztétikai vonatkozása.

A tanulmány végén kísérletet teszek öt habitustípus megkülönböztetésére az interjú és a megfigyelések alapján, melyek árnyalják a roma/nem roma egyébként szignifikáns különbségtételt a magyar jazzszcénában. E különböző habituskonstrukciók további kutatásokat igényelnének, mindazonáltal felhívják a figyelmet arra, hogyha közelebről szemlélődünk, a történetileg kondicionált „cigányjazzshabitus” alvariánsait is megkülönböztethetjük, árnyalva egyrészt az egymásról alkotott sokszor leegyszerűsítő képet, másrészt magát a történetileg kondicionált zenei habitust.

Az első típusba tartozik a magát (1) *fanatikus jazz-zenésznek* aposztrofáló muzsikuss, aki a mainstream jazz (sztenderdek, szving, frazír) esztétikáját teszi meg az egyedüli legitim jazzpraxisnak. Ők, a „bebop polizei”, alkotják azt a táborát, akik tipikusan egy zárt – a fenti interjúban is említett – körrel játszanak együtt, és magukra mint követendő példára tekintenek, akikhez fel kell nőni, amit adott esetben elitistának és arisztokratikusnak érzékelt verbális és viselkedésbeli megnyilvánulásokkal is nyomatékosítanak. Nem ritka, hogy bár felnéznek rájuk, sokan – a romák közül is – „tartanak tőlük”, nem keresik a társaságukat, mert úgy érzik, folyamatosan „vizsgáztatva vannak”. Olyannal is találkoztam, aki (2) *hagyományos roma zenészcsaládból származik*, azonban roma zenészként maga is részint azonosul a romákat ért kritikákkal, és egyenesen kirekesztésről és rasszizmusról beszél. Az interjúrészletben egyúttal jól reprezentálódik a roma mainstream elitként érzékelt csoport kirekesztő viselkedése, ami azt az észrevételt támasztja alá, hogy korántsem csak free jazz nézőpontból tételezik zárt, elitista csoportnak eme zenészeket.

„Ha nem is mondják ki durván, de éreztetni akarják mindenkivel, hogy eddig és nem tovább, mert mi vagyunk a krém, a legfelsőbb polcon, és mindenki csak alattunk. Ezt tartom megint csak igen szomorúnak, amikor a romák azt mondják, hogy itt Magyarországon az igazán jó jazzt, mi romák tudjuk, mert csak mi tudunk frazírozni, mi ismerjük a szving lüktetését. (...) Én azt mondom, hogy de jól bőgőzik az XY, aki nem roma, „hülye vagy, az a gádzsó csávó vértelen... hogy bőgőzik, az a cigánygyerek tizenhét éves, és kijátssza az agyát” (...) mi túl harsányak tudunk lenni, túlságosan kis sikerek után is (...) beképzeltnek tudunk lenni, és rasszisták tudunk lenni, nyugodtan ki lehet mondani, hogy mi romák nagyon rasszisták tudunk lenni, amikor azt mondjuk, hogy gádzsók nem tudnak zenélni, vértelen (...).”

A harmadik típusba például (3) *Szakcsi Lakatos Bélát* sorolom, aki improvizáló művészként és (már!) nem jazz-zenészként aposztrofálja magát. Ugyan számára is alapvető, hogy a jazz-zenésznek tudnia kell szvingelni és a mainstream jazzt jól játszani, azonban az improvizáció mint alapvető esztétika paradigma szétfeszíti a mainstream jazz kereteit. Jellemző, hogy klasszikus zenei darabokra játszik improvizált kadeneciákat, melynek fontosságát több interjúban hangoztatja, és ő az, akit a nemzetközi kritika a kelet-európai gypsy jazz megteremtőjeként tart számon, elsősorban a *Na Dara* (magyarul „Ne félj”) című lemeze miatt. A lemezen a tradicionális (nem kávéházi!) cigányzene, a mainstream jazz és a free jazz elemei keverednek, hangsúlyos a cigányzenére jellemző *rubato* játékmód, melynek ritmusfelfogása analóg a jazzel, legalábbis tempóérzetben nem áll távol tőle. Az általa adott interjúban megjelennek kortárs klasszikus zenei referenciák, jellemzően Eötvös Péter, Kurtág György, Ligeti György és Kocsis Zoltán, akikkel személyesen is jó viszonyt ápol. A jazz mellett az operett és a balett műfajában is alkot, valamint jelenleg a *Tudás fája* című opera megírásán dolgozik. Interjúk során tipikusan úgy említik, mint a jazz megkérdőjelezhetetlen nagy öregjét, aki viszont már túl van a mainstream jazz honi paradigmáján: számára nem

a mainstream jazz tökéletes játéka a fő tét, hanem egy különböző zenei tradíciókat szervesen integráló autentikus kelet-európai zene létrehozása, ami különböző legitimitásokkal bíró referenciákból táplálkozik. A másik ilyen zenész, aki „szétfeszíti” a mainstream jazz paradigmáját, noha ő is a jazzből jön, *Snétberger Ferenc*, akinek játékában szintézisre lépnek latin, jazz-, klasszikus és népzenei elemek. Egyik neves mainstream zenész pályatárs például egy beszélgetés alkalmával feltette nekem a kérdést, hogy vajon „jazz-zenésznek” tekinthető-e.

A negyedik típusba sorolom (4) *a roma zenészcsaládba született alapvetően mainstream jazz-zenésznek kategorizált jellemzően fiatalabb generációba (huszonéves) tartozó zenészt*, aki bevallása alapján mindkét, a szcénát megosztó esztétikától és körtől egyaránt távolságot és kritikai distinkciót tart. Ugyan a mainstream jazz profi tudása elengedhetetlen eleme identitásának, azonban a kortárs klasszikus és komolyzene, valamint a kortárs modern jazz szintézise is vonzza, és sokkal kritikusabban és kevésbé dogmatikusan alkotja meg a jazz definícióját, mint az első, „fanatikus” csoport tagjai, akikkel azonban szoros, tipikusan családi kapcsolatban is van. Az ötödik csoportba sorolom az egyik interjúban (5) *„gádzsós” romának hívott zenészt*, akit két dolog különböztet meg az első csoportba sorolt „tiszta” pólustól, akik dogmatikusan képviselik a mainstream jazzt. Egyrészt, a megengedőbb attitűd annak kapcsán, hogy mi tekinthető jazznek. Ugyan magát ebbe a csoportba sorolja, de felismeri, és legitimnek tételez más alternatív jazz-zenei identitásokat és irányzatokat. A másik alapvető dolog az életstílus: a gádzsós jelző nem esztétikai szempontokat takar, de életstílusbeli különbséget, ami megjelenik a „választékos” beszédben és a szélesebb ismeretségi körben, valamint a moderáltabb „fogyasztási” szokásokban is.

Összefoglalás

Tanulmányomban a roma származású, zenészcsaládba született jazz-zenészek zenéhez való viszonyát és esztétikai gyakorlatait vizsgáltam a *zenei habitus* Bourdieu nyomán alkotott (Rimmer 2012) koncepciójával. A mélyinterjú és etnográfiai elemzésben egyúttal két felvetést vagy hipotézist is próbáltam árnyalni, ami szorosan összefügg azzal a jelenséggel, hogy a városi zenei szórakoztatást kvázi monopolizáló kávéházi zenét, ill. magyar nótát játszó muzsikus cigányság a második világháborút követően már jazzt kezdett el játszani.

Az első felvetésem szerint a romák számára a mainstream jazzhez való erős ragaszkodásban megjelenő esztétikai dogmatizmus a társadalmi mezőben betöltött strukturális pozíciójukkal van összefüggésben. Számukra a mainstream jazz profeszionális szinten játszása státuszlegitimáló elem, ami az esztétikai szempontokon túl a fejezetekben részletezett életstílussal is összefügg. Másik felvetésem alapján – némileg árnyalva a kiszolgáltatottságot és a kirekesztés különböző formáit hangsúlyozó mainstream, szociológiai és antropológiai cigánykutatásokkal kapcsolatos diskurzusokat (lásd Kovai 2017) – a társadalmilag alárendelt etnikum domináns frakciója,

a jellemzően városi zenész cigány (romungró) csoport a jazz révén nem csak kompetitív viszonyba kerül a többségi társadalommal, de követendő legitím mintául is szolgál. A fejezet empirikus részeiben a történetileg kondicionált zenei diszpozíciók különböző dimenzióit világítottam meg, elsősorban a zenei szocializáció és a család fontosságát, valamint az életstílus és esztétikai preferenciák szempontjából. Fő következtetésem szerint a mainstream jazzelitnek tételezett csoport esztétikai gyakorlatai, kifejezőeszközei a szocializáció során újratermelt tartós diszpozíciókkal vannak összefüggésben, ami szélsőséges esetben a zenei antiintellektualizmusban ragadható meg, melynek legitimitációja vérségi és genetikai alapon konstruálódik, szemben pl. a free jazz-zenészek tudós referenciák kölcsönözte legitimitásával, mely az „autonóm művész zenén túlmutató ethoszát” hangsúlyozza. A fejezet során annak is próbáltam nyomatékot adni, hogy noha a belépés nem kizárólagosan „beleszületéshez” kötött, a „roma mainstream” olyan felismert körként reprezentálódik a kortárs jazzen belül, melynek tagjai jellemzően együtt játszanak, és akik szélsőséges esetekben etnikai kategóriává formálják a mainstream jazz esztétikáját. A fejezet végén kísérletet tettem a zenei habitus különböző típusainak bemutatására, melyek további kutatást igényelnek, egyúttal árnyalják a fejezetben leírt zenei habitus esztétikai gyakorlatokban és életstílusban megragadható dimenzióit.

Abstract: Based on interview analysis and participant observation my research investigates the role of musical dispositions (i.e. habitus) of Hungarian jazz musicians with gypsy background in the acquisition of prestige within the contemporary jazz field. The dispositional elements attached to roma ethnicity are analysed by Rimmer's concept of musical habitus, an analytical tool that draws on Bourdieu's original formulation of the concept. The empirical chapters focus on the musical socialization, group dynamics, lifestyle and aesthetic distinctions. By taking the above factors in the forefront of the analysis, this study aims to establish links between the structural position of the dominant fraction (Hungarian gypsy jazz musicians) of the dominated ethnic group (gypsies) and their aesthetic practices.

Keywords: musical habitus, cultural field, jazz, roma ethnicity

Irodalom

- Atkinson, W (2011): The context and genesis of musical tastes: Omnivorousness debunked, Bourdieu buttressed. *Poetics*, 39(3): 169–186.
- Bennett, A. (2004): Consolidating the music scenes perspective. *Poetics*, 32(3–4): 223–234.
- Bourdieu, P. (1978): Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei. In uó: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1988): *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press.

- Bourdieu, P. (1991): *Langauge and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press
- Bourdieu, P. (1993): *The Field of Cultural Production*. Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (1996): *The Rules of Art*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (2001): *Masculine Domination*. Stanford University Press.
- Bukodi, E. (2007). Social stratification and cultural consumption in Hungary: Book readership. *Poetics*, 35(2–3): 112–131.
- Brown, J. (2000): Bartók, the Gypsies, and hybridity in music. In Hesmondhalgh, D. – Born, G. (eds.): *Western Music and Its Others: Difference, Representation and Appropriation in Music*. Berkeley: University of California Press, 119–143.
- Chan, T. W. – Goldthorpe, J. H. (2007): Social stratification and cultural consumption: Music in England. *European Sociological Review*, 23: 1–29.
- DeNora, T. (2000): *Music in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dregni, Michael (2004): *Django: The Life and Music of a Gypsy Legend*. New York: Oxford University Press.
- Durkheim, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Federmayer É. (2017): Millenniumi Budapest és ragtime: A faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban. *Replika*, (101–102): 41–65.
- Gans, H. J. (1974): Gans of Granovetter's strenght of week ties. *American Journal of Sociology*, 80(2): 524–527.
- Gáti A. (2010): Társadalmi háttér és mobilitás. In Garai et al. (szerk.): *Diplomás pálya-követés IV. – Frissdiplomások*. Bp.: Educatio, 177–192.
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360–1380.
- Hadas M. (2001): Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40: 13–17.
- Hadas M. (2011): *Férfikutatások*. TÁMOP online-szöveggyűjtemény.
- Hadas M. (2015): Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával Kritikai adalékok a Férfiuralomhoz 17 év után. *Buksz*, 27(1–2): 55–62.
- Havadi G. (2011): Doktrinerizmus, privilégiumok és szankciók a zenei életben. In Kacsuk Z. –Tófalvy T. – Vályi G . (szerk.): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan, 129–158.
- Havas Á. (2017): A szabadság dogmatizmusa és a dogmatizmus szabadsága. Különb-ségtételek rendszere a mainstream-free jazz dichotómiában. *Replika*, 101–102: 169–196.
- Havas Á. (2018a): Szegény rokonok: a magyar jazzszcéna szerkezete és rétegződése. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskola (kézirat).
- Havas, Á. (2018b): The logic of distinctions in the Hungarian jazz field: A case study of Hungarian jazz. *Cultural Sociology*, (megjelenés alatt).

- Havas Á. – Ser Á. (2017): „Szegény rokonok” – A budapesti jazzszíntér konstrukciója. *Replika*, 101–102: 147–168.
- Hennion, A. (2007): Those things that hold us together: Taste and sociology. *Cultural Sociology*, 1(1): 97–114.
- Hesmondhalgh, D. (2006): Bourdieu, the media, and cultural production. *Media, Culture & Society*, 28(2): 211–231.
- Jávorszky B. Sz. (2014): *A magyar jazz története*. Budapest: Kossuth.
- Jonhson, B. (2002): Jazz as cultural practice. In Cooke M. (ed.): *The Cambridge Companion to Jazz*. NY: Cambridge University Press.
- Kacsuk Z. (2005): Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. *Replika*, 53: 91–110.
- Kovai C. (2015): A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Program.
- Kovai C. (2017): Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, 104: 23–30.
- Kovalcsik K. (2006): A „cigány nótától” az „autentikus cigányzenéig”. PhD-értekezés. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem.
- Könczei Cs. (2011): A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról. Kriza János Néprajzi Társaság, 36.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2005): Van-e értelme az underclass kategória használatának? In Ladányi J. (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 470–476.
- Ladányi J. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lamont, M. – Molnár, V. (2002): The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28: 167–195.
- Lopes, P. (2000): Pierre Bourdieu’s fields of cultural production: A case study of modern jazz. In Brown, N. – Szeman, I. (eds.): *Pierre Bourdieu: Fieldwork in Culture*. Oxford: Roman and Littlefield, 165–186.
- Lopes, P. (2002) *The Rise of a Jazz Art World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maanen, H. (2009): *How to Study Art Worlds: On the Societal Functioning of Aesthetic Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Márquez, G. G. (2017): *Száz év magány*. Budapest: Magvető.
- Peterson, R. A. (1967): Market and moralist censors of a rising art form: Jazz. *Arts in Society*, 4: 253–64.
- Peterson, R. A. (1992): Understanding audience segmentation: From Elite and mass to omnivore and univore. *Poetics*, 21: 243–58.
- Prior, N. (2008): Putting a glitch in the field: Bourdieu, actor network theory and contemporary music. *Cultural Sociology*, 2(3): 301–319.
- Prior, N. (2013): Bourdieu and the sociology of music consumption: A critical assessment of recent developments. *Sociology Compass*, 7(3): 181–193.
- Retkes A. (2014): Különös metamorfózis. A könnyűzene – könnyű zene? A magyar

- populáris zene a 20–21. században című konferencián 2014. január 31-én elhangzott előadás szerkesztett változata.
- Rimmer, M. (2012): Beyond omnivores and univores: The promise of a concept of musical habitus. *Cultural Sociology*, 6(3): 299–318.
- Savage, M. – Silva, E. B. (2013): Field analysis in cultural sociology. *Cultural Sociology*, 7(2): 111–126.
- Sági M. (2010). Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest, 288–311.
- Schneider, D. E. (2006): *Bartók, Hungary, and the Renewal of Tradition: Case Studies in the Intersection of Modernity and Nationality*. Berkeley: University of California Press.
- Stewart, M. (1994): *Daltestvérek*. Budapest: T-twins Kiadó–MTA Szociológiai Intézet Max Weber Alapítvány.
- Stewart, M. (2005): Depriváció, romák, underclass. In Ladányi J. (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok*. Budapest: Új Mandátum, 453–470.
- Umney Ch. – Kretsos, L. (2015): That’s the Experience. Passion, Work Precarity, and Life Transitions Among London Jazz Musicians. *Work Employment & Society*, 42(3): 313–334.
- Varriale, S. (2015): Cultural production and the morality of markets: Popular music critics and the conversion of economic power into symbolic capital. *Poetics*, 51: 1–16.
- Wessely A. (2005): Szocioanalízisben. Budapest: Buksz (ősz).
- Zipernovszky K. (2017): „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni.” A cigány zenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika*, 101–102: 67–87.

Újságcikkek

- Ráduly Mihály (2015): Hogyan látták Lakatos Pecék Gézát a régi játszótársak. *Jazzma*. hu.
2015. március 11. Interneten: <https://www.jazzma.hu/hirek/2015/03/11/hogyan-lattak-lakatos-pecsek-gezat-a-regi-jatszotarsak> (letöltve: 2018. január 24.)
- Szakcsi L. B. (1981): Hadas Miklós interjúja SZLB-val. *Vigilia*, (október), 703–710.
- Szakcsi L. B. (2013): „Isten az én menedzserem”. *Gramofon*, (ősz), 55–58.
- Szakcsi L. B. (2016a): Beszélgetés Szakcsi Lakatos Bélával zenéről, hitről, halhatatlanságról. *Hetek*, (XX/04).
- Szakcsi L. B. (2016b): „Az előadó-művészetben energia és szellem van” – Interjú Szakcsi Lakatos Bélával. Nullahategy (december 8.).

Zenei hivatkozások

Egri J. (1998): Moods. Infoimpress.

Videók

Csepregi Gy. (2009): JazzBeszéd Egri Jánossal. Miskolc, 2009. 10. 14. Interneten:
https://www.youtube.com/watch?v=d1ex_BILUwQ.

Ferenczi G. (1994): Mi hárman, a család és a jazz. Dokumentumfilm a Trio Midnight zenekarról. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=IOuynSPE1Yg> (letöltve: 2017. február 6.).

Szociológiai Szemle 28(2): 136–138.

Neves közgazdászok köszöntötték előadásaikkal Budapesten Kornai Jánost a 90. születésnapján – beszámoló a Kornai90 konferenciáról

Hajdu Miklós

miklos.hajdu@me.com

Kornai János, a Harvard Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) emeritus professzora számos, a tervgazdaságok működését leíró fogalom és elemzés világszerte elismert megalkotója idén januárban lett 90 éves. Ennek megünneplésére a Corvinuson az év elején előadásokat és műhelybeszélgetéseket szerveztek kiváló közgazdászok, például Olivier Blanchard és Gérard Roland meghívásával. Az eseménysorozat egy nemzetközi konferenciával zárult február 21–22. között, ahol szintén a tudomány jeles képviselői adtak elő.

A konferenciát a Nobel-díjas Erik Maskin, Kornai többszörös szerzőtársa és harvardi kollégája nyitotta, aki a Kornai által a hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján bevezetett *puha költségvetési korlát* fogalmáról tartott előadást. A fogalom azt a jelenséget írja le, amikor a pénzügyi korlátjaikon túllépő, vagyis veszteségesen működő vállalatok a csődöt a központi állam rendszeres anyagi támogatásával kerülik el. Maskin kiemelte, hogy a puha költségvetési korlát az egyik kulcstényezője volt a szovjet és a kelet-európai gazdaságok nem hatékony működésének. Ugyanakkor meglepő módon nem foglalkozott azzal, hogy a fogalom némi kiegészítéssel – a selektivitással, amikor csak a vállalatok bizonyos köre részesül az állam segítségéből – napjainkban is nagyon aktuális, méghozzá Kínában (sőt Magyarországon is), pedig a konferencia jelentős része a kínai gazdasági helyzet értékeléséről szólt.

A Kornai által megalkotott fogalmak és elemzési keretek nagyon fontos perspektívát adnak a kínai helyzet vizsgálatához, és a tudós maga is sokat foglalkozott az országgal pályája során. Kornai és Maskin számos kínai PhD-hallgatót tutorált a Harvardon, akik közül többen meghívottként vettek részt a konferencián. A volt hallgatók ráadásul szinte mind magas tudományos pozíciókat töltenek be kínai egyetemeken és más akadémiai intézményekben, így nem meglepő módon számos előadás és kerekasztal-beszélgetés foglalkozott Kína helyzetével. Ráadásul mindez szokatlanul bensőséges, oldott hangnemben történt, köszönhetően annak, hogy a kínai meghívottakon kívül a többi résztvevő és előadó jelentős része is kapcsolatban állt Kornaival.

Amellett, hogy a konferencia nagyon családias, de legalábbis barátságos hangulatban telt, Hszi Csin-ping legújabb intézkedései és a magyar választások közeledte rendkívül izgalmassá is tette a kerekasztal-beszélgetéseket és az előadásokat. A Kíná-

ról szóló szekció előadásai közül kiemelhető Chenggang Xu, a Cheung Kong Graduate School of Business közgazdász professzorának előadása, aki emlékeztette a közönséget arra, hogy a 2000-es években a kínai magánszektor gyors bővülésével visszaesett a Kínai Kommunista Párt taglétszáma, ráadásul a nyugatra vándorolt kínaiak többnyire kritikussá váltak Kína vezetése iránt. Ezekre a kihívásokra a párt kétféleképp reagált: (1) a párthű személyeket anyagi támogatásban részesítette (vagy másképp fogalmazva megvásárolta), (2) elnyomást tanúsított.

A legfontosabb előadást viszont Chong-en Bai, a Tsinghua University's School of Economics and Management dékánhelyettese tartotta Kínáról. Bai már árnyaltabban foglalkozott a puha költségvetési korláttal Maskinhoz képest, és kitért arra, hogy ez a jelenség szelektíven mutatkozik meg Kínában. A helyi kormányzatok ugyanis különböző módokon segítik az általuk preferált cégeket, miközben megnehezítik más vállalkozások működését. Hszi Csin-ping, aki a lokális hatalmi pólus meggyengítésére törekszik, korrupcióellenes programjával részben éppen ezen gyakorlat ürügyén érte el számos, a helyi igazgatásban dolgozó tisztviselő bebörtönzését.

Kornai kínai tanítványai azonban nem csak előadásaikon, hanem egy kerekasztal-beszélgetésen is megosztották véleményüket országuk helyzetéről Székely-Doby András, a BCE docensének moderálása mellett. Kiemelték a magántulajdon és az irányított gazdaság kettősségéből eredő egymásrautaltságot a kormányzat és a magánvállalatok között – például a kormány érdekltségét olyan cégekben, mint az Alibaba. Szóba került az is, hogy Kínában a földterületek állami tulajdonban vannak, a helyi kormányzatok kezelik azokat. Tehát amennyiben egy magánvállalkozásnak földre van szüksége, a lokális hatalommal kell egyezkednie – és ezen a ponton tud megnyilvánulni a szelektív puha költségvetési korlát, ugyanis az önkormányzatok befolyásolni tudják, hogy ha például földalapú hitelt venne fel egy cég, mekkora földterületet kell felmutatnia fedezetül.

Philippe Aghion, a Collège de France, a Harvard Egyetem és a London School of Economics professzora a magyarországi történésekre reflektált előadásában. A szimulált demokrácia fogalmával – amikor ugyan léteznek a demokratikus intézmények, de működésük korlátozott, legalábbis a demokratikus értékek fenntartásának szempontjából – írta le a magyar helyzetet. Felhívta a közönség figyelmét a köz- és a felsőoktatás, illetve az egészségügy centralizálásának negatív következményeire az intézményrendszer működésében.

Az elmúlt néhány év magyarországi eseményeit dolgozta fel több szekció is. Többek között szó volt a populizmus magyarországi előretöréséről Györfy Dóra, Ádám Zoltán és Bartha Attila előadásain. A politikai és adminisztratív elit különös euroszkeptizmusáról Lengyel György értekezett, míg Tóth István János és Martin József Péter a kormányközeli vállalkozók kiemelkedését és sikereit értékelték. A magánnyugdíjpénztárak felszámolását Csaba László, az önkormányzatok adósságának állami átvállalását Vasvári Tamás elemezte, Semjén András és Deák Dániel pedig az oktatási reformok aggasztó következményeit mutatták be – és a lista még hosszan

sorolható lenne, például Bokros Lajos és Mellár Tamás is az előadók között volt. A prezentációk végkövetkeztetései többnyire egységesek voltak abban a tekintetben, hogy a Kornai által U-kanyarnak nevezett politikai irányváltás¹ bekövetkezését támasztották alá az államigazgatás különböző területein.

Mindemellett voltak elméleti és történeti megközelítésű előadások is, amelyek szintén Kornai munkásságára hivatkoztak, például Szelényi Iván és Geoffrey Hodgson – a University of Hertfordshire kutatóprofesszora – záróelőadásai. Azonban Kornai elméleteinek gyakorlati alkalmazásai, az aktuális történések megmagyarázása sokkal hangsúlyosabb részét adták a konferenciának. Kornai maga is több tanulmányt írt mind a kínai, mind pedig a magyar fejleményekről az utóbbi néhány évben, és záró beszédében elkötelezte magát a konferenciára benyújtott tanulmányok kötetbe rendezése mellett.

1 2010 előtt Magyarország a demokrácián, a jogállamiságon és a magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság felé haladt, azonban a 2010. évi kormányváltással ez az irány az ellenkezőjére változott, Kornai szóhasználatával élve egy éles U-kanyarral.

Közösség és autonómia

Szalai Erzsébet 70. születésnapjára rendezett társadalomtudományi konferencia

Gergely Sára
gergelysari91@gmail.com

Szalai Erzsébetet 70. születésnapja alkalmából köszöntötték fel kollégái, barátai és tanítványai a „Közösség és autonómia” címmel rendezett konferencián, amelynek az ELTE Társadalomtudományi Kara adott helyet.

A konferenciát Erős Ferenc szociálpszichológus, az ünnepelt egyik legrégebbi barátja írásban is megjelent laudációja (2018) nyitotta meg. Erős kiemelte, hogy Szalai a Kádár-korszak utolsó éveinek pezsgő intellektuális közösségében sajátos helyet foglalt el: társadalmi kérdésekre érzékeny közgazdászként a politikai és gazdasági mechanizmusok összefonódásait, azon belül is az eliteket vizsgálta. Morális horizontját szakmai munkásságán túl következetes rendszerkritikája határozta meg, mely kirajzolta azokat a szociáldemokrata, baloldali értékeket, amelyek mellett Szalai a mai napig elkötelezett. A konferencia címe a kiemelkedő szakmai és privát életút egységére utal, melyben Szalai egyszerűen maradt meg autonóm módon a kritikusok kritikusanak és közösségeket fenntartó és működtető biztos pontnak.

Az elhangzott előadásokat a témák és megközelítések sokfélesége jellemezte, melyek mind Szalai Erzsébet munkásságának reflexiójára és folytatására tettek kísérletet. A következőkben külön-külön mutatom be őket, annak érdekében, hogy a legizgalmasabb kérdések kellő figyelmet kapjanak.

A tiszteletre méltó polgárság vágya: egy nacionalista, antibaloldali narratíva

A konferenciát *Munkások az újkapitalizmusban* című előadásával Bartha Eszter szociológus nyitotta meg, aki munkás fiatalokkal készített interjúk kutatásának eredményeit mutatta be. Legfőbb inspirációs forrásként Szalai munkásságát jelölte meg, aki a nyolcvanas években tudományos alapra helyezte a munkások vizsgálatát.

Elméleti bevezetőjében emlékeztetett rá, hogy a hivatalos kommunista ideológia doktriner módon azt állította, a munkásosztály homogén, forradalmi tudatú, és elfogadja a pártot mint a munkásosztály első számú vezetőjét. Azok a kutatók, akik – Haraszti Miklóshoz és Kemény Istvánhoz hasonlóan – megkérdőjelezték ezen állítások igazságtartalmát, a tudományos karrierjüket kockáztatták. Bartha szavaival élve a magyar munkásosztály utoljára 1956-ban volt forradalmi tudatú, a hetvenes évek

óta inkább a „kispolgárosodott” életmód jellemzi: még a munkásnők is a materiális értékeket és konzervatív nemi szerepeket támogatják.

Bartha előadásában kiemelte, az eredmények értelmezése szempontjából lényeges, hogy az interjúkra 2015-ben, a Jobbik konszolidációja, azaz tömegpárttá válása előtt került sor. Kiderül belőlük, hogy négy évvel ezelőtt a Jobbik tudott a leginkább sikeres lenni a jól képzett, jobban kereső, a magyar munkásság nagy részénél sikeresebb munkásoknál. Bartha előadásának fő kérdése: ha ezek a fiatalok nem vesztesei a rendszerváltásnak, akkor miért vonzódnak a radikális jobboldalhoz, és mi motiválja őket abban, hogy elutasítsák a baloldalt és egy szélsőjobboldali pártban találják meg értékeik képviselőjét?

A munkások új generációja számára a baloldal a Kádár-kor iránti nosztalgia helyett csak bűnös ideológiaként elgondolható, ebből eredően nem tudnak vele azonosulni – még akkor sem, ha a családjukat nem érte semmilyen politikai támadás. Ezek a fiatalok vallásos értékeket vallanak magukénak, ami a tradicionális jobb-bal ketéosztottság nyomán hozzájárulhat ahhoz, hogy nem tudnak a baloldali értékekkel azonosulni. Ezenfelül csalódtak a rendszerváltásban, a veszteségeik érzik magukat. A fenti okokból eredően úgy vélik, áldozatai ezeknek a társadalmi folyamatoknak.

A szakszervezetekkel szemben bizalmatlanok, úgy gondolják, ezeket valójában „ellenségek”, zsidók uralják. Trianon központi helyet foglal el a kollektív sérelmeik között. Egy olyan etnicizálódott diskurzust internalizáltak, melyben a romaellenesség és zsidóellenesség felvállalhatóvá válik.

Bartha értelmezése szerint mindez a globalizációs folyamatokra adott válasz: a munkások fiatal generációja egy olyan antibaloldali, etnicizált diskurzust konstruált, amelynek célja, hogy identitásában egy tiszteletre méltó középosztályhoz tartozónak tudja magát.

Esetlegesség és önkényeskedés – munkások gyerekeinek iskolai esélyei

Eröss Gábor szociológus *Munkásgyerekek az iskolában* című előadása azt a paradoxont igyekezett megvilágítani, hogy bár nagyon egyenlőtlen az oktatási rendszer, a teljesen atomizált, átláthatatlan, kerületről kerületre változó iskolai hierarchia végső soron kitermeli a maga „esélyteremtő véletleneit”. Elméleti bevezetőjében kiemelte, hogy a rendszerváltás után kialakult egy újfajta, tudásalapú munkásosztály.

Az oktatási expanzió következtében csökkent a klasszikusnak tekinthető munkások száma, ezzel együtt egy globális trend részeként a munkásosztály elvégezte a nyolc általánost, illetve nagy részük megszerezte legalább a szakmunkás képesítést. A tendencia hatására az érettségi vált általános végzettséggé, ezzel egy időben pedig tömeges lett a felsőoktatásban való részvétel is. 2010-ben az új kormány kísérletet tett a folyamat visszafordítására: Eröss szerint ez egyedülálló kormányzati lépés, az elit kísérlete az érettségihez való hozzáférés szűkítésére.

Kutatásai során arra jutott, hogy a munkásosztálybeli szülők internalizálják az esélyegyenlőtlenséget, így nem is remélik, hogy gyerekeik „elit osztályba” kerülnek. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy bizonyos körülmények együttállása esetén (gyerekhiány, roma diákok kizárása) nem olyan rosszak a közepes végzettségű szülők gyerekeinek bekerülési esélyei a vidéki nagyvárosok elit – például angol nyelvi – osztályába. További megfigyelése, hogy teljesen esetleges, melyik gyerek milyen kritériumok alapján jut be előnyösebb vagy rosszabb megítélésű tagozatra, osztályba. Elmesélt egy esetet, mikor a portás jelezte a felvételi bizottságnak, hogy a szülők hangoskodtak a folyósón, ezért nem vették fel a gyereket.

Erőss felhívta a figyelmet a sajátos nevelési igényű gyerekek esélyeire: nem meglepő módon nagy különbségek vannak a középosztálybeliek és a munkások sajátos nevelési igényű gyerekeinek iskolai esélyei között. Megemlítette egyik kutatását, amelyben három csoportot alakítottak ki: mindegyikben a különböző státuszú, de sajátos nevelési igényű gyerekek esélyeit vizsgálták. Az eredmények azt mutatták, hogy ha a munkáscsaládok gyerekei kellő fejlesztésben részesülnek, azaz a speciális szükségleteiknek megfelelően, megfelehetnek a felvételi kritériumoknak, így a lemaradásuk nem lesz jelentős. Továbbá esélynövelő hatása van annak a körülménynek, hogy a munkáscsaládok gyerekeit hamarabb íratják óvodába, így némi előnnyel indulnak a későbbi óvodába kerülő, de magasabb státuszú gyerekekkel szemben.

Megállapítása szerint a vidéki nagyvárosokban akkora a gyerekhiány, hogy már nem csak a szakmunkás, hanem kis szerencsével a roma szülők gyerekei is bekerülhetnek a magasabb presztízsű osztályokba. Ennek oka az, hogy a vidéki nagyvárosokban minden intézmény a legmagasabb szintű képzést nyújtók közé akar tartozni, így a munkásgyerekek esetéhez hasonló, váratlan esélyteremtő rés nyílik számukra, hogy felvételt nyerjenek a magasabb minőségű oktatást nyújtó intézményekbe is.

Migránsgyűlölő migránsok – egy biopolitikai diskurzus

Melegh Attila szociológus előadása a *Történeti politikai blokkok és a migráció kérdése. Gramsci és a történeti változás* címet viselte. Melegh ingázó idősgondozókkal készített interjúkat. Kutatása a munkásság szempontjából is izgalmas eredményeket hozott: feltárta, hogy a munkáshátterű idősgondozók, akik gazdasági kényszerektől hajtva hagyták el az országot, egy migránsellenes diskurzust internalizáltak. Idézett egy munkásnőt, aki most idősgondozó Ausztriában:

„Sok írni-olvasni nem tud, ha elkezdenek szaporodni, akkor mi lesz? Hát nézze meg a menekülteket, négy, öt gyerekkel jönnek, hát azokat a gyerekeket valakinek etetnie kell, ruháznia kell, taníttatni kell, én majd beleszakadtam, mire kitanítottam, egyedül. Én dolgozzam más gyerekéért?”

„(...) majd' összeszartam magam, amikor Hamburgban átszállt utánam a török és így mentem az utcán a sötétben, és jött és molesztált, és én azt szeretném megélni, itt a mi országunkban, nem szeretnék aggódni a lányoméért, az unokáméért.”

A fenti narratíva részleteiből egy olyan biopolitikai verseny rajzolódik ki, ahol a főbb csomópontokat a reprodukció, az esélyegyenlőség, a kompenzáció, a felelősség, a félelem és az érdem-érdemtelenység témák jelentik. Melegh szerint az idősgondozók magukat egyértelműen egy biopolitikai tétellel telített, hierarchikus versenyben pozicionálják, ezenkívül a nemi alapú kiszolgáltatottság érzésének adnak hangot.

Melegh megjegyzi, hogy a magyar idősgondozók valójában hiába maximalizálják az előnyeiket a migráció révén, ezek az előnyök így is kevésnek bizonyulnak: nyomott áron dolgoznak napi 24 órát két hétig, majd utána egy-két hét szünetet tarthatnak. A béreken nem tudnak változtatni, mert a cégeknek és a munkavállalóknak is van konkurenciája. Ez éles bérharcot, intézményesült versengést eredményez, ami nagymértékben kielezi a feszültségeket a migránsok között. Melegh leszögezi: ez a fajta egzisztenciális bizonytalanság jóval korábbi keletű, mint a migrációs válság. A mostani fizetésük az államszocialista biztonsági és jövedelmi szintet nem éri el, ami fokozza a feszültségeket.

Melegh szerint itt válik igazán hasznossá az elemzéshez Gramsci hegemoniafogalma, mivel az elmúlt években olyan politikai átalakulásról beszélhetünk, amelyet egy fajta passzív forradalom jellemez, a forradalmi restauráció egy olyan típusa, ahol az újkapitalizmus „fülkeforradalmat” megnyerő politikai menedzsmentje nem változtatta meg a rendszert, csak radikálisan átalakította. Ebből eredően 2010 után új politikai és gazdasági kontextusba ágyazódnak bele ezek az egyre inkább kiéleződő biopolitikai küzdelmek, amelyeket a hatalmon lévők maguk is szisztematikusan tematizálnak.

„A siker fejben dől el” – a kritikai pszichológia esélyei az újkapitalizmusban

Kovai Melinda szociológus arról tartott előadást, vajon hová tűnt a pszichológiából a társadalomtudományos szemlélet, és ezzel összefüggésben mi az oka annak, hogy ilyen sokféle pszichológiai szolgáltatást találunk manapság a nyugati és a hozzájuk felzárkózni kívánó társadalmakban. Előadásának fókuszában az állt, hogy a neoliberalizmus a tőke logikáján keresztül hogyan zilálja szét, hogyan idegeníti el az egyén belső világát.

Kovai szerint napjaink neoliberális szubjektuma esetében az egyik legnépszerűbb, foucault-i értelemben vett önfegyelműző technikát a pszichológia jelenti, amelynek célja, hogy az egyént a kapitalizmushoz való alkalmazkodásban támogassa. A főáramú pszichológia kifejezetten a középosztályt célzó fogyasztói termékké vált. Az egyén, aki ezt a logikát internalizálja, kizárólag individuummént gondol magára, elválasztja magát a társadalmi helyzetétől, hogy lelki életét folyamatosan kontrollálja, ezáltal menedzselje az élete minden területét. Az ehhez kapcsolódó morális parancs az, hogy „Valósítsd meg önmagad!”, vagy „A siker fejben dől el”. A pszichológia szinte kifogyhatatlan és mindig megújuló eszköztára biztosítja ehhez a szakértelmet.

Ezzel párhuzamosan elkezdődött egy folyamat, amely a pszichológiával kapcsolatban ezzel ellentétes igényeket támaszt: szolidaritással összefüggő, szabad, spontán,

értékeket „rehabilitáló” pszichológiáért kezdtek harcolni a magukat kritikai pszichológusoknak nevező szakemberek. Egy olyan pszichológiáért, amely figyelembe veszi az egyén társadalmi valóságát, és elismeri, hogy a környezet igenis lehet megbetegítő.

Kovai előadása végén feltette a kérdést: lehet-e esélye egy ilyen kritikai pszichológiának? Pessimista és optimista válasszal is készült: nem, mert maga is társadalmi termék, ezért nehézkesen válhatna ez a törekvés főárammá, és ez is csak a középosztály egy bizonyos rétegének szólna, a lényeg végső soron elsikkadna, a kritikai pszichológia csak egy lenne a pszichológiák és identitások piacán. Ezzel szemben az optimista válasza az, hogy egy ilyen törekvésnek vannak esélyei, mert minél inkább csúszik lefelé a középosztály, annál inkább keres szolidaritást az alsóbb társadalmi osztályokkal, és annál inkább követeli a pszichológiától a társadalmi valóság tematizálását.

Elidegenedés és emancipáció – kreatív együttműködés, mint empowerment

Kapelner Zsolt filozófus előadása elején leszögezte, hogy az elidegenedés a kritikai társadalomelméletben és -filozófiában központi fogalom, amelynek segítségével megragadhatjuk, miért nehéz a kapitalizmusban élni. Úgy véli, elsősorban azért, mert a kapitalizmus az egyént szisztematikusan kiszakítja az őt körülvevő közösségből, a növekvő individualizmus hatása pedig a magány és az otthontalanság érzése. A már közhelyszámba menő tény mellett, hogy az egyén objektív módon elidegenedik a munkájától, ez az egyén pszichés valóságát érinti: ez a szubjektív elidegenedés.

Úgy véli, ahhoz, hogy felszámolódjon az elnyomás, meg kell szüntetni a szubjektív elnyomást. A mai baloldalt szerinte számos kritika éri, hogy nem kínál igazán szolidaritást és közösséget, nem úgy, mint a szélsőjobboldali szerveződések. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy nem egyértelmű a kapcsolat az emancipáció és a szubjektív elidegenedés között, ugyanis viszonylag kényelmesen lehet elnyomó társadalomban élni az elidegenedés szubjektív tudata nélkül is. Ahogy Kapelner fogalmaz: „*Tudják, hol a helyük, és nincsenek egyetlen atomra lezsugorodva*” – szerinte ez a szélsőjobboldali ideológiák sikerének titka.

Ezzel szemben Kapelner úgy véli, le kell számolnunk azzal a mítosszal, hogy a szubjektív elidegenedés elégséges feltétele az emancipációnak. Előadását azzal zárta, hogy a kép árnyaltabb annál, mintsem hogy a baloldalnak le kellene másolnia a szélsőjobboldali ideológiák sikeres elemeit. Az emberek és az állam közt olyan közvetítő kapcsolatra lenne szükség, amely felszámolja az objektív elidegenedést, hiszen el vagyunk rekesztve a kreatív, kooperatív munkától, amely mindenki számára hasznos és jó. Ez lehet szerinte egy új, filozófiailag megalapozott baloldali vízió, amelynek az a célja, hogy újra megteremtse a közösségiséget, amely nem visszatér egy vélt organikus egységhez, hanem lehetővé teszi a kreatív emberi munkát, ezáltal felszabadítva az egyént az objektív struktúrák elnyomása alól.

A kollektív fogalmától nem kell félnünk! – A népi mozgalom és Mérei Ferenc

K. Horváth Zsolt az *Osztályhelyzet, együttes élmény, szociális penetrancia: Mérei Ferenc a NÉKOSZ pedagógiájáról* című előadásában a készülő könyvének egy részletét fejtette ki. Utalt arra, hogy a közelmúltban számos Népi Kollégiumok Országos Szövetségével kapcsolatos (NÉKOSZ) kutatás folyt, ezzel együtt elindult az 1945 és az 1948 közötti időszak újradefiniálása, aminek fő kérdését az jelentette, hogy a vonatkozó időszak során beszélhetünk-e demokratikus átmenetről, vagy inkább ún. „instant szovjetizációról”?

K. Horváth röviden felvázolta a NÉKOSZ történetét, ami 1930-ig nyúlik vissza, a népi szociográfiai mozgalomig, amely a jobboldali és a baloldali ideológiát egyaránt meghaladó harmadik utasságot képviselte. A mozgalom az emigráció nyomán kiürülő értelmiségi mező kihívásaira kívánt reagálni. Később a szegényparasztság, föld nélküli zsellérség problémáit vizsgáló falukutató közösséggé nőtte ki magát, amely a parasztság helyzetének mélyebb megismerését és a nélkülözők segítségét tűzte ki célul. Gramsci nyomán Pataki Ferencnek, a NÉKOSZ főtítkárnak célja az volt, hogy kollégistáiból egy organikus értelmiségi generáció nevelődjön. Szándéka az volt, hogy a paraszti származású diákok ne valamilyen polgári mintához idomuljanak, hanem városba kerülve is őrizzék meg identitásukat, és együtt formálódjanak olyan közösséggé, amely következetesen képviseli az autonómia és a demokrácia értékeit. A mozgalom végül egy demokratikus népi kollégista mozgalommá szélesedett.

K. Horváth kiemelte, hogy Mérei azért tartotta forradalminak a NÉKOSZ és a körülötte létrejött közösség munkáját, mert a személyiséget alakító mikrokozmoszt igen meghatározónak vélte: a kisebb csoportokban végzett közös munka lényegét az olyan kreatív tevékenység adja, amelynek értelmét a közös öröm konfirmálja. Az együttműködés során az egyén nem oldódik fel a közösségben, sőt egyéni szinten fejlődik. Mérei szerint ekkor nő igazán minden résztvevő szociális penetranciája, azaz társas hatékonysága. Ezen a társas kapcsolatok fejlődését és az egymás iránt tanúsított felelősségérzet kialakulását érti, ami pozitív egymásra utaltságot, szolidáris közösséget eredményez.

Kurzuskritika vagy rendszerkritika? – Tudástermelési mechanizmusok és Marx öröksége

Éber Márk Áron *„A fürdővízzel együtt a gyereket is”: Marx kiöntése a szociológiából Magyarországon* című előadását köszönettel kezdte, amiért Szalai Erzsébet lehetőséget biztosít a lakásán egy olyan szalon számára, amely fiatal társadalomkutatóknak szakmai közösségi teret nyújt. Éber régebbi kutatási témái közé tartozott egy kutatástörténeti rekonstrukció, amelynek fő kérdése az volt, hogy hogyan alakult a magyar társadalom szerkezetének és rétegződésének a kutatási története 1963 és 2003 között. Felfedezte, hogy a 70-es évek elején-közepén a magyar társadalom szerkezetének

kutatásából kikopott a marxi szál, azaz az osztályszerkezet vizsgálata, ezzel együtt elhalványult a tőkerendszer kritikája. Éber hangsúlyozta, a kiöntés csak metafora, hiszen Marx elméletei nem tűnnek el végleg, inkább a háttérben lappanganak: gondolatainak visszacsempészését Éber Szalai személyéhez köti, akinek központi szerepe volt a tőkerendszer és a tőkeviszonyok kritikájában, mert közgazdászként egy másik tudományos almezőből érkezett.

Mint mondta, 1963-ban az újraalakuló szociológia Hegedüs András vezetésével új, szűkös játékkeret jelentett abban a tekintetben, hogy a szociológusok mennyire bírálhatták a Kádár-rendszert. A hatvanas évek végén már csak azokat a tudósokat látta szívesen a párt, akik nem voltak túl kritikusak. A korlátozott autonómia mellett számos precedensértékű ügyre is sor került, mint a Haraszti-per, Szelényi Iván pere, a filozófusper, Kemény István ügye, vagy Ferge Zsuzsa ellehetetlenítése a KSH-ban. 1972-ben, amikor megalakul az ELTE-n a Szociológiai Szakcsoport, később Intézet, majd a mostani formájában a Társadalomtudományi Kar Huszár Tibor vezetésével, a szociológia olyan hagyománya intézményesül, amelyből kigyomlátták a rendszerkritikus hangokat. Innen nézve Éber érthetőbbnek tartja az intézet jelenlegi tudás-termelési mechanizmusait. Felveti a kérdést, hogy erre inkább a rendszerkritika vagy a kurzuskritika, azaz az Orbán-rendszer kritikája a jellemzőbb? Úgy véli, utóbbi túl szűk fókuszú, ezért a megértést kevésbé segíti elő.

Fontosnak tartja, hogy a kutatók úgy tekintsenek a jelenlegi rendszerre, mint ami többszörösen beágyazott és függő státuszú, függő intézményekkel, azaz egyaránt kiszolgáltatott a kapitalizmusnak és az Orbán-rezsimnek. Vajon ebben az esetben mi a kritikai társadalomtudomány feladata? Mint mondta, Szalaitól azt tanulta, hogy a kutató tudományos igényű feltárással, megértéssel és diagnózissal, tudományosan megalapozott, elméleti térképpel tud igazán eszközöket adni a politikai cselekvők kezébe.

Stabil középosztály és vízió hiánya

Pitti Zoltán *A babapiskóta formátumú társadalomtól a piramisépítésig, avagy a hazai középosztály stabilizálódásának esélyei* címmel tartott előadást, amelyet a makrogazdasági kérdésekkel foglalkozó közgazdász Kolosi Tamás híres felütésével kezdett: úgy tűnik, még egy ideig nem lesz terhes a babapiskóta, azaz nem lesz széles középosztály.

Pitti megemléltette az „Európa 2020” programot, az Unió 10 éves stratégiai tervét, a közösségi szakpolitikákat és költségvetést, valamint azt, hogy az Európai Unió a saját értékeit megvalósító gazdasági növekedést tűzte ki célul a tagállamok elé. Feltette a kérdést: hogyan állunk az ezekben foglalt gazdasági kötelezettségekkel? És ezzel összefüggésben vajon hogyan alakulnak a jövedelmek Magyarországon? Ennek megválaszolásához Pitti az integrált nemzeti számlákat használta fel, amelyek a KSH-n keresztül két évente elérhetőek egészen 1995-től. Ennek segítségével a hazai helyzet nemzetközileg is összehasonlíthatóvá válik, végül ezen keresztül kirajzolódik, hogy miként változott a tőkejövdelem Magyarországon.

Pitti másik empirikus hivatkozási alapja az Európai Központi Bank által két évente készített kimutatás, amelyben a háztartások jövedelmi, megtakarítási, fogyasztási jellemzőit vizsgálják. Ehhez az előadó a Magyar Nemzeti Bank jövedelem- és tőkeszámláit vizsgálta éves szinten. További forrást jelentett számára a TÁRKI éves riportja, illetve Ferge és Szalai szakmai munkássága. Ezek alapján Pitti 1995-től lemaradást állapít meg a hazai munkajövedelmekben. Kiemeli, hogy az utóbbi évek ezirányú korrekciója nem politikai jótétemény, hanem kényszerű felismerése a bércorrekció szükségletének, hiszen végső soron a munkajövedelemből adódik fizetőképes kereslet, megtakarítási képesség és vagyonfelhalmozási esély.

Nemzetközi összehasonlításban ennek ellenére is kedvezőtlen a gazdasági helyzet, még a hasonló utat bejáró országokhoz képest is. Pitti emellett egy talán kevésbé evidens jelenségre mutatott rá: a legjómódúbb társadalmi rétegek esetében sűrűsödik leginkább a jövedelem, miközben a legalsó társadalmi csoportoknál a minimálbér emelése ellenére csökken. Pitti kiemelte, hogy a kettő közé szorult középosztály helyzete stagnál.

A vagyonstruktúra, a vagyontárgyak és az egyéb vagyoni elemek árainak gyors és meredek felfutását a lakáspolitikai és -piaci helyzet okozza, amelynek nyomán a fővárosi lakások értéke megugrott, a vidéki lakások pedig leértékelődtek. Ez a felső rétegek lakásvagyonának növekedésével járt.

Pitti összegzőként felrajzolta a legfelsőbb réteg vállalkozói hálózatát, ahol leginkább beszélhetünk a vállalkozói vagyon csomósodásáról, ahol nagyobbak a gazdasági különbségek, mint az egyéb decilisekben. Hangsúlyozta, hogy ebben a gazdaságpolitikai helyzetben nagyon kevés az esély a felzárkózásra, ezért szükség lenne egy a kapitalista keretek közötti megújulást segítő vízióra.

Old money, old memories – avagy meritokrácia versus kapcsolatok a gazdasági elit megítélésében

Kristóf Luca elitkutató szociológus *Az újkapitalizmus „reklámarcai”*. *A magyar gazdasági elit tagjainak megítélése* című előadását forrásként Szalai *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* (2001) című munkája inspirálta. Kutatásában arra volt kíváncsi, milyen az emberek a képe az elitről. Elemzéséhez Weber nyomán a neoprebendalizmus fogalmát használta fel: a jelző arra utal, amikor a politikai hatalom visszavonja a tulajdont a nem eléggé lojális tulajdonosoktól, majd újraosztja a hozzá hűségesekeknek. Kristóf a hazai viszonyok jellemzésére ezt a kategóriát különösen alkalmasnak tartja.

Az előadó a kulturális elit vizsgálata során Szalai refeudalizációfogalmára is támaszkodik, aki azt figyelte meg, hogy a domináns burzsoázia átalakul lojális tőkés burzsoáziává, az aktuális hatalom pedig úgy támogatja ezt a réteget, hogy a jogállami kereteket sem rest felrúgni érdekükben. Kristóf *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatásában kimutatta, hogy az emberek legkevésbé a politikai elittel, közepes mértékben a gazdasági elittel, a közepesnél jobban a kultu-

rális elittel vannak kibékülve. Ugyanakkor a kormánypárti szavazók elégedettebbek a gazdasági elittel, melynek teljesítményét a legrosszabbnak a Jobbik-szavazók értékelik. Az is érdekelte, hogy a válaszadók szerint kik a gazdasági élet kimagasló alakjai. Nyitott kérdésére az emberek Orbán Viktort, Gyurcsány Ferencet, sőt Soros Györgyöt is megemlítették, utóbbit annak ellenére, hogy a kutatás az őt érintő politikai kampány előtt készült.

A kutatás során azt is megkérdezték, ki az, aki szerintük a saját erejéből, és ki az, aki a politikai kapcsolatai révén jutott a vagyonához. A válaszadók könnyebben soroltak fel a kapcsolataik által meggazdagodott személyeket, mint akiket a saját erejükből meggazdagodottnak tekintettek. Érdekes, hogy a pártpreferenciának nem volt szignifikáns hatása a válaszokra.

Kristóf úgy összegzi az eredményeit, hogy az emberek nem látnak igazi meritokráciát, sem pedig igazi oligarchákat a gazdasági elitben. Ugyanakkor meglepő, hogy a válaszadók a rendszerváltás nyerteseinek politikai kapcsolatait egyszerűen „elfelejtették”, meritokratikus gazdagoknak tartották őket. Kristóf a közönségnek felvetette a költői kérdést: vajon majd húsz év múlva a jelenlegi gazdasági elit tagjait mi is a saját erejükből meggazdagodottnak tekintjük?

Mi van a fekete dobozban? Egy neoliberális recept hozzávalói

Bartha Attila *A neoliberalizmus és az illiberalizmus házassága. A 2010 utáni magyar gazdaságpolitika támogatottságának okairól* című előadásában először arról beszélt, hogy mit tanult az évek alatt Szalaitól. Elsősorban azt, hogy olyan kérdésekkel érdemes foglalkozni, amelyek társadalmi szempontból valóban relevánsak. Bátran át kell lépni a diszciplináris határokon, és elemzési szintek sokaságán kell vizsgáldni. Normatív következtetések levonása bár ijesztő lépés lehet, de elengedhetetlen, hiszen ez a tudományos vizsgálódás luxusa. Bartha kiemelte a szenvedélyes kritikai látásmód fontosságát az „otthonos” elméletek kényelmével szemben. Szalai nagyon komolyan vette a mindenkori ellenfél érveit, gyakran szólalt fel az ellen, ha a vele ellentétes elveket valló vitapartnerei érveit hamisan, vagy túlságosan leegyszerűsítve artikulálták.

Bartha előadásának további részében azt a kérdést tárgyalta, vajon miért támogatják a globális üzleti világ szereplői és a szavazók a 2010 utáni kormányzat gazdaságpolitikáját annak ellenére, hogy számos érv szól ellene. Ilyen a tulajdonjog biztonságának gyakori sérülése, a nem átlátható döntési procedúrák, a kirekesztő, megfélemlítő retorika, a romló megélhetési viszonyok a referenciacsoportokhoz képest, illetve a mobilitás teljes hiánya.

Bartha azt a következtetést vonta le, hogy ezek a jellemzők a jelentős pénzügyi szereplők számára csak másodlagos jelentőségűek, hiszen a neoliberális receptek szerint elvárt kimenetek teljesülnek. Az infláció alacsony, illetve fenntartható és megfelelő mértékben alacsony az államháztartási hiány. Bartha a fekete doboz képével írja le azokat a rejtett, mögöttes tényezőket, amelyek erre az eredményre vezetnek, és

amelyek az említett kiemelt szereplőket hidegen hagyják. Ezzel párhuzamosan zajlik azoknak a szereplőknek a kirekesztése vagy izolálása a diszkurzív térből, akiket az eredményeknek a procedurális vagy tartalmi része érdekel.

Az előadó végül kvalitatív megközelítésben két elem, a neoliberalizmus (közpolitikai indikátorok teljesülése) és a populizmus (diszkurzív jelentőség, amelynek célja a választási esélyek maximalizálása) összefonódásáról beszélt. Mint mondta, utóbbi egyszerre hangol a népszerűtlen kisebbségi csoportok és az elit ellen. A munkaalapú neoliberális gondolatvilágba belesimuló társadalom ideológiája a termelőmunka és a spekulatív ágazatok (tőke, multinacionális cégek) szembeállítás, a nacionalista retorika (a kulturális és etnikai homogenitás hangsúlyozása és reprodukciójának elősegítése), illetve a nemzeti gazdaságpolitika „visszaszerzése”.

Mindez a diskurzusok és a procedúrák szintjén a populista és illiberális gazdaságpolitika ideáltípusa, bár a helyzet nyilvánvalóan heterogénebb. Mi ennek a gazdasági rendszernek a végső célja? Bartha szerint a többségi preferenciák kiszolgálása, de ezeknek a preferenciáknak a szisztematikus alakítása is prioritássá vált a politikai intézkedések legitimitásának elősegítése érdekében.

Közös konklúziók – amiben az előadók egyetértettek egymással

Bartha Szalai *Koordinátákon kívül: fiatal felnőttek a mai Magyarországon* című könyvének recenzióját így zárja: „*Ez a generáció nincsen abban a helyzetben, hogy megváltoztassa a világrendszeren belüli erőviszonyokat. A saját élete felett azonban nagyobb lehet a hatalma, mint ahogyan hiszi*” (Bartha 2012: 191). A konferencia elsősorban ezeket a megtanult, belsővé tett erőviszonyokat és azok örökségét járta körül. Az előadások rámutattak az államszocialista felzárkózási kísérletek hazai kudarcaira, amelyek a kapitalista világrendszerbe bekapcsolódó kelet-európai országok sajátos, felülről vezérelt felzárkózási kísérleteinek a sorozatába illenek (Chase-Dunn 1980, idézi Éber, Gagyfi, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

Az előadók mindegyike a világrendszer történetileg kifejlődő dinamikáinak a részeként vizsgálta a társadalmi folyamatokat, amelyek a kudarcos felzárkózási vágyakozásban, a szélsőjobbaldali és populista hangok felerősödésében, egy hibrid, a biopolitikai versengést a végletekig kiélező kormányzásban csúcsosodnak ki, ahol az egyének belsővé teszik az őket elnyomó struktúrákat. Ez egyaránt eredményez objektív és belső, pszichés elidegenedést (Szalai 2006). A konferencia legnagyobb erényét az jelentette, hogy az előadók az objektív és szubjektív elnyomásokat egyaránt, illetve egymást kiegészítve vázolták fel, és az említett kudarcok kárvallottjainak narratíváin keresztül közelebb kerülhettünk releváns diagnózisokhoz.

Irodalom

- Erős F. (2018): Laudáció Szalai Erzsébet születésnapjára. Kettős Mércé. <https://merce.hu/2018/04/19/laudacio-szalai-erzsebet-szulesnapjara> (2018. 07. 10.).
- Bartha E. (2012): A rendszerváltás gyermekei. Szalai Erzsébet: Koordinátákon kívül: Fiala felnőttek a mai Magyarországon (Új Mandátum Könyvkiadó, 2011). Kritikai recenziók. *Fordulat*. 17. évfolyam, 191. o.
- Éber M. – Gagyi Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21. évfolyam, 11–63. o.
- Szalai E. (2016): Az individuum válsága az újkapitalizmusban. Kettős Mércé. http://kettosmerce.blog.hu/2016/01/16/az_individuum_valsaga_az_ujkapitalizmusban. 2018.07. 10.

Szociológiai Szemle 28(2): 150–154.

Játszva tanulás – a tér hatása az oktatásra

A tanulás helyei: iskolaépítészet

Szerk. Sárkány Péter – Tamáska Máté

Martin Opitz Kiadó, Budapest 2017, 140 o.

Kovács Bernadett

bernadett.p.kovacs@gmail.com

Formáljuk a teret és az formál minket, így akarva-akaratlanul is egymásba fonódunk vele. Az épített környezet társadalmi valósága minden történeti korszakban meghatározó volt, és az ma is, a virtuális terek megjelenése idején (Berger 2016: 5–6). Az építészeti környezet vizsgálata a szociológia számára tehát nem kitekintés más tudományterületek felé, hanem saját tudományterületének szerves része. Illetve az kellene hogy legyen, ám a valóság az, hogy a társadalomtudományi diskurzusban a tér anyagi valósága, tehát az épített környezet, a tényleges szerepéhez képest alulértékelt.

A tér és a társadalom kapcsolatát hagyományosan a településszociológia tárgykörébe szokás sorolni, holott a nemzetközi szakirodalomban létezik a téri valóság dimenziójával intenzívebben foglalkozó szakdiszciplína is: az építészet-szociológia. Az építészet-szociológiát felfoghatjuk a településszociológia egy szegmensének is, de szerencsésebb attól elkülöníteni, hiszen önálló tárgya van, az épített környezet, illetve önálló módszertana, amely az építészeti formák közvetlen megértését feltételezi. Ez a módszertan az építészet-tudományhoz hasonló részletességgel tárja fel a térstruktúrákat, a formai párhuzamokat, funkcionális kapcsolatokat, illetve kommunikációs mintázatokat (Farkas 1996: 1).

Magyarországon az építészet-szociológia fogalma ma még kevésbé ismert, holott a gyakorlatban, pl. a várostervezésben komoly hagyományai vannak. Ha annak idején nem is építészet-szociológiaként definiálták őket, például S. Nagy Katalin (1981) lakáskultúra-kutatásai vagy Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1989) térszimbolikai vizsgálatai mindenképpen e tárgykörbe sorolhatók. Tamáska Máté, az iskolaépítészeti kötet egyik szerkesztője pedig éppen a *Szociológiai Szemlé*ben közölte első, kifejezetten építészet-szociológiai tematikájú felmérését, melynek elméleti alapvetését Hajnal István történet-szociológiai fogalmai adták (Tamáska 2006). Az alább ismertetett kötet egyik szerkesztőjét ismerve tehát korántsem előzmények nélküli, hogy a könyv egyben első darabja egy tervezett építészet-szociológiai sorozatnak, amely a hajnali módszertanra utalva a „Térformák – Társadalomformák” címet kapta.

A borítón található gyermekrajz tükrözi gyermeki énünk vágyakozását egy játszóház jellegű iskola után, s ha játszóházzá nem válik is az iskola, a tanulmányokban fel-

vázolt ötletek egy oldottabb építészeti és oktatási közegről szólnak. A tanulmányokat osztrák, német, belga és magyar szerzők jegyzik, valamennyien az iskolai tér specialistái, képzettségüket tekintve azonban sokfélék: van köztük pedagógus, építész, pszichológus, társadalomtudós. Közös azonban a törekvés, hogy a tudományos kutatások hozzájáruljanak a gyermekek számára élhetőbb környezet megteremtéséhez, ezáltal pedig könnyebb és hatékonyabb legyen a tudás befogadása. A gyakorlati alkalmazás iránti elkötelezettséget a műhelytanulmányok jelzik leginkább, amelyekben egy-egy iskolaépítészeti (felújítási) projektről olvashatunk.

Mind a gyakorlatorientált műhelytanulmányok, mind a hagyományos értelemben vett kutatási tanulmányok közös megállapítása, hogy a mai iskolaépítészet túlságosan kihangsúlyozza a tanárok és a diákok közötti társadalmi távolságot, és nem hagy teret a csoportdinamikai munkának. Ez nem csak a tanár munkáját nehezíti meg, de hozzájárul az iskolai szegregációhoz, az esélyegyenlőtlenségek növekedéséhez. A reformpedagógiai módszerek hiányát sok esetben értetlenül nézik a szakértők, pedig gyakran a tér nem megfelelő kialakítása áll a probléma hátterében. A tanári munkamódszereknek sok esetben ellentmondó térkialakítás miatt sem a pedagógusok, sem a diákok nem tudnak élni az újítások adta lehetőségekkel. A sorba rendezett, jóformán lebetonozott padok megnehezítik a kooperatív munkát, a tanárok tábla előtt rögzített helyzete pedig a tanárok társadalmi távolságát hangsúlyozza.

A kötet bevezetőjében Tamáska Máté két csoportba osztja az iskolaépítészeti kutatásokat. Az egyik csoportba azokat a munkákat sorolja, amelyek belülről, tanulói és tanítói szemüvegen keresztül, tehát a pedagógiai munka felől közelítették meg a témát, majd jutottak el társadalmi kérdésekig. A tanulmányok másik csoportja inkább az iskola társadalmi makrokörnyezetét helyezte előtérbe, és innen jutott el a kis terek problémáig (9. o.). A tanulmánykötetben mindkét stratégiára találunk példát.

A kis terek felől közelítő egyik írást Christian Rittelmeyer német környezetpszichológus jegyzi. A tanulmányban leírt kutatás főbb eredményeként megemlíthető, hogy a közízlés és az építészeti szakmai ízlés között olykor hatalmas szakadék tátong. A diákok elutasították a díjnyertes, ám monoton kiképzésű épületet, azonban a színes – formáját tekintve a díjnyertes épülettől teljesen eltérő iskola – elnyerte tetszésüket (Rittelmeyer 1994: 90). Érdemes megemlíteni Antje Lehn és Renate Stuefer kiállítási projektjét is. A szerzők az iskolai közösségi tervezés módszereit a tárlaton részt vevő gyermekek feladatmegoldásain keresztül vizsgálták. A téralkotás kétszintű folyamat, melynek egyik szintjén a gyermek érzékeli a teret, alakítani azonban csak egy másik cselekvővel folytatott kommunikáció során tudja. Ezek alapján a tér formálása éppúgy szól a társas viszonyokról, mint a fizikai értelmében vett formákról (Lehn–Stuefer 2017: 110).

A makroszint felől közelítő írások között említhető Tánczos Tibor munkája, aki a térfelosztás direkt vagy indirekt szimbolikáját feltárva, tervezői, értékközvetítői szemszögből közelít a témához. Különösen érdekes az összefüggés, amely a mindenkori munkaszervezeti változások és az iskola térbeli reformjai között kimutatható. A

Bielefeldi Laboratóriumiskola például a hetvenes évek osztatlan irodáinak a mintáját követte. Az iskola azonban arra is példa, hogy nem elég csak a teret megváltoztatni, de hozzá kell igazítani az oktatási módszereket is. A kettő harmóniája hozhat kiemelkedő eredményeket (Tánczos 2017: 42).

Franz Hammerer – Tánczos Tiborhoz hasonlóan – szintén a társadalmi környezet és az iskola kapcsolatát helyezi előtérbe. Hangsúlyozza az iskola meghatározó szocializációs jellegét, ahol is kifejlődik a diákok egymás iránti tisztelete, az empátiakészség, és mintákat kapnak a társadalmi szerepek betöltéséhez is, megtanulják a demokrácia szabályait (Hammerer 2017: 68). Ő fogalmazza meg talán legélesebben azt az ellentmondást, hogy miközben az európai társadalom a 19. század vége óta alapvető változáson ment keresztül, az osztálytermek szinte semmit sem változtak, megtartották akkoriban kialakult alapstruktúrájukat. Az iskolai tér változatlansága annál is inkább meglepő, mert a fizikai környezet hatása az oktatási munka menetére jól ismert tény a neveléstudományi munkákban. A színek, a természetes fény, a berendezések és a természetes anyagok mind inspirálóan, pozitívan hatnak a gyermekekre. Ennek ellenére az oktatási folyamatot a legtöbb esetben a tanár–diák viszony szerint szemléljük, kihagyva az iskola épületét. Márpedig az épület fizikai valóságában olyan – sokszor ki nem mondott – társadalmi értékeket és elvárásokat közvetít, amelyekhez mind a tanító, mind pedig a diák alkalmazkodik (Tutenel–Croevits 2017: 20). Az iskola térbeli elrendezése empirikusan igazolható módon hat a teret használó diákok és tanárok hangulatára, befogadóképességére, továbbá a társas kapcsolatok alakulására.

A fizikai környezet jelentőségének a felismeréséhez tudományos előzményként tartozik a hetvenes évektől a társadalomtudományok több területén is lejátszódó „téri fordulat (*spatial turn*)”. E viszonylag közismert jelenségen túl Katharina Rosenberger tanulmánya a „*practice turn*” néven emlegetett paradigmaváltására is utal, amelynek lényege, hogy a beszéden kívül „*a cselekvés teljes fizikai, illetve testi jelenvalóságát figyelembe kell venni*” (Rosenberger 2017: 101). Sőt időközben a „*body and material cult turn*” fogalma is megjelent, amely szerint „*az emberi test és az általa használt, illetve az őt körbe vevő tárgyak egyaránt aktív alkotói a konkrét cselekvési helyzetnek*” (Rosenberger 2017: uo.). Ezen a ponton érünk vissza a kötet építészetpszociológiai törekvésének lényegéhez, amelyben tehát az iskola építészeti környezete nem csupán háttere a benne folyó munkának, hanem annak cselekvő résztvevője is.

A kötet azonban – noha figyelemre méltó elméleti felvetéseket tesz – elsősorban mégiscsak az iskoláról szól, és kevésbé az építészetpszociológia elméleti megközelítéseiről. A 21. századi iskola kérdését tárgyalja, a mai kihívásokra kíván – néha talán túlságosan is normatív – válaszokat adni. A hagyományos folyosós-cellás „fegyelmező” teret felváltó klaszter (vagy tanulóház) modell az egyik ilyen, a bécsi kutatásokban különösen nagyra értékelt tételrendezés. „*A klaszter négy osztályteremből, egy ügynevezett piactérből, egy szabadtéri osztályteremből, egy teraszból és egy tanári szobából áll. Az üvegfronton keresztül az egyes zónák vizuálisan összekapcsolódnak*” (Hammerer 2017: 59). Ebben a koncepcióban az iskolaépület bármely területe alkalmas a tanulásra, s így

nyitottabb, rugalmasabb személyiségű gyermekek kerülhetnek ki az iskolából, ellenében azokkal a zárt osztályterekben szocializálódó diákokkal, akik ezáltal sokkal zárkózottabbá válhatnak (Hammerer uo.).

A klaszterkoncepció tehát bizonyos tekintetben pozitív utópia, amely jobb terektől jobb iskolai munkát, illetve végső soron jobb társadalmat remél. Azonban – amire Tutenel és Coorevits rávilágítanak (2017: 25) – a jó iskola egyben társadalmi verseny is, és a mai elit iskolák (nyugaton) versengenek a térkínálat bővítésében, flexibilitásában, barátságosságában, olyan értékeket állítva előtérbe, melyeket a középosztálybeli szülők gyerekei otthonról hoznak.

A kötet nagy erénye, hogy rávilágít a társadalmi jelenségek, jelen esetben az iskolában folyó munka térbeli meghatározottságára. Felhívja a figyelmet az oktatásszociológiai kutatások rejtett tartalékaira, az iskolaépületek szociológiai vizsgálatának lehetőségeire. Nem utolsósorban a kötet általában hozzájárulhat a hazai építészet-szociológiai diskurzus megteremtéséhez.

Irodalom

- Berger V. (2016): *A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Farkas J. (1996): *Építészet-, település- és városszociológia*. Budapest: BME Szociológia Tanszék.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1989): *Intézménymimika*. Budapest: VITA.
- S. Nagy K. (1981): *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán, 1975–1978*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Tamáska M. (2006): Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 4: 36–62.

A kötet recenzióban hivatkozott tanulmányai:

- Hammerer, F. (2017): Az iskolai terekről másként. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 55–71.
- Lehn, A. – Stuefer, R. (2017): Ha a tér szilárd alapot ad, a lelkem szárnyalni kezd: egy kiállítás margójára. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 109–120.
- Lobrek, M. (2017): Régi terek új lehetőségei: az iskolafelújítások. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 71–86.
- Rittelmeyer, Ch. (2017): Az iskolaépítészet hatása a diákokra: nemzetközi kitekintés. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 87–96.
- Rosenberger, K. (2017): Iskolabútorok hatása az oktatásra: alkalmazott kutatásmód-

szertan. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 97–108.

Tamáska M. (2017): A tanulás helyei: társadalom és iskolaépítészet. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 9–13.

Tutenel, P. – Coorevits, S. (2017): Nem csupán egy tégl a falban: a tanító tér. In Sárkány P. – Tamáska M. (szerk.): *A tanulás helyei: iskolaépítészet*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 15–32.

Szociológiai

SZEMLE

2018/2

28. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bodor-Eranus Eliza Hajnalka

bodor-eranus.eliza@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
"Lendület" RECENS Kutatócsoport
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Kutatócsoport
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Branyiczki Réka

reka.branyiczki@tarki.hu
Tárki Zrt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Kovács Bernadett

bernadett.p.kovacs@gmail.com
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
(végzett hallgató)
1081 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Gergely Sára

gergelysari91@gmail.com
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.

Letenyei László

llet@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Habsz Lilla Dorina

lilladorina@gmail.com
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
"Lendület" RECENS Kutatócsoport
Budapest Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Mújdricza Ferenc

Ferenc.Mujdricza@ksh.hu
Központi Statisztikai Hivatal
1024 Budapest, Keleti Károly utca 5-7.

Hajdu Miklós

miklos.hajdu@me.com
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.

Radó Márta

Rado.Marta@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont "Lendület" RECENS
Kutatócsoport
Budapesti Corvinus Egyetem
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Havas Ádám Kornél

elravaljc@gmail.com
Budapesti Corvinus Egyetem
1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.

Pápay Boróka

papay.boroka@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
"Lendület" RECENS Kutatócsoport
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Kisfalusi Dorottya

kisfalusi.dorottya@tk.mta.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont
MTA TK „Lendület” RECENS

Tóth István György

toth@tarki.hu
Tárki Zrt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.